

ISSN 2224-5294

2014•3

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Х А Б А Р Л А Р Ы

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ
И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

3 (295)

МАМЫР – МАУСЫМ 2014 ж.

МАЙ – ИЮНЬ 2014 г.

MAY – JUNE 2014

1962 ЖЫЛДЫҢ ҚАҢТАР АЙЫНАН ШЫҒА БАСТАҒАН
ИЗДАЕТСЯ С ЯНВАРЯ 1962 ГОДА
PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

ЖЫЛЫНА 6 РЕТ ШЫҒАДЫ
ВЫХОДИТ 6 РАЗ В ГОД
PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

АЛМАТЫ, ҚР ҰҒА
АЛМАТЫ, НАН РК
ALMATY, NAS RK

Б а с р е д а к т о р

ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, педагогика ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА-сының құрметті мүшесі, проф.
С.Ж. ПРАЛИЕВ

Бас редактордың орынбасарлары

ҚР ҰҒА академиктері **К.Н.НӘРІБАЕВ, Ә. Н. НЫСАНБАЕВ, Ө. АЙТБАЙ**

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

ҚР ҰҒА-ның академиктері: **К.М. Байпаков, С.Н. Сәбікенов, С.С. Қирабаев**; ҚР ҰҒА корреспондент мүшелері **Х.М. Әбжанов, Р.Б. Әбсаттаров, М.Х. Әбусейітова, Б.А. Байтанаев, У. Қалижанұлы, М.Қ. Қойгелдиев, З.К. Шауқенова**; заң ғ. д., проф. **Д.М. Баймаханова**, философия ғ. д. **Г.Г. Барлыбаева** (жауапты хатшы), филол. ғ. д., проф. **Ә. Дербісәлі**, э. ғ. д. **С.С.Еспаев**, ф. ғ. д. **М. Малбаков**, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, психол. ғ. д., проф. **Ж.И. Намазбаева**, ҒА академигі **Г. Руснак** (Молдова), ҒА академигі **АН А. Рошка** (Молдова), ҒА академигі **Г. Белостечник** (Молдова), ҒА академигі **Н. Велиханлы** (Әзірбайжан), ҒА корр.мүшесі **АН З. Сафарова** (Азербайджан), ҒА корр.мүшесі **Ш. Мурадов** (Әзірбайжан), ҒА академигі **Т.Н. Назаров** (Тәжікстан), з.ғ.д., проф. **В.А. Устименко** (Украина), экон. ғ.д., проф. **В.Н. Василенко** (Украина)

Г л а в н ы й р е д а к т о р

член-корреспондент НАН РК, доктор педагогических наук, проф., почетный член НАН РК
С.Ж. ПРАЛИЕВ

Заместители главного редактора

академики НАН РК **К.Н. НАРИБАЕВ, А. Н. НЫСАНБАЕВ, У. АЙТБАЙ**

Р е д а к ц и о н н а я к о л л е г и я:

академики НАН РК: **К.М. Байпаков, С.Н. Сабикенов, С.С. Кирабаев**; член-корреспонденты НАН РК **Х.М. Абжанов, Р.Б. Абсаттаров, М.Х. Абусейитова, Б.А. Байтанаев, У. Қалижанұлы, М.Қ. Қойгельдиев, З.К. Шауқенова**, д.ю.н., проф. **Д.М. Баймаханова**, д. философ. наук **Г.Г. Барлыбаева** (ответсекретарь), д. филол. н., проф. **А. Дербисали**, д. э.н. **С.С. Еспаев**, д. филол. н., проф. **М. Малбаков**, почетный член НАН РК, д. психол. наук, проф. **Намазбаева Ж.И.**, академик АН **Г. Руснак** (Молдова), академик АН **А.Рошка** (Молдова), академик АН **Г. Белостечник** (Молдова), академик АН **Н. Велиханлы** (Азербайджан), член-корр. АН **З.Сафарова** (Азербайджан), член-корр. АН **Ш. Мурадов** (Азербайджан), академик АН **Т.Н. Назаров** (Таджикистан), д.ю.н., проф. **В.А. Устименко** (Украина), д. э. н., проф. **В.Н. Василенко** (Украина)

E d i t o r - i n - c h i e f

corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,
doctor of pedagogical sciences, honorary member of NAS of the RK, prof.
S. ZH. PRALIEV

E d i t o r i a l s t a f f:

academicians of NAS of the RK **K.N. NARIBAYEV, A.N. NISANBAYEV, U. AITBAI**

Deputy editor-in-chief

academicians of NAS of the RK: **K. M. Baipakov, S.N. Sabikenov, S.S. Kirabayev**; corresponding members of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan **Kh.M. Abzhanov, R.B. Absattarov, M. Kh. Abuseitova B.A.Baitanayev., U. Kalizhanuly, M.K.Koigeldiyev, Z. K. Shaukenova**, doctor of juridical sciences, prof. **D.M. Baimakhanova**, doctor of philosophical sciences **G.G. Barlybayeva** (secretary), doctor of philological sciences, prof. **A. Derbisali**, doctor of economical sciences **S.S. Espayev**, doctor of philological sciences, prof. **M. Malbakov**, honorary member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, doctor of psychological sciences, prof. **Namazbayeva Zh.I.**, academicians of NAS **G. Rusnak** (Moldova), academicians of NAS **A.Roshka** (Moldova), academicians of NAS **G. Belostechnik** (Moldova), academicians of NAS **N. Velikhanly** (Azerbaijan), corresponding members of the NAS **Z.Safarova** (Azerbaijan), corresponding members of the NAS **Sh. Muradov** (Azerbaijan), academicians of NAS **T.N. Nazarov** (Tadjikistan), doctor of juridical sciences, prof. **V.A. Ustimenko** (Ukraine), doctor of economical sciences, prof. **V.N. Vasilenkoo** (Ukraine)

Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук.
ISSN 2224-5294

САЙТ НАН РК: <http://akademiyanauk.kz/>

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы)

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов

Министерства культуры и информации Республики Казахстан № 10894-Ж, выданное 30.04.2010 г.

Периодичность 6 раз в год

Тираж: 3000 экземпляров

Адрес редакции: 050010, г.Алматы, ул.Шевченко, 28, ком.219-220, тел. 272-13-19, 272-13-18

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2014 г.

ИССЛЕДОВАНИЯ

УДК 327.5

Р.Б.ӘБСАТТАРОВ

(Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан)

САЯСИ ЖАНЖАЛДАРДЫ БАСҚАРУ ЖӘНЕ БАҚЫЛАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ЖҮЙЕЛІК ТАЛДАУ

Аннотация

Бұл зерттеу саяси жанжалдардың басқару және бақылау технологияларының ерекшеліктеріне жүйелі талдау жамауға арналған. Мақалада әлі жете зерттелмеген аспектілер мен пікірталастар тудыратын мәселелерге көңіл аударылған.

Тірек сөздер: саяси жанжалдар, технология, басқару, бақылау, диалог, субъект, қайшылықтар, келіссөздер, мәртебе, конфликтология, келісім, мүдделер.

Ключевые слова: политические конфликты, технология, управление, контролирование, диалог, субъект, противоречия, переговоры, статус, конфликтология, согласие, интересы.

Keywords: political conflicts, technology, management, control, dialogue, subject, contradictions, negotiations, status, conflict studies, consent, interests.

Адамзат қоғамы күрделі әлеуметтік макрожүйе сияқты. Ол таптардан, ұлттардан, ұлыстардан, мемлекеттерден, әлеуметтік топтардан, саяси партиялардан, жалпы қоғамдық бірлестіктерден және басқа да әлеуметтік қауымдастықтардан тұрады. Осы адамдар топтарының әрқайсысының өзге қауымдастықтардың мүдде мақсаттарымен және идеалдарымен сәйкес келмейтін жеке мүддесі, мақсаты мен идеалы бар. Осыдан барып олардың арасында біртіндеп саяси жанжалдар мен дағдарыстық жағдайларға ұласатын пікір қайшылықтары, ерегес туындайды, ал оларды шешу үшін нақты әдіс-тәсілдер мен шешу жолдары қажет болады.

Айта кетерлік жайт, саяси жанжалдар мен қарулы күш көрсетулер адамзат тарихының барлық кезеңдерінде де орын алып отырды. Тек қана екінші дүниежүзілік соғыстан соң да әлем бойынша екі жүзге тарта аумақтық соғыстар мен жанжалдар болған. Олар аумағы мен уақытына қарай шектеулі сипатта болғанымен нәтижесінде көптеген адамдар құрбан болды, үлкен материалдық зиян келтірілді, орны толмас экологиялық зардаптар туындады және т.б. Осы жанжалдар мен соғыстар әлемнің саяси және моральдық-психологиялық жағдайына кері әсерін тигізді. Қазіргі кезде аумақтық және жергілікті жанжалдардың әртүрлі мемлекеттердің ішкі қатынастарына және халықаралық аренадағы жағдайға тигізер әсері жоғарылай түсуде.

Осыған байланысты қазіргі саяси ғылымда саяси жанжалға ғылыми сипаттама беретін әмбебап әдіснамалық жүйе қалыптасты, оның құрамына кем дегенде тоғыз түсініктемелік топтар кіреді: жанжалдың мәні, себептері, типологиясы, құрылымы, қызметтері, генезисі, динамикасы, алдын алу, жанжалды тоқтату. Саяси ғылымда белсенді түрде саясатқа конфликтологиялық сараптама, саяси үрдістерге конфликтологиялық мониторинг, саяси жанжалдардың туындауына бағдар жасау пайдаланылуда. Бұл мәселелерді дұрыс түсіну үшін, ең алдымен саяси жанжалды басқару және бақылау технологияларын анықтау қажет. Ғылыми әдебиеттерде бұл проблема жете зерттелмеген.

Осыған байланысты, қазақстандық саяси ғылымда саяси жанжалдарды басқару және бақылау технологиялары зерттелмегенін айта кеткен жөн. Әрине, бір ғана мақалада бұл проблеманың барлық мәселелерін қарастыру мүмкін емес. Сондықтан, бұл мақалада саяси жанжалдарды басқару және бақылау технологияларының тек кейбір аспектілерін ғана қарастырамын.

Қоғамды әлеуметтік дифференциациялау (саралау), табыстың, биліктің, мәртебенің және т.б. әр

түрлі деңгейде болуы жанжалдарға жиі әкеліп отырады. Жанжалдар қоғамдық өмірдің ажырамас бөлігі болып табылады. Сондықтан, билік үшін бәсеке шығындарын төмендетуге және осы майдандағы меншікті шығынды азайтуға мүмкіндік беретін басқару технологиясын жасау және оларды бақылау технологиясы саяси қарым-қатынас жасайтындардың кез келген мүшесі үшін, оның ішінде билеуші режим үшін бірінші дәрежелі маңызы бар міндетке айналады. Тиісінше, саясаттанудың алдында адамдарға жанжалдарды басқару технологиясын үйрету, оларды жүзеге асырудың қоғам үшін ауыртпалықсыз өтетін әдістері мен тәсілдерін талдап жасау міндеттері тұр. Бұл үшін, бәрінен бұрын жалпы алғанда әлеуметтік жанжалдың, жекелей алғанда саяси жанжалдың табиғатын тани білу керек. «Жанжал» дегеннің ұғымы латынның «conflictus» – қақтығыс деген сөзінен бастау алады. Әлеуметтік жанжалдардың негізі К.Маркстің, М.Вебердің, Э.Дюркгеймның еңбектерінде атап көрсетілген. Қазіргі кезде әлеуметтік жанжалдардың табиғаты мен формасына деген көзқарастың алуан түрлілігі соншалықты, бұл ретте бүтін бір мектептер мен бағыттар, тіпті ғылыми пәндер, атап айтқанда «конфликтология» пайда болады.

Жанжал – бұл екі немесе одан да көп әр түрлі бағыттағы күштердің қарама-қарсы әрекеттер жағдайында өз мүдделерін жүзеге асыру мақсатындағы қақтығысы болып табылады.

Қоғамдық өмір әр түрлі жанжалдарға толы. Ол қай салада туындауына байланысты экономикалық, әлеуметтік, мәдени, конфессионалды, саяси жанжалдар болып бөлінеді. Саяси жанжалдар саяси мүдделер мен сол мүдделерді тоғыстырушылар өзара әрекет ететін[1], сондай-ақ күрестің саяси әдістері мен жанжалдарын шешу қолданыс тапқан жерлердегі қоғамдық-әлеуметтік қатынастар түрін көрсетеді. Саяси жанжалдар – саяси мүдделерінің, мақсаттарының, қажеттіліктерінің, құндылықтар немесе білім жүйесінің кереғарлығы айқын байқалып отырған екі немесе бірнеше субъектілердің қақтығысы, қарсылығы болып табылады.

Әр түрлі субъектілердің саяси жанжалдарды ғылыми басқару мен бақылауға деген жалпы ниеті олардың негіз боларлық құрылымдық элементтерін және параметрлерін айқындауды жорамалдауға мүмкіндік береді. Мұның өзі белгіленген мақсаттарға жетуге жол ашпақ. Аталған элементтер субъектінің саяси саладағы мақсаткерлік қызметінің ерекше құрылымын белгілейді, оған ерекше түр мен мазмұн береді. Көзқарастарындағы белгілі бір қайшылықтарға қарамастан, маман-конфликтологтар әдетте жанжалға негіз боларлық элементтер ретінде мыналарды бөліп көрсетеді: дауға қатысушылар арасындағы қайшылықтардың мәнін бейнелейтін жанжалдың көзі, негізі; тараптардың өз мүдделерін, мақсаттарын, бәсекелеспен қарым-қатынастағы позициясын қорғауға байланысты белсенді іс-әрекеттің бастауы боларлық нақты қағидаларды сипаттайтын себептер; саясат саласындағы билік құрылымдары мен ресурстар жөніндегі таласқа тікелей немесе жанама түрде қатысушы жанжал тараптары; бәсекелестік өзара іс-әрекетте контрагентке өз мақсаттарын білдіретін субъектілердің позициясы туралы түсінігі және олардың мінез-құлқының басқа да субъективті сипаттамалары; тараптар қолданатын қарапайым ресурстарды сипаттайтын жанжал құралдары, бір-бірімен өзара іс-әрекеттегі әдістер мен тәсілдер; бәсекелесуші тараптардың неғұрлым қарапайым қарым-қатынасын көрсететін жанжал сипаты, олар ұстанатын позицияның қатаңдығы немесе иілімділігі, дау мәселесінде модификацияға бейімділігі, делдалдарды тартуы және т.б.

Кең мағынасында алғанда саяси жанжалдардың көздері мен себептері әлеуметтіктен тыс, әлеуметтік және комбинацияланған болып бөлінеді. Оның біріншісіне адамның агрессивтілігі, үрей сезімі, дүрліктірушілік әрекеті, аштық пен оның мінезіндегі басқа да инстинкті мотивациялар тәрізді белгілі сипаттарына негізделген саяси шиеленісушіліктің көптеген ошақтары жатады. Осындай факторларға байланысты саяси жанжалдар халықтың тергеусіз соты, аштық бүлігі, фанатиктердің террорлық актілері түрі, басқа да ұтымды емес, себепсіз акциялар ретінде көрінеді. Адам мен табиғаттың өзара байланысын көрсететін (ал бұл екеуі де жанжалдың дамуына аз үлес қоспайтыны белгілі) аралық сипаттағы қайшылықтар саяси жанжалдардың арнайы ошағы болып табылады. Жекелей алғанда, экологиялық апаттың саяси салдарларынан, ірі кәсіпорындарда болған авариядан, табиғи апаттан туындайтын жанжалдар. Мұндай ауқымы үлкен жанжалдар табиғи апаттардан ғана емес, сонымен бірге осы оқиғаны ұлғайта түсетін адамның өзінің іс-әрекетінен туындайтын әлеуметтік себептерді реттеумен байланысты болмақ.

Алайда саяси жанжалдардың негізгі себептері ретінде бәрінен бұрын саясат субъектілері мәртебелерінің, олардың рөлдерінің мәні мен функциясының, мүдделері мен қажеттіліктерінің үйлеспеушілігін айқындайтын қоғамның әлеуметтік жіктелінушілігін атауға болады. Әлеуметтік

позициялардың тең еместігі жеке адамдардың (индивидтердің), адамдар қауымдастығының әлеуметтік топтарының даму ресурсына барар жолдың әр түрлі екендігін білдіреді. Көптеген саяси жанжалдарға ресурстарға кім иелік етеді және оған қандай жолдармен билік жүргізеді- деген сауалдар себеп болады.

Ресурстарға қожалық ету жөніндегі күрес билеуші элита мен контрэлитаның, әр түрлі саяси партиялар мен белгілі бір күштердің мүдделерін білдіретін және меншікті, ұлттық табысты, мемлекеттік бюджетті және т.б. қайта бөлу күресіне итермелейтін қысым жасаушы топтардың арасындағы жанжалдың өзара қарым-қатынасын білдіреді. Сонымен, саяси жанжалдың негізгі субъектісі ірі әлеуметтік топтар болып табылады. Олардың қажеттіліктері, мүдделері, мақсаттары, әрекеттері билікті пайдаланудың арқасында жүзеге асырылатындықтан, жанжалға тікелей қатынасатын да мемлекеттік аппарат, парламенттік фракциялар, қысым жасаушы топтар және т.б. саяси ұйымдар болып табылады.

Саяси жанжалдардың неғұрлым жарқын формалары ретінде революция, бүлік, көтеріліс, азаматтық соғыс бұқаралық қарсылық іс-әрекеттерді айтуға болады. Саяси жанжалға саясат субъектілерінің әлеуметтік тәртіпті өзгерту, немесе оны сақтау мүмкіндігін теориялық та практикалық жағынан қамтамасыз ету жолындағы қарсы әрекеті деп анықтама беруге болады. Бұл мүмкіндікті жүзеге асыру мемлекеттік биліктің қаржы, репрессивті аппарат және т.б. құралдарын иемденуге мүмкіндік береді. Сондықтан, саяси жанжалға қатысушылардың бірінші кезектегі міндеті мемлекеттік биліктің тұтқасын ұстау немесе соған ие болу болып табылады. Сонымен бірге саяси жанжал билікті жеңіп алумен және оны ұстап тұрумен ғана шектелмейді. Онда әр түрлі қоғамдық саяси топтар мен олардың көшбасшылары қорғап отырған әлемнің әр түрлі көріністері арасындағы күрес те өрістетіле түседі.

Осыған байланысты саяси жанжал барлық басқа жанжалдар сияқты ұлғаюы мен оны шешудің бірнеше кезеңдерін бастан өткеретін динамикалық процесті көрсетеді. Әдетте әлеуметтік-саяси жанжалды жанжал алды, жанжал, жанжалды шешу және жанжалдан кейін деп төрт түрлі сатыға бөлуге болады. Өз кезегінде әрбір сатыны бірқатар фазаларға бөледі[2].

Бірінші, жанжал алды сатысы екі фазада дамиды. Бастапқы фаза жанжалдық ситуациялардың қалыптасуымен және жеке адамдар және топтық қатынастар жүйесіндегі қайшылықтардың жанжалдық өзара іс-әрекет субъектілерінің мүдделерінің, құндылықтары мен нұсқауларының алшақтауы жағдайында өрши түсуімен сипатталады. Бұл сатыда жанжалдың дамуының жасырын (латенттік) фазасы жайында да айтуға болады. Бұл сатыны «депривация» әлеуметтік-психологиялық түсінігінің көмегімен сипаттауға болады. Депривация – бұл күту мен оларды қанағаттандыру мүмкіндігі арасында алшақтықтың болуы тән нәрсе болып келетін жағдай. Депривация уақыттың өтуі барысында не күшейіп, не азайып, не болмаса өзгеріссіз қалып отырады.

Еуразия конфликтологиясында бұл сатыны көбінесе «әлеуметтік шиеленісушілік» ұғымының көмегімен түсіндіруге тырысады. Әлеуметтік шиеленісушілік – бұл қоғамдық сананың ерекше әлеуметтік-психологиялық жай-күйі, жеке адамдардың, әлеуметтік топтардың және тұтас алғанда қоғамның ахуалы болып табылады, оқиғаларды қабылдау мен бағалау жоғары эмоциялы қозушылықпен, әлеуметтік реттеу және бақылау механизмінің бұзылуымен сипатталады. Саяси жанжалда әлеуметтік шиеленісушілік қарсылық акциясының өсуімен көрінеді, олар: демонстрациялар, митингілер, президент пен үкіметтің отставкаға кетуі, саяси бағыттың өзгеруін талап ететін ереуілдер. Бұл акциялар көбінесе рұқсат етілмеген сипатта өтеді, ал оны ұйымдастырушылар мен оған қатысушылар биліктің бұл ереуілдерді тоқтату жөніндегі талаптарын елемейді.

Әлеуметтік шиеленісушілік тараптар нақты белгілеген жанжалдар болмаған жағдайда, «біз – олар» бағыты бойынша ашық формадағы қасарысу орын алмаған кезде қалыптасады. Бірінші сатының екінші фазасы қақтығыстың, немесе себептің, яғни жанжалдасушы тараптарды қозғалысқа итермелейтін әлдебір сыртқы оқиғалардың әсерімен басталады. Бірінші сатының бұл фазасында жанжал латентті фазадан ашық формаға ауысып, ұжымдық бағыттың (мінез-құлықтың) әр түрлі формаларында көрінеді. Дау-жанжалдың беталысы жанжалдың дамуының екінші, негізгі сатысын сипаттайды. Дау-жанжалдың беталысы – бұл қарсы тараптардың жетістіктерін олардың мақсаттары, ниеттері, мүдделерімен қоса блокадалауға бағытталған іс-әрекет. Бұл фазаға өту үшін басқа тараптарға қарама-қарсы ретінде өзінің мақсаттары мен мүдделерін сезіну ғана емес,

сонымен бірге күреске нұсқау алу, оған психологиялық жағынан дайын болу да қажет. Мұндай нұсқауды қалыптастыру дау-жанжал бағытының бірінші фазасының міндеттеріне жатады. Бұл фазадағы мүдделер жанжалы терең қарама-қайшылықты білдіреді, өйткені мұнда жеке адамдар мен әлеуметтік топтар реттеуге ұмтылмақ тұрмақ, өзара байланыстың, өзара іс-әрекеттің және қарым-қатынастың қалыптасқан бұрынғы құрылымын бұза отырып, қайшылықты барлық жағынан да тереңдете түседі.

Әлеуметтік шиеленісушілік бұл сатыда саяси дағдарысқа ұласуы мүмкін. Оған ел алдында тұрған проблемаларды шешуде өзінің икемсіздігін танытқан билеуші топтың қызметіне ортақ (бұқаралық) наразылық пен ашу-ыза білдіру тән. Саяси дағдарыс бұқараның саяси мемлекеттік көшбасшысына, үкіметке, билеуші партияға деген сенімін жоғалтуын білдіреді.

Дау-жанжал бағытының бірінші фазасы жанжалды ұлғайту тенденциясын тудырады, бірақ ол оған қатысушыларды жанжалды шешу жолдарын іздестіруге ынталандыра алады. Толғақты өзгеріс жанжал беталысының екінші фазасына тән нәрсе. Бұл фазада «құндылықтарды қайта бағалау» және ұстанған бағыттың бұдан арғы жердегі тактикасын таңдау жүзеге асырылады. Жанжалдың барысы тараптардың өздері жайындағы, қарсыластары мен сыртқы орта туралы түсінігін өзгертеді, ресурстар таусылады[3].

Жанжалдасушы тараптар қимыл көрсетудің мына төмендегідей бағдарламасын таңдауы мүмкін: біріншіден, жеңіске толық қол жеткізгенге дейін жанжалды жалғастыру; екіншіден, шиеленісушілік деңгейін төмендету, қарсыласына ішінара жол беру есебінен жанжалды жасырын формаға ауыстыру; үшіншіден, жанжалды шешудің әдістерін іздестіру. Егер үшінші бағдарлама таңдалатын болса, онда жанжалдың дамуындағы үшінші кезең – оны шешу кезеңі туады.

Жанжалды шешу объективті ситуациялардың өзгеруі арқылы да, сондай-ақ субъективтік-психологиялық қайта құрулар арқылы да, жауласушы тараптарда қалыптасқан ситуацияның субъективтік образының өзгеруі жолымен де жүзеге асырылады. Жанжалдың ішінара және толық шешілуі де мүмкін. Толық шешу жанжалды субъективтік және объективтік деңгейлерде тоқтатуды, жанжал ситуациясының бүкіл сипатында оны түбірінен қайта құруды білдіреді. «Жаудың образы» «әріптес образына» ауысып, ал күреске деген психологиялық нұсқау ынтымақтасуға бағдар ұстаумен алмастырылады. Жанжалды ішінара шешу кезінде тек сыртқы жанжалдың бағыты өзгереді, ал қасарысуды жалғастырап ішкі қозғаушы нұсқаулар сақталынады.

Осы заманғы конфликтология жанжалды тиімді шешуге мүмкіндік беретін шарттарды тұжырымдап береді. Олар: жанжалдың себептерінің диагнозын дер кезінде және дәл қою; тараптардың қай-қайсысының да мүдделерін мойындау негізінде қайшылықтарды женуге екі жақтың да ынталылығы; жанжалды болдырмаудың жолдарын бірлесіп іздестіру.

Жанжалдан кейінгі қорытынды сатыға баса мән беріледі. Бұл сатыда барлық күш-жігер мүдделер, мақсаттар, директивалар қайшылығын жоюға жұмсалынуы тиіс, әлеуметтік-психологиялық шиеленісушілік жойылып, кез келген күрес тоқтатылуы керек. Жанжалдың өту барысын басқаратын технологияларды анықтау олардың түрін айқындауға тікелей байланысты екенін айтуымыз керек. Бұл ретте саяси жанжалдарды жіктеу мен түрге бөлудің көптеген түрліше өлшемдері бар.

Аймақтары және аумақтары тұрғысынан қарағанда жанжалдар ішкі саяси және сыртқы саяси жанжалдар болып бөлінеді. Сыртқы саяси жанжалдар халықаралық қарым-қатынастар саласында өріс алады. Жекелеген мемлекеттер, мемлекеттер тобы немесе халықаралық ұйымдар оның негізгі субъектісі саналады. Мұндай жанжалдардың ерекше формасы әлемдік және жергілікті шеңберде болатын соғыстар, сондай-ақ экономикалық сауда және кедендік жанжалдар болып табылады.

Ішкі саяси жанжалдар мемлекеттік басқару технологиясы саласындағы, немесе қоғамдық өмірдің басқа да салаларындағы ішкі саяси процестердің сипатын көрсететін биліктің әр түрлі субъектілері (билеуші және оппозициялық элиталар, бәсекелес партиялар мен топтар, орталық және жергілікті билік) арасындағы өзара іс-әрекетті бейнелейді. Саяси жанжалдарды уақыттың өтуіне байланысты ұзақ мерзімдік және қысқа мерзімдік түрлерге бөлуге болады. Демек, жекелеген жанжалдардың қалыптасуы және оларды шешу саясатта қысқа мерзімнің ішінде аяқталуы да мүмкін, сонымен бірге тұтас бір ұрпақтың өміріне парапар уақытқа созылуы да сөзсіз.

Ал, жариялылығы тұрғысынан келсек, жанжалдасушы тараптардың өзара іс-әрекетінің ашық, сырттай белгіленген формасы туралы және билік үшін күрестің көлеңкелі әдістері үстем болатын, немесе субъектілердің өздерінің биліктік өкілеттіктерін даулайтын жабық түрдегі жанжалдар

туралы айтуға болады.

Басқарудың режимі мен оның құрылымына және ұйымдастырылу формасына сәйкес вертикальды және горизонтальды жанжалдар деп бөлуге болады[4]. Вертикальды жанжалдар биліктің әртүрлі деңгейлеріндегі, орталық және аймақтық элиталарға, федералдық және жергілікті өзін өзі басқару органдарына жататын субъектілердің қарсылығын білдіреді. Горизонтальды жанжалдар бір ғана тәртіппен жұмыс істейтін субъектілердің және билік жүргізушілердің яғни билеуші элитаның ішінде, билеуші партиялардың, бір саяси бірлестіктің мүшелері арасында болатын нақты өзара іс-әрекетін білдіреді. Мәселелерді шешу формасына қарай саяси жанжалдар өктемдік ету және бейбітшілік жолдарымен шешілетін жанжалдар болып та бөлінеді.

Жанжалдың болатын орны, дәрежесі және оны реттеудің сипаты тұрғысынан алсақ, саяси жанжалдар саяси жүйелер шеңберінде жүзеге асырылатындықтан институционалдық, сондай-ақ бұл шеңберлерден шығып кететіндіктен институционалдықтан тыс болып бөлінеді. Институционалдық ішкі саяси жанжалдардың субъектісі ретінде саяси ойындардың біртұтас ережесіне бағынатын, бірақ әр түрлі позициялардағы саяси институттар, ұйымдар әрекет етеді. Айталық, биліктің әр түрлі тармақтарының, биліктің орталық және жергілікті органдарының жанжалдары осыған жатады. Тұтас жүйенің немесе жекелеген топтардың мүдделері мен мақсаттарын көздемейтін саяси жүйенің жекелеген элементтері, билеуші топтың саясаты осындай жанжалдарға итермелейді. Оларды шешу билік саясатында жекелеген өзгерістерге әкеледі.

Институционалдықтан тыс ішкі саяси жанжалдардың субъектісі ретінде, бір жағынан билеуші элита мен партиялар, мемлекеттік институттар, ұйымдар, көшбасшылар; екінші жағынан жүйеге кірмейтін оппозиция: халық бұқарасы, саяси белсенді топтар, радикалдық ұйымдар, басқарушы билік пен жалпыға бірдей ереженің шеңберінен шыға отырып әрекет ететін саяси ойындар көрініс береді. Жанжал объектісі бұл жағдайда тұтас алғанда мемлекеттік билік жүйесінің, орныққан режимнің болуында еді. Жанжалдың ақырғы қорытындысы: не билеуші режимнің жеңісі және жүйеге кірмейтін оппозицияны жою, не болмаса саяси жүйені алмастыру болып табылады.

Әлеуметтік позиция тұрғысынан алғанда, статустық-рөлдік саяси жанжалдар деп те атап көрсетуге болады. Олардың негізіне саяси биліктің иерархиясында орыны, саяси құқықтар мен бостандықтардың жиынтығы мен көлемі, мәртебелік міндеттердің жиынтығы және көлемі, жауапкершіліктің мәртебелік аясының кеңістігі мен сипаты, қандай бір топтардың болмасын саяси өмірдегі нақты мүмкіндігі және оған ықпал етуі жатады.

Саяси қайта құрулардың ауқымына және шешілетін проблемалардың сипатына қарай саяси жанжалдар ішінара және радикалдық болып бөлінеді. Ішінара жанжалдардың ошағы негізгі емес, конъюнктуралық мүдделер мен құндылықтар себептері бойынша қайшылықтар болып табылады. Бұл жанжалға кейбір институттар мен топтар, элитаның бір бөлігі, белгілі бір саяси проблемаларды шешуге мүдделі немесе мүдделі емес күресуші қарсылас партиялар қатысады. Ал, радикалдық жанжалдардың ошағы негізгі саяси мүдделердің және әлеуметтік топтардың арасындағы қайшылықтар болып табылады. Радикалдық жанжалдар қасарысу саласына көпшілік немесе барлық саяси институттарды және халықтың едәуір бөлігін тартады.

Мазмұндық типтендіру жанжалдарды олардың себептерін тудыратын сипаты бойынша бөлуді ұсынады. Бұл жерде ұлттық, нәсілдік, діни (конфессионалдық) және басқа да себептерді көрсетуге болады, соларды саясаттандыру нәтижесінде этносаяси, нәсілдік саяси және саяси-конфессионалдық жанжалдардың қалыптасуына әкеледі. Өйткені саяси өмірдің әр түрлі құндылықтары, нормалары, әдістері жиынтығы алуан түрлілігімен ерекшеленеді, яғни әр түрлі саяси-мәдени жанжалдар туралы айтуға болады.

Жанжалдарды типтендіру (түрге бөлу) адамдардың дауларды шешуге тартылуының әр түрлі дәрежесін, дағдарыстар мен қайшылықтардың интенсивтілігін, олардың саяси процестердің динамикасы үшін маңызын бейнелейтін сапалы көрсеткіштері бойынша да жүзеге асырылады. Аталған түрдің жанжалдары арасында «терең» және «терең тамырланбаған» жанжалдарды, «нөлдік санды» жанжалдарды және «нөлдік емес санды» жанжалдарды, «ұнамсыз» жанжалдарды, антогонистік және антогонистік емес жанжалдарды бөліп көрсетуге болады.

Саяси жанжалдарды интенсивтілік дәрежесіне қарай эскалирлік және интенсивтілігі төмен жанжалдарға бөледі. Эскалирлік жанжалдар деп тараптардың әскери күш қолдануы арқылы қақтығысын айтады. Ал, интенсивтілігі төмен жанжалдар тараптардың қасарысуының созылуымен және оның деңгейінің төмендеуімен сипатталады. Бұл дегеніміз, олардың «ұтып шығуға» деген

және қарсыласуына тікелей әсер ету формасын қолдану мүмкіндігі мен ұмтылысының жоқтығын білдіреді.

Жоғарыда келтірілген жанжалдардың қайсысы болмасын, әр түрлі қасиеттер мен сипаттамаларға ие болғандықтан, олар жарыстас болу мен ынтымақтасудың, қарама-қарсы іс-әрекет пен келісімге келудің, жарастыру мен бітімге келмеушіліктің қарым-қатынастарын ынталандыра отырып, нақты саяси процестерде алуан түрлі рөл атқаруға икемді болып шығатынын айтқан жөн. Өмір көрсеткеніндей, не жанжалға қатысушы болып, не оның барысында делдал ретінде тартылатын әрқилы саяси субъектілер әр кезде де жанжалды басқаруға, немесе оларға бақылау жасауға ұмтылады[5].

Жанжалдардың бағытына саналы түрде әрекет етуді және басқарылатын субъектілерді олардың мүдделеріне бағындыру ұйымдастыруға сүйенілетіндіктен, жанжалдарды басқарудың әр түрлі модельдері, технологиялары неғұрлым әртүрлі, ал кейде қарама-қарсы мақсаттарға толы стратегияларды ұсынады. Неғұрлым маңызды стратегия ретінде, соның шеңберінде жанжалға саналы түрде әрекет ететін өзіндік технологиялары қалыптасатындықтан, олардың мақсаттарын сипаттайтын мына төмендегілерді бөліп көрсетуге болады: қоғамда орын алып отырған қайшылықтардың үздіксіз шиеленісін тудыратын жанжалдардың инициациясы, жанжалдың эскалациясын және ситуацияларды тудыру мақсатында терең бәсекелестік қатынастарды қарсыластан да гөрі, өзі неғұрлым тиімді пайдаланатындай етіп консервациялауды күшейту (мысалы, билеуші режим оппозициясымен ынтымақтасуда олар орындай алмайтын шарттар қоюы мүмкін, өйткені олар оппозицияның күші таусылмайтынына немесе қоғамдық келісімге келуге ұмтылмай отырған олардың қоғамдық пікір алдында беделі түсетініне сенеді); тараптардың қарым-қатынасында қалыптасқан шиеленісті өздерінің жеке мүдделеріне пайдалану мақсатында оны саналы түрде қолдануды білдіретін жанжалдардың рутинизациясы (жаңалыққа қарсы шығатын); қайшылықтардың қасарысудың ашық фазасына өтуіне және саяси шиеленістің ұлғаюына жол бермеуге бағытталған жанжалдардың болатындығын ескерту; тараптардың қасарысуының шиеленісуін толық немесе ішінара жою үшін, сондай-ақ оның неғұрлым жағымсыз салдарын болдырмау үшін жанжалдарды реттеу; жанжалды шешуді не жанжалдың себептерін, не дауласудың негізін жоюды, не тараптардың жанжалсыз қарым-қатынасына жол ашатын қарама-қарсы пікірлер рецидивасының қаупін туғызбайтын, реттелген қатынастарды қайтадан ушықтырмайтын жағдайлар мен ситуацияларды қарастыратындай етіп шешу; жанжалды ығыстырып шығаруды әр түрлі себептермен жауапкершілігі түрлі деңгейдегі басқа саяси жүйелерге итеріп салуды алға тартатын етіп (мысалы, федералдықтан аймақтыққа, немесе бұған керісінше) ұйымдастыру.

Саясат саласындағы неғұрлым өріс алған мақсаттарға жанжалдарды реттеу және шешу технологиялары жатады. Тиісті стратегиялар шеңберінде пайдаланылатын бақылау және басқару технологиялары көлеңкелі, латенттік жанжалдардың ашық формада жүргізілу қажеттігіне, бақыланбайтын процестерді және осы өзара іс-әрекеттердің салдарларын азайтуға, дұрыс және жедел назар аударуға келмейтін, кенеттен болатын сілкіністердің болу мүмкіндігін қысқартуға негізделеді. Сондай-ақ, бұл стратегияның базалық қағидасы бірізділікті тараптар әлі дайын емес, асығыс шаралардың болатындығын біртіндеп шамалау болып табылады.

Сондай-ақ, тараптардың қасарысуының деңгейін бірізділікпен төмендету, олардың арасындағы коммуникация жүйесін кеңейту, тараптардың өзара келісілген міндеттерін орындау талаптарын да ұстану қажет. Осыған байланысты жанжалды реттеу және шешу технологияларын қалыптастырудың бірегей талаптарына олардың қалыптасуының және болуының принципті сыртқы және ішкі факторларының қажетті есебін алуды жатқызуға болады. Сонымен бірге, тәжірибе көрсетіп отырғанындай, жанжалдарды басқару субъектісінің қызмет формасы мен әдістеріне ықпал ететін факторларға мыналар жатады: біріншіден саяси жүйелердің ашықтық дәрежесі (мәселен билеуші құрылымды саяси наразылықтың неғұрлым агрессивтік формасынан қорғауға икемді тетіктердің болуын немесе болмауын көрсететін); екіншіден, жанжалдасушы топтардың топтасқандығының деңгейі және олардың мүшелерінің ішкі өзара қатынасының интенсивтілігі; үшіншіден, әлеуметтік бұқара топтарының даулы өзара қарым-қатынастарға қамтылуының сипаты; төртіншіден, топтар мен азаматтардың саяси бағытының эмоциялық толықтығы және олардың өздерінің билікке талаптануларын шектеуге икемділігі және т.б.

Ал, дауларды шешу стратегиясына, яғни технологиясына келсек, қашан да партнерлердің

біржақты емес, екіжақты әрекетінің түсінілуі үйлесім табады. Бұл оларды қолдану нәтижесінде қол жеткен тараптар арасындағы келісімді оған қатысушылардың барлығы да адал әрі әділетті деп бағалайтындығын білдіреді. Олар сырттан қысым жасаусыз болатын келісім шарттарын өз еріктерімен қабылдайды, жанжал күн тәртібінен түсіріледі, ал бұрынғы дауға қатысушылар арасында, К.Митчелдің сөзімен айтқанда, оң қатынастар орнығады.

Жанжалды басқару мен бақылау технологиясын жасап, жүзеге асыру үшін олардың өрістеуі мен дамуының (бұлардың қай-қайсысы да белгілі бір міндеттерді шешуді және нақты мақсаттарға қол жеткізуді көздейтіні белгілі) негізгі кезеңдерін білудің принципті маңызы бар. Сонымен бірге, даудың неден болатынын қатаң анықтау жүзеге асырылса, соғұрлым жанжалды басқару субъектісінің оның дамуын бір шектен шығармау (локализациялау) арқылы тараптардың бәсекелестігін өзіне тиімді арнаға бұруға мүмкіндігі зор болмақ. Егер билеуші құрылымдар осындай субъектінің рөлін атқарса, онда олардың шиеленістің себептерін іздеуі және оны реттеу технологиясын жасап жүзеге асыруы оқиғаның сөзсіз дамуының мүмкіндігіне деген өз жауапкершілігімен қамтамасыз етілуі керек.

Тараптардың басқару мен саяси жанжалдарды бақылау технологиясында келісімге қол жеткізулерінің неғұрлым кеңінен белгілі әдісі-келіссөздер[6], ара ағайындық іс-әрекеттер, арбитраждар болмақ. Келіссөз жүргізу үрдісінде екі жақ та өзара пікір алмасады. Бұл міндетті түрде дау-дамайды ширықтырмай, бәсеңдетеді, оппоненттердің дәлелдемелерін түсінуге көмектеседі, күштің нақты арақатынасын, ымыраласудың жағдайларын екі жақтың да бірдей бағалауына жағдай тудырады. Келіссөздер екі жақтың да тең дәрежеде ымыраласуына, балама жағдайларды байыппен қарастыруға, ұстанымдарының ашық екенін көрсетуге, бәсекелестердің «арам пиғылдарының» тиімділігін бәсеңдетуге мүмкіндік тудырады. Міне, осындай жағдайлар орнаған кезде туындаған дау-дамайдың ортаңғы нүктесі деп аталатын оралымды тұсын табу оңайға соғады.

Келіссөз үрдісі саудаласудың арнайы технологиясына, яғни бастапқы ұстанымды сақтап қалуға да, басымдыққа ие болуға да, оппоненттердің өзара түсіністікке қол жеткізуіне де, немесе оларды тұйыққа тірелетін арнаға алып келуге де немесе, біржақты басымдылықты қамтамасыз етуге де, немесе екі жақты да өзара қанағаттандыруға негізделеді.

Саяси тәжірибе мен теория арқылы саяси дау-дамайды болдырмаудың, реттеу мен шешудің технологиясында бірқатар жалпы әдістер талданып жасалды. Солардың арасында – ымыраласу мен консенсусқа келу қарастырылады.

Ымыраласу өзара бір-біріне көну негізінде келісу жолымен анықталады. Оның еріксіз ымыраласу және ерікті түрде ымыраға келу секілді түрлері болады. Сондықтан ымыраласуды келісім ретінде қарастырған жөн. Бұл кезде ымыраласу тым нашар деп қарастырмай және оны тым жақсы деп те бағаламай, өз ұмтылыстарын жарым-жартылай ғана қанағаттандырады. Еріксіз ымыраласу қалыптасқан жағдайларға байланысты туындайды. Ерікті түрде ымыраласу жекеленген мәселелер бойынша келісу негізінде жасалынады және барлық өзара әрекет етуші күштердің саяси мүдделерінің әлдебір бөлігіне сәйкес келеді. Осындай ымыраласудың негізінде әрқилы партиялық блоктар мен саяси коалициялар және басқалар құрылады.

Консенсус – бұл кез келген қауымдастықтағы адамдардың басым көпшілігінің келісімі[7]. Ондағы әлеуметтік жағдай сол қауымдастықтағы іс-әрекеттің аса маңызды сипаттары арқылы анықталады. Алайда, келісімдердің нәтижелі болмауы да ықтимал. Мұндай жағдайда «үшінші жақты», яғни дау-дамайға қатыспайтын адамдарды немесе басқа бір аралық инстанцияны осыған тарту ұсынылады.

Үшінші жақтың дау-дамайға араласуының аса қолайлы түрі – ара ағайындық болып саналады, яғни екі жақ та мезгіл-мезгіл ара ағайынның пікірін тыңдауға және оның ұсынысын қарауға келіседі. Ара ағайындық саяси дау-дамайларды реттеу технологиясының аса тиімді құралы болып жүргені рас. Соған қарамастан, көбінесе арбитражға, яғни үшінші жаққа, немесе бұлайша жүтінген кезде соның шешімі орындалуға міндетті болып саналатын белгілі бір сатыға қарай сенімді қадам жасаған жөн. Егер дау-дамайға қатысушылар үшінші жаққа жүтінсе, бұған қоса оның шығарған шешімін қабылдағаны секілді, оны басшылыққа алса, онда осыған міндетті арбитраж дау дамайды реттеу технологиясынан енді оны өршітпей басып тастау жағына қарай ауысады. Бұл әдіс аса қажетті болып саналады, бірақ оны ұдайы қолдана беру де біршама күмән тудырады. Басып тасталған дау-дамай – бұл қалай дегенмен де әлі бітпеген ерегістің ұшығы болып табылады.

Өйткені ол жасырын түрде өрши түседі де, кейінірек қауіпті түрге айналуы мүмкін.

Реттеу жолы арқылы ғана дау-дамайлардың мүлде жойылмайтындығын атап өткен орынды. Қоғам бар жерде дау-дамай да болып тұрады. Реттелетін дау-дамайлар белгілі бір дәрежеде жеңіл сипатқа ие болады. Ол әлеуметтік құрылымның ұдайы өзгеруіне байланысты жүріп жатады, бірақ ол азаматтық соғыстың немесе төңкерістің негізі бола алмайды. Саяси жүйенің, оның институттарының жұмыс істеуі және қоғамдағы билікті жүзеге асыру көп жағдайда саяси дау-дамайларды басқару мен бақылаудың технологиясына байланысты болатынын атап өткен жөн. Саяси және әлеуметтік дау-дамайларды тиімділікпен ауыздықтап отыру саясаттың, сондай-ақ саяси технологияның өзекті міндеттері болып саналады.

Демек, саяси жанжалдар саяси мүдделер мен олардың иелері әрекетке түсетін, сонымен қатар өмірдің әртүрлі салаларында жанжалдарды шешудің саяси технологиялары-тәсілдері қолданатын қарым-қатынас түрі екендігі жөнінде қорытынды жасауға болады. Саяси жанжалдарды дұрыс шешуге, қоғамның қалыпты жұмыс істеуіне, тұрақтылығына қол жеткізу және оны қамтамасыз ету үшін саяси технологияларды саяси қызметтің барлық субъектілеріне тиімді пайдалану өте маңызды. Саяси жанжалдарды саясаттану ғылымы зерттейтін объект ретінде қарастыра отырып, қоғам ұстанатын саясат, саяси технологиялар жанжалдарды шешуші әдіс ретінде, жанжалды – қақтығыс жағдайынан шығарушы жол ретінде, әлеуметтік апаттың алдын алушы құрал ретінде қолданылмай тұрмайтындығын айтқанымыз жөн.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Қараңыз: Politische, soziologische und rechtliche Probleme der Gesellschaftsentwicklung Kasachstans.-Berlin: Verlag Dr. Köster, 2013.-S.139-141.
- 2 Александров И.П. Политические конфликты и противоречия. -СПб, 2000. -С. 71-73.
- 3 Қараңыз: Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія.- Київ, 2010.-С.180-181.
- 4 Мағамбетов А.С. Политические противоречия и способы их решения.- Ростов – на – Дону, 2009. -С. 30.
- 5 Әбсаттаров Р.Б. Саясаттану негіздері. Екі томдық. 1-том.-Алматы: Қарасай, 2012.-402 б.
- 6 Қараңыз: Новейший социологический словарь.-Минск, 2010.-С.280-281,458-460.
- 7 Бачинин В.А. Политология. Энциклопедический словарь. -СПб, 2005.- С. 118.

REFERENCES

- 1 Look at: Politische, soziologische und rechtliche Probleme der Gesellschaftsentwicklung Kasachstans.-Berlin: Verlag Dr. Köster, 2013.-s.139-141.
- 2 Alexandrov I.P. Political conflicts and contradictions. SPb, 2000. - pp. 71-73.
- 3 Look at: Shlyachtun P.P. Політологія: історія та теорія.- Київ, 2010.- pp.180-181.
- 4 Magambetov A.S. Political contradictions and their solutions. Rostov - on - Don, 2009.- p. 30.
- 5 Absattarov R.B. Basis of politology. 2 volume. 1-volume.-Almaty: Karasay, 2012.-p. 402.
- 6 Look at: The newest sociological dictionary. Minsk, 2010.- pp. 280-281,458-460.
- 7 Bachinin V.A. Politics. Encyclopedic Dictionary. SPb, 2005. - p. 118.

Резюме

Р.Б.Абсаттаров

(Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ ТЕХНОЛОГИЙ УПРАВЛЕНИЯ И КОНТРОЛИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИМИ КОНФЛИКТАМИ: СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ

В статье исследуются актуальные вопросы политических конфликтов, которые в политической науке еще недостаточно изучены. Прежде всего уделено внимание на содержание политического конфликта и его причинам, источникам. При этом раскрыты сущность и основные стратегии управления и контролирования за политическими конфликтами. В статье делается акцент на формулировки субъектом управления таких выдвигаемых перед сторонами конфликта задач, решение которых позволит им сблизить свои позиции и свои цели и примирить интересы и т.д. На этой основе вырабатываются соответствующие технологии контролирования и управления политическими конфликтами.

Следует сказать, что в качестве наиболее значимых стратегий, в рамках которых формируются собственные технологии по сознательному воздействию на политический конфликт, можно сказать, что их цели: инициация конфликта, рутинизация конфликта, предупреждение конфликта, разрешение конфликта, вытеснение конфликта.

В статье подробно рассматриваются особенности и проблемы технологии управления и контролирования политическими конфликтами в контексте общественного прогресса. При этом стратегия разрешения политического конфликта, то ее технологии, как правило двусторонние действия партнеров. Поэтому достигнутое в результате их применения соглашение между сторонами расценивается всеми участниками как справедливое и честное, они добровольно принимают условия соглашения, политический конфликт исчезает. Вместе с тем в статье уделено внимание

и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: политические конфликты, технология, управление, контролирование, диалог, субъект, противоречия, переговоры, статус, конфликтология, согласие, интересы.

Summary

R.B. Absattarov

(Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan)

TECHNOLOGY FEATURES OF THE POLITICAL CONFLICT MANAGEMENT AND CONTROL: SYSTEMATIC ANALYSIS

The article examines the topical issues of political conflicts which in political science have not been studied enough. First the content of political conflict and its forms and sources have been considered. Also the essence and base of management and control strategy are revealed on political conflicts. The article focuses on the forming features of subject control concerning conflict tasks that allow them to unify their positions, goals and reconcile interests. On this basis appropriate control and management technology of political conflicts are being developed.

It should be said that in the frame of the most important strategies its own technology by a purposeful impact on political conflict is formed, it could be said that their goals are the conflict initiation, conflict routinization, conflict prevention, conflict resolution and conflict displacement.

The features and issues of management and control technology of political conflicts in the social progress context are discussed in detail in the article. Thus the resolution strategy of political conflict and its technology is usually bilateral partners' actions. Therefore the achieved results and their use in agreement between the parties is considered by all participants as a fair and honest and they voluntarily accept the terms of the agreement and the political conflict disappears. At the same time debatable issues are paid the attention.

УДК 339.976.2

А.Т.УТЕПОВ, Е.К. АБИЛ

Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЫНКА АВИАПЕРЕВОЗОК И ПЕРСПЕКТИВЫ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье освещаются вопросы, касающиеся современного состояния рынка внутренних авиаперевозок в Республике Казахстан, а также перспективы развития этой отрасли. Проводится анализ статистических данных о количестве перевезенных пассажиров и грузов за период с 2007 по 2013 гг. Объемы пассажирских перевозок неуклонно растут, в то время как в отношении грузовых перевозок положительная динамика недостаточно стабильна и демонстрирует небольшой спад в 2008-2012 гг. с возвращением в 2013 г. на докризисный уровень. Также в работе приводятся данные о количестве аэропортов, авиакомпаний, и выполняемых ими рейсов в разрезе городов. Сделано заключение, что развитие внутриреспубликанских маршрутов обусловлено возможностью субсидирования и более активным формированием спроса населения со стороны аэропортов и авиакомпаний. Конкурентоспособность пассажирских авиаперевозок, учитывая казахстанские географические реалии, обусловлена минимальным временем в пути, однако для привлечения спроса авиакомпании должны стремиться к уменьшению стоимости за счет увеличения самолетооборотности, сокращения затрат на обслуживание, прямых продаж билетов. Для динамичного развития внутренних авиаперевозок в РК необходимо также параллельное развитие отрасли туризма и соответствующей инфраструктуры.

В области перевозки грузов дальнейшие перспективы развития связаны по мнению авторов с развитием направления наземного обслуживания транзитных грузоперевозчиков, предоставления конкурентоспособных услуг, выгодных стыковок в страны Таможенного союза, СНГ и т.п.

Для создания конкурентоспособной наземной инфраструктуры предлагается такая мера как приватизация аэропортов для привлечения инвестиций.

Ключевые слова: гражданская авиация, внутренние авиаперевозки, аэропорты, грузовые перевозки, рынок авиаперевозок, наземная инфраструктура.

Key words: civil aviation, domestic air service, airports, cargo service, air market, ground infrastructure.

Тірек сөздер: азаматтық авиация, әуе көлігі, бәсекеге қабілеттілік, көліктік қызмет, көліктік инфрақұрылым, транзиттік мүмкіндігі, тұрақты әуе рейстер.

Мировой рынок гражданской авиации, как и рынок авиационной промышленности оценивается как активно развивающийся. В различных международных исследованиях даются оценки потенциала данного рынка и анализируется его влияние на уровень экономического развития, в том числе с точки зрения значения регулирования (дерегулирования).

Развитие отрасли регулярных авиаперевозок обусловлено такими факторами, как потребительская и деловая уверенность, уровень доходов населения и цены авиабилетов. При росте первых трех показателей рынок авиаперевозок приобретает тенденцию к росту, но ценовая чувствительность определяет уровень спроса. В связи с этим существуют ожидания, что в ближайшие несколько лет рынок авиаперевозок будет испытывать давление дальнейшего повышения производственных расходов и ценовой конкуренции. Влияние оказывает и глобальный кризис, так как отрасль еще восстанавливается после спада 2008-2009 годов, но возможности по сокращению затрат практически исчерпаны.

Согласно результатам исследований консорциума «Global Airline Industry Program» Массачусетского технологического института индустрия авиаперевозок представляет одну из основных современных экономических сил, создавая глобальную экономику и стимулируя развитие высокотехнологичной отрасли авиастроения и туризма [1]. Одним из основополагающих решений для ускоренного развития отрасли стало экономическое дерегулирование деятельности авиакомпаний в США в 1978 году, распространившееся на большую часть промышленно развитых стран и оказавшее влияние на продолжающуюся эволюцию высококонкурентного рынка международных авиаперевозок.

К 2010 году ежегодный темп роста воздушных перевозок почти в два раза превышал темп роста ВВП и эксперты ожидают, что даже при относительно консервативных ожиданиях роста мировой экономики в течение следующих 10-15 лет рост авиарынка составит около 4-5% в год и данный глобальный рынок удвоится за этот период [2].

Среди основных источников восстановления и поддержания рентабельности авиаперевозок отраслевые эксперты называют регулирование рынка топлива, поиск новых моделей трудовых компенсаций, основанных на цикличном развитии отрасли, совершенствование модели сетевого сотрудничества в целях снижения операционных затрат [3]. Оптимизация управления аэропортовой инфраструктурой и воздушным движением будет способствовать увеличению пропускной способности воздушных хабов, сокращению задержек и отмены рейсов, улучшению стыковок. При этом основной и сложной в решении проблемой аэропортовой инфраструктуры является необходимость расширения взлетно-посадочных полос, рулежных дорожек либо строительство дополнительных новых аэропортов в узловых городах. И эти дополнительные инвестиции вновь окажут влияние на уровень тарифов, что вызовет определенные сложности в условиях сохраняющейся экономической неустойчивости. В среднем вложенные инвестиции могут привести к увеличению сборов на 15%.

В 2010-2012 годах в отрасли продолжался процесс создания полноценной глобальной системы авиаперевозок, расширения сотрудничества с партнерами по глобальным альянсам, дальнейшего расширения концепции «открытого неба» с вовлечением новых перспективных, с точки зрения образования пассажиропотоков, регионов и стран.

Согласно данным Международной ассоциации воздушного транспорта, оборот отрасли в 2012 году составил 638 млрд долл. США, в основном за счет роста сегмента пассажирских перевозок. При этом расходы авиакомпаний в отчетном периоде выросли на 7,4 % и составили 623 млрд долл. США. И основная часть затрат пришлась на топливную составляющую [4].

Доля топливной составляющей достигла рекордного значения в 33 % при средней цене за баррель нефти марки Brent в 111,8 долл. США в 2012 году. И благодаря реализации политики авиакомпаний по оптимизации своей деятельности прочие расходы выросли всего на 2,7 %. Средняя загрузка на рейсах достигла рекордного показателя в 79,1 %. Чистая прибыль в целом по отрасли составила 7,6 млрд долл. США. Показатель рентабельности в среднем по отрасли составил всего 1,2 %.

Свое развитие в предстоящий период крупные авиаперевозчики связывают с деятельностью созданных ими на условиях партнерства или самостоятельно дочерних лоукостерских компаний, в том числе для обслуживания наиболее популярных, в основном, туристских маршрутов, а также развивающихся центров деловой активности.

В этих условиях внешней среды предстоит решать задачи развития конкурентоспособной отрасли гражданской авиации в РК, которая испытывает, и влияние общеотраслевых проблем, и воздействие внутренних факторов. И перед данной отраслью ставится задача по ускоренному, практически одновременному развитию инфраструктуры, системы обслуживания, сети маршрутов, системы кадрового воспроизводства. Кроме того, в транспортно-коммуникационном комплексе страны воздушный транспорт занимает важное место с точки зрения развития международных связей и поддержания конкурентоспособности транзитного потенциала республики в целом. В отраслевой Программе по развитию транспортной инфраструктуры в Республике Казахстан на 2010 - 2014 годы заявлены достаточно серьезные целевые ориентиры для включения авиатранспорта в общую перспективную модель транспортно-логистического хаба.

Также в рамках данной программы в предстоящий среднесрочный период развитию гражданской авиации придается особое значение в целях расширения внутриреспубликанских перевозок в силу сложившегося территориального расселения и транспортной сети Казахстана. При этом факторы, ограничивающие развитие рынка авиаперевозок в РК, не утратили своего значения.

Так, например, отраслевое исследование Агентства по защите конкуренции РК в 2012 году [5], подтвердило наличие основных проблем, препятствующих развитию авиаперевозок в РК. Прежде всего, это состояние основной инфраструктуры аэропортов, не позволяющее принимать современные воздушные суда, низкий уровень конкуренции на рынке поставок топлива и наземных услуг, что сказывается на уровне тарифов и сборов, сокращает загрузку маршрутов и не стимулирует развитие конкуренции на внутренних маршрутах.

Как отмечалось выше, уровень доходов населения имеет определяющее значение для насыщения рынка авиаперевозок. С учетом влияния фактора топливных и аэропортовых сборов, конкуренции со стороны Казахстан Темір Жолы, внутренние авиаперевозки не могут развиваться без достаточно серьезной поддержки государства. Так как при существующих условиях одним из главных преимуществ авиатранспорта является время в пути. Определенную угрозу для развития местных авиаперевозчиков содержит вопрос перехода к концепции «открытого неба» в рамках ЕЭП в силу практического отсутствия предпосылок конкурентоспособности.

В Казахстане из 23 аэропортов 15 имеют допуск к обслуживанию международных рейсов. Реально обслуживают воздушные перевозки не более 7-8 аэропортов в разные годы, в том числе из-за отсутствия достаточного количества частот и направлений маршрутов. Основную нагрузку и по грузообороту и пассажирообороту выполняет международный аэропорт Алматы, как основной аэропорт отправления и прибытия. Большая часть аэропортовой инфраструктуры не используется в полной мере, особенно заметно это проявилось, начиная с 2009 года.

За период 2007 - 2013 гг. отрасль развивалась достаточно стабильно, особенно в секторе пассажирских перевозок, в основном за счет внутренних перевозок (Таблица). В отношении грузовых перевозок динамика недостаточно стабильна, как по объему перевозимых грузов, так и грузообороту. В 2013 г. тенденция вновь изменилась, увеличился объем перевезенных грузов. При сравнении месяц-к-месяцу в среднем данные показатели в 2013 году выше аналогичных показателей 2012 года. Хотя данные не позволяют судить о продолжительности данной тенденции. Пассажирские же перевозки растут стабильно в годовом сравнении, хотя в 2012 году темп прироста сложился на уровне 10% против прироста на 21-22% в 2010 и 2011 годах. В 2013 г. темп замедлился еще - до 9,5%.

Таблица – Основные показатели развития воздушного транспорта

Показатель	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Перевезено грузов, багажа, грузобагажа, тыс. тонн	25,4	23,7	20,9	29,0	29,3	19,6	24,0
Грузооборот, млн. ткм	85,7	69,4	68,1	93,8	89,0	54,8	63,2
Перевезено пассажиров, тыс. человек	2701,1	2838,5	2758,5	3401,2	4111,6	4558,7	4993,0
Пассажирооборот, тыс. пкм	5341,8	5550,0	5313,2	6516,9	7859,0	8795,8	9705,0

Источник: составлено по данным Агентства по статистике РК - электронный ресурс <http://stat.gov.kz>

Рынок авиаперевозок сохраняет высокую сезонную зависимость, так пассажирские перевозки увеличиваются практически вдвое в летний сезон и несколько снижаются во второй половине года, а грузоперевозки увеличиваются стабильно к концу года. Мониторинг данной тенденции может быть учтен при планировании внутренних перевозок, в целях ценообразования, эффективного использования транспортного парка и инфраструктуры.

На рынке внутренних авиаперевозок работают 5 авиакомпаний, имеющих допуск к обслуживанию регулярных коммерческих пассажирских рейсов: «Эйр Астана», «Скат», «Бек-Эйр», «Иртыш-Эйр», «Евро-Азия-Эйр». Из них только 2 авиакомпании выполняют регулярные международные авиаперевозки. 20 предприятий имеют статус авиаэксплуатанта, могут выполнять нерегулярные коммерческие перевозки. 3 авиакомпании занимаются грузовыми перевозками. И 28 эксплуатантов могут выполнять авиационные работы, в основном в сельском хозяйстве, добывающей промышленности. Авиапарк компаний, обслуживающих пассажирские перевозки, обновляется достаточно стабильно. Но в среднем возраст всего зарегистрированного авиапарка составляет более 15 лет.

В республике действуют 23 аэропорта. По форме собственности - 14 находятся в государственной собственности. Частными являются 5 аэропортов. Еще 3 переданы в доверительное управление. В настоящее время на основе логистического оператора АО «Казахстан темир жолы» создан специальный холдинг для управления аэропортами в рамках реализации стратегической задачи по развитию мультимодальной логической системы в РК.

В сфере наземной инфраструктуры в соответствии с госпрограммой ежегодно проводится реконструкция и модернизация взлетно-посадочных полос, рулежных дорожек, пассажирских терминалов, в том числе инженерной инфраструктуры, электроснабжения, теплоснабжения, систем водоснабжения, топливообеспечения. Таким образом, состояние наземной инфраструктуры вполне позволяет развивать внутренние авиаперевозки и создавать международные маршруты, особенно с приграничными регионами.

В сфере развития внутренних авиаперевозок с 2008 года реализуется программа субсидирования стоимости авиабилетов, что позволило расширить сеть маршрутов, в том числе между областными центрами и внутри областей. В настоящее время, по данным авиакомпаний, регулярного расписания аэропортов в Казахстане отечественными авиаперевозчиками выполняется в среднем около 500 рейсов в неделю на более чем 20 маршрутах. Из них около 400 частот выполняется из Алматы и Астаны. Следующие по популярности аэропорты Актау, Атырау, Шымкент, Уральск, Усть-Каменогорск и Актобе – более 15 частот в неделю из Алматы и Астаны. Среди региональных аэропортов можно выделить аэропорт «Сары-Арка» (г.Караганда), из которого выполняются рейсы в Усть-Каменогорск, Кызылорду, Балхаш и Жезказган по 2-3 раза в неделю. И из аэропорта Усть-Каменогорска выполняются внутриобластные рейсы в Урджар и Зайсан, по 2 раза в неделю. Из Уральска выполняются рейсы в Астану с промежуточными посадками в Актау, Атырау, Костанай, соответственно 5, 4 и 3 раза в неделю. В целом развитие внутриреспубликанских маршрутов обусловлено возможностью субсидирования и более активным формированием спроса населения со стороны аэропортов и авиакомпаний. Так как, судя по объему железнодорожных перевозок, спрос существует. А авиаперевозки, при сопоставлении тарифа со стоимостью билетов класса «купе» и СВ вполне конкурентоспособны. Тем более, время в пути, даже между соседними областными центрами составляет более 6 часов в скоростном и сверхскоростном железнодорожном сообщении. Здесь также следует планировать решение вопроса с провозными емкостями авиакомпаний, при открытии новых маршрутов и определении частоты их выполнения в соответствии с запросами рынка.

В целом для развития внутреннего рынка авиаперевозок необходимо также, кроме модернизации наземной инфраструктуры, авиапарка, развивать систему подготовки кадров. Следовательно, данный сегмент рынка может быть создан только при непосредственном участии государства и параллельном формировании системы государственного регулирования и поддержки социально значимых направлений перевозки и развития конкуренции на популярных маршрутах. При финансировании капитальных вложений в развитие инфраструктуры аэропортов, приобретение самолетов, необходимо учитывать оценку существующей и возможной маршрутной сети и стыковок в существующих основных хабах, потенциала заполняемости кресел, планирование тарифообразования, в том числе топливной составляющей.

В долгосрочной перспективе внутренние авиаперевозки должны иметь потенциал расширения регулярной маршрутной сети с охватом стран центральноазиатского региона и далее, России, Беларуси, стран СНГ и дальнего зарубежья, в том числе путем формирования внутренней системы авиаперевозок через стыковки в основных казахстанских аэропортах, уже имеющих возможность приема дальнемагистральных международных рейсов.

Социально-экономический эффект обеспечения внутри- и межрегиональных связей, транспортной доступности и мобильности окажет влияние на выравнивание территориальных диспропорций в Казахстане. В этом отношении целесообразно использовать стратегические подходы лоукостеров по увеличению самолетооборотимости, сокращению затрат на обслуживание, прямые продажи билетов и т.п.

Развитию внутренних авиаперевозок должно сопутствовать развитие туристско-рекреационных зон, способных обеспечить конкурентоспособный пассажирооборот даже на средних и коротких маршрутах, как подтверждается и международной практикой. В этом отношении региональные авиакомпании должны стремиться также к тому, чтобы развивать направление цепочки добавленной стоимости туристского обслуживания, в том числе совместное, в рамках кооперации с другими видами транспорта.

В секторе грузовых перевозок определенные перспективы связаны с развитием направления наземного обслуживания транзитных грузоперевозчиков, предоставления конкурентоспособных услуг, выгодных стыковок в страны Таможенного союза, СНГ и т.п. С учетом географического положения казахстанских аэропортов и протяженности отрезков дистанции сложившихся маршрутных пересечений основных мировых грузообразующих и грузопотребляющих центров данное направление использования инфраструктуры является перспективным. В данном отношении важное значение имеет развитие конкуренции в сфере поставок авиатоплива, так как в настоящее время объемы производства авиатоплива в РК недостаточны для обеспечения существующих потребностей, а при увеличении потребности существует потенциальная проблема невыполнения условий обслуживания. Кроме того, одним из основных препятствий является сертификация наземной инфраструктуры и аэронавигационного обслуживания на соответствие международным стандартам.

Для формирования конкурентоспособной наземной инфраструктуры в мировой практике применяется обычно приватизация аэропортов, так как традиционно аэропорты находились в муниципальной или федеральной собственности. Передача контроля над деятельностью аэропорта частным лицам либо специально создаваемым управляющим компаниям, с отменой антимонопольного регулирования тарифов на услуги, не относящиеся непосредственно к обслуживанию авиаперевозок, позволила большинству авиационных хабов привлечь инвестиции через фондовую биржу, стать полноправными участниками рынка, развивать дополнительные виды деятельности [6 - 8].

Конкуренция на данном рынке повысила качество оказываемых услуг, позволила аэропортам получать доходы от сопутствующих видов деятельности. И в настоящее время данные доходы вместе с доходами от аэронавигационных услуг и услуг по обслуживанию непосредственно авиатранспортной деятельности составляют практически половину доходов отрасли. Аэропорты получили возможность развивать торговый бизнес, привлекать другие компании на конкурентной основе для оказания различных услуг пассажирам и представляют практически отдельную отрасль экономики.

Применение данного опыта в Казахстане позволит, используя лучший международный опыт, сформировать сектор аэропортового обслуживания воздушных перевозок. Так в отраслевой программе развития авиационной инфраструктуры одной из задач является развитие сферы наземного обслуживания, что позволит повысить эффективность управления в отрасли, а также создать условия для привлечения на рынок Казахстана международных транзитных перевозчиков с последующей организацией макрологистической системы с участием железнодорожного и автомобильного транспорта, развития перевозок в меридианальном направлении, вовлечения отечественных авиаперевозчиков в макрорегиональный рынок воздушных перевозок.

Таким образом, рынок внутренних авиаперевозок и отрасль гражданской авиации в Казахстане имеют хорошие перспективы развития. Для реализации данных перспектив необходимо использовать существующие в международной практике методы регулирования и управления

развитием отрасли, в том числе совершенствования инфраструктуры, развития маршрутной сети, повышения качества обслуживания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

- 1 Analysis airline industry /http://web.mit.edu/airlines/analysis/analysis_airline_industry.html (Дата обращения – 17.11.2013)
- 2 Scheduled Passenger Air Transport // http://www.ibisworld.co.uk (Дата обращения – 17.11.2013)
- 3 Matthias von Randow Market Development and Changing Business Models /http://www.internationaltransportforum.org/2010/pdf/VonRandow.pdf Дата обращения – 10.07.2013)
- 4 IATA Economic briefing. Infrastructure costs. March 2013 /http://www.iata.org. (Дата обращения – 11.07.2013)
- 5 Туякбаева М. Конкуренция на рынке внутренних авиаперевозок: проблемы и рекомендации //Рынок и конкуренция. – 2013. - № 01 /http://www.czk.kz. (Дата обращения – 10.12.2013)
- 6 Mark Smyth, Brian Pearce IATA Economics Briefing No 6: Economic Regulation. IATA, February 2007 /http://www.iata.org/whatwedo/Documents/economics/EconomicRegulation_web.pdf (Дата обращения – 10.10.2013)
- 7 Airport regulation and credit ratings. IATA Economic Briefing. May 2006 /http://www.iata.org/whatwedo/Documents/economics/Airport_Regulation_May06.PDF (Дата обращения – 10.10.2013)
- 8 Investment incentives and airport regulation by David Starkie, Economics-Plus Ltd. Key policy issue. September 2006 / www.iata.org (Дата обращения – 10.10.2013)

Приложение

Основные показатели развития воздушного транспорта

Показатель	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Перевезено грузов, багажа, грузобагажа, тыс. тонн	25,4	23,7	20,9	29	29,3	19,6	24
Грузооборот, млн. ткм	85,7	69,4	68,1	93,8	89	54,8	63,2
Перевезено пассажиров, тыс. человек	2701,1	2838,5	2758,5	3401,2	4111,6	4558,7	4993
Пассажирооборот, тыс. пкм	5341,8	5550	5313,2	6516,9	7859	8795,8	9705

Резюме

Әуетасымалдау рыногы дамуының ерекшелігі және ҚР азаматтық авиациясының келешектер

Мақалада ҚР азаматтық авиация саласы және әлем әуетасымалдау рыногының қалпы мен даму келешектері қарастырылған. Саланың дамуы аэропорттық инфрақұрылымын деңгейіне, шығындарын оңтайлауына, бағыттар желіні ұлғайтуына, жаңа әуекомпаниялар тартуына және тұтынушыларға қызмет көрсету сапасын арттыруына байланысты.

Summary

Features of development of air transport market and the prospects for civil aviation in the Republic of Kazakhstan

The article describes the status and prospects of the civil aviation industry in Kazakhstan and international air transportation market. Cause the development of the industry level of airport infrastructure, cost optimization, expanding route network to attract new airlines to improve the quality of customer service.

Утепов Ардак Тултаевич, Докторант 3 курса специальности «Экономика» Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан

Абил Ерлан Куанышевич И. о. заведующего кафедрой «Государственное регулирование экономики» Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, к. э. н.

К.К. ДУЙСЕКОВА, К.К. ТОЛЫБАЕВА

КОНЦЕПТ «ГОСТЕПРИИМСТВО» И ЕГО РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ В КАЗАХСКОМ, АНГЛИЙСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ (к проблемам перевода)

Аннотация

Данная статья посвящена концепту "гостеприимство" на казахском, английском и французском языках. Концепт является актуальной для всех культур, так как это связано с традициями этноса, и дает объективное представление о культурной картине мира этих людей.

Ключевые слова: концепт, гостеприимство, когнитивная фразеология, представление, мыслительный код, дискретное ментальное образование.

Тірек сөздер: концепт, қонақжайлылық, когнитивті фразеология, репрезентация, ойлағыштық код, дискретті ментальді білім.

Key words: concept, hospitality, cognitive phraseology, representation, cogitative code, discrete mental education.

Статья посвящена анализу репрезентации концепта «гостеприимство» в казахском, английском и французском языках. Данный концепт является общим для всех народов, так как отражает один из универсальных и древнейших видов социальных отношений и действий, регулируемых нормой. При реализации закон гостеприимства окрашивается психологическими, этно-культурными, национальными особенностями, сложившимися в ходе истории разных народов, развития их в системе национальных культур, традиций, обычаев, которые получают индивидуальные интерпретации, связанные с онтогенезом отдельных личностей. Вышеназванные факторы определяют ядерную позицию концепта в культурах разных народов и доминантность культурной составляющей в его структуре, что подтверждает актуальность его изучения для познания общего и национального компонентов разных культур.

Обзор научной литературы по исследуемой теме показывает, что интерес лингвистов к концепту «гостеприимство» достаточно высок. Об этом свидетельствует значительное количество диссертаций, в которых характеризуются разные языковые средства его выражения в культурно-психологическом и культурно-деятельностном планах. Среди них отметим работы Т.Н. Захаровой («Сравнительно-сопоставительное лингвокультурологическое исследование концепта «гостеприимство» (на паремиологическом материале русского и французского языков, 2011), Р. Д. Юнусовой («Аксиология гостеприимства в русских и татарских паремиях», 2007), В. Л. Цереновой («Концепт гостеприимство в калмыцкой лингвокультуре», 2006); Ма Яньли («Застольный ритуал и концепт застолье в китайской и русской лингвокультурах», 2005); И. В. Чирич («Лексика застолья в русской языковой картине мира», 2004), С. С. Жабоевой («Национально-культурная специфика реализации концепта гостеприимство (на материале казахского, русского и английского языков», 2004).

Предварим анализ концепта «гостеприимство» уточнением понимания термина *концепт*.

Современная когнитивная лингвистика дает много самых разных дефиниций концепта, которые отражают различные подходы к обозначаемой метасловом когнитивной единице, порожденные ее сложностью, идеальностью и ненаблюдаемостью.

Термин концепт в лингвистику введен С.А. Аскольдовым-Алексеевым в 1928 г. Ученый определяет концепт «как мысленное образование, которое замещает в процессе мысли неопределенное множество предметов, действий, мыслительных функций одного и того же рода» [1; 175], подчеркивая обобщающий, абстрактный характер концепта. Данный подход связывает концепт с действительностью – с отражаемыми объектами.

В то же время Д.С. Лихачев также придерживается понимания концепта как мыслительной единицы. Но в отличие от С.А. Аскольдова, он акцентирует внимание не на объективной, а на субъективной стороне концепта, на его носителе. Концепт Д.С. Лихачева интерпретирует явления действительности в зависимости от образования, личного, профессионального и социального

опыта носителя языка и является своего рода обобщением различных значений слова в индивидуальном сознании носителей языка, что позволяет коммуникантам преодолевать существующие между ними индивидуальные различия в понимании слов. Концепт, по Д.С. Лихачеву, является результатом столкновения усвоенного значения с личным жизненным опытом говорящего [8; 7], т.е. концепт, согласно Д.С. Лихачеву продукт субъективно-объективного отражения действительности.

В своем широко цитируемом определении концепта Е.С.Кубрякова подчеркивает наличие у его динамического и статического (результативного) аспектов, отмечает психологический и языковой способы существования: «Концепт – оперативная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, квант знания. Самые важные концепты выражены в языке» [7; 245].

В.И. Карасик характеризует концепты не как чисто ментальные, а как первичные культурные образования, входящие в содержание слов, в их смысл. Она утверждает, что «культурный концепт – многомерное смысловое образование, в котором выделяются ценностная, образная и понятийная стороны сферы бытия человека, в частности, деятельности освоения мира» [5; 91] Данное понимание продолжает субъективное направление разработки концепта и разграничивает в его структуре образно-перцептивный компонент и ценностную составляющую.

Согласно А.П.Бабушкину «концепт – дискретная содержательная единица коллективного сознания или идеального мира, хранимая в национальной памяти носителя языка в вербально обозначенном виде» [2; 103]. Но, на наш взгляд, концепт может быть выраженным всей совокупностью вербальных и невербальных средств, прямо или косвенно передающих его содержание. «В сознании индивидов могут быть и невербальные концепты, образы явлений реального мира, но как идеальные сущности, представления только отдельных индивидов, только как их собственность, содержание их индивидуального, а не общественного сознания» [4; 18].

Наряду с вышеперечисленными определениями концепта особого внимания заслуживает трактовка данного термина В.В.Колесовым. В.В. Колесов разделяет: узкое понимание концепта как объема понятия и широкое понимание концепта культуры. Кроме того, концепт для него – «исходная точка семантического наполнения слова и конечный предел развития» [6; 12].

Нам представляется интересным вычленение Г.Г. Слышкиным в структуре концепта четыре зоны - основные (интразона, экстразона) и дополнительные – (квазизона и квазиэкстразона) [10; 17-18]. Интразона представляет собой признаки концепта, отражающие собственные признаки денотата (медведь – любит мед, косопалый, сильный, куцый хвост, главенствует в лесу, его дрессируют и др.), в экстразону входят признаки, извлекаемые из паремий и переносных значений (ленив (*силен медведь, да в болоте лежит*), тяжелый (медведь – каток для укладки дороги), обилие шерсти (*брови, что медведь лежат*) и под.). Квазиинтразона и квазиэкстразона связаны с формальными ассоциациями, возникающими в результате созвучия имени концепта с другим словом, использованием эвфемизмов и др. [11; 65-66].

Весомый вклад в утверждение позиций когнитивной лингвистики и концепта как ее объекта внесли воронежские лингвисты З.Д. Попова, И.А. Стернин, А.П. Бабушкин, В.Ю. Копров, А.А. Кретов, М.А. Стернина и др. Их взгляды получили широкое признание.

И в нашем исследовании используется определение концепта, сформулированное З.Д. Поповой и А.И. Стерниным: «концепт как дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету» [9; 52]. Дефиниция отличаются полнотой охвата всех сторон концепта – динамической (порождение в познавательной деятельности) и статической (результат.), структурной (по характеру - базовая единица мыслительного кода, комплексная, энциклопедическая информация; по источнику - данное явление или предмет; интерпретация информации). Таким образом, данное понимание является наиболее полным и вбирает в себя достижения других подходов.

В соответствии с выбранной позицией в концепте «гостеприимство» мы вслед за З.Д. Поповой и И.А. Стерниным разграничиваем его содержание и структуру.

Содержание З.Д. Попова и А.И. Стернин дефинируют следующим образом: «Содержание концепта образовано когнитивными признаками, отражающими отдельные признаки концептуализируемого предмета или явления, и описывается как совокупность этих признаков. Содержание концепта внутренне упорядочено по полемому принципу – ядро, ближняя, дальняя и крайняя периферия. Принадлежность к той или иной зоне содержания определяется, прежде всего, яркостью признака в сознании носителя соответствующего концепта. Описание осуществляется как перечисление признаков от ядра к периферии по мере уменьшения яркости признака» [9; 81].

«Структура концепта включает образующие концепт базовые структурные компоненты разной когнитивной природы – чувственный образ, информационное содержание и интерпретационное поле и описывается как перечисление когнитивных признаков, принадлежащих каждому из этих структурных компонентов концепта» [9; 81].

Таким образом, анализ концепта «гостеприимство» является концептуальным и состоит из выделения его содержания и структуры. Первый этап – анализ содержания. Он включает выявление полного объема концепта, представленного в лексических системах трех рассматриваемых языков. Ядром содержания концепта согласно традиции считается словарная дефиниция коррелирующей лексемы.

Представление носителей казахского, английского и французского языков о гостеприимстве зафиксировано в соответствующих лексемах – “қонақжайлылық” в казахском, “hospitality” в английском и “hospitalité” во французском языках.

Общепринятое определение гостеприимства на бытовом уровне – радушие, хлебосольство хозяев при приеме гостей, проявление заботы о других.

Концептуальный анализ в связи с материалом и направленностью исследования является сравнительным и нацелен на обнаружение сходства и различий в содержании и семантической структуре вариантов концепта в сравниваемых языках. Сравнению предшествует концептуальный анализ вариантов концепта в каждом из анализируемых языков.

Концепт «гостеприимство» (его ядро) в толковом словаре казахского языка представляют следующие словарные дефиниции выражающего его слова: *Қонақжайлылық – қонақтан ешнәрсені аямаушылық, барын солардың аузына тосушылық. (Гостеприимство диктует поведение хозяина по отношению к гостю: ничего не жалеть для гостей, щедро угостить.) Қонақжайлылық – қонақ күте білу, кеңпейілділік. (Гостеприимство – умение встречать гостей и щедрость).* [18; 178].

Синонимический словарь казахского языка дает следующий ряд синонимов для доминантной лексемы: *қонақшылық (любител ь принимать гостей), қонақжайлылық, меймандостық, қонақуарлық, меймангершілік (гостеприимство) жомарттық, кеңпейілділік (щедрость), ақкөңілділік (радушие).*

Толковый словарь английского языка описывает концепт «гостеприимство» в следующем словарном толковании: *Hospitality is the relationship between the guest and the host, or the act of being hospitable. (Гостеприимство – это взаимоотношения между гостем и хозяином, или действие, диктуемое этикетом гостеприимства.) This includes the reception and entertainment of guests, visitors, or strangers. (Включает в себя действия – прием и развлечение гостей, посетителей или незнакомых людей).* [21; 89]

Синонимический словарь английского языка окружает доминантную лексику следующими синонимами: *Hospitality – welcome (радушный прием), hospitableness (гостеприимность), kindness (доброта), geniality (радушие), cordiality (сердечность), conviviality (веселость), sociability (общительность), warmth (теплота), benevolence (доброжелательность), generosity (щедрость), liberality (мероприимность).*

Толковый словарь французского языка определяет концепт «гостеприимство» следующим образом: *L'hospitalité, la libéralité que l'on exerce en recevant en logeant gratuitement les étrangers, les passants. (Гостеприимство – радушие, оказываемое знакомым и незнакомым людям, предоставляя им бесплатный ночлег.) Plus généralement, le mot désigne l'action de recevoir autrui chez soi. (Широкое понимание концепта, когда в него включается действие принимать чужого у себя).* [23; 89].

Синонимический словарь английского языка дает следующий ряд синонимов: *Hospitality – welcome (радушный прием), hospitableness (гостеприимность), kindness (доброта), geniality (радушие), cordiality (сердечность), conviviality (веселость), sociability (общительность), warmth*

(*теплота*), *benevolence* (доброжелательность), *generosity* (щедрость), *liberality* (терпимость).

Синонимический словарь французского языка дает следующий ряд синонимов: *accueil* (прием), *amabilité* (любезность).

Как видим, концепт «гостеприимство» проявляет свою универсальность, будучи представленным в казахском, английском и французском языках. Проведенный анализ показывает, что концепт «гостеприимство» в них имеет общую часть:

- одна и та же мелиоративная оценка: положительная эмоциональная окраска;
- одно и то же практическое поведение: гостеприимство подразумевает щедрость при приеме гостей;
- одно и то же эмоциональное отношение: гостеприимный хозяин должен быть любезным со своими гостями.

Отличия в наполнении и структуре концепта заключаются в большей сложности *hospitality* в английском языке по сравнению с казахским и французским языками. В английском языке концепт имеет больший объем, он сложнее и включает большее количество признаков, демонстрирующих различные проявления гостеприимства (*conviviality, sociability, warmth, liberality*), в качестве способа вербализации которых служат синонимы. Эти признаки не выделяются в концепте при его реализации в казахском и французском языках.

Таким образом, содержание концепта «гостеприимство» в казахском, английском и французском языках имеет сходство, отражая общее социальное поведение и его одинаковую оценку, и отличия по степени сложности, следовательно, по объему.

Второй этап концептуального анализа – описание того, как концепт «гостеприимство» структурируется в казахском, английском и французском языках.

Сравнительный анализ организации концепта в разных языках строится на структурной модели, разработанной воронежскими учеными, которая включает три базовых структурных компонента – образ, информационное содержание и интерпретационное поле.

Что касается *образа*, то интересно, что те или иные образы, обнаруженные и в абстрактной лексике, имеют чувственный характер. При этом, они более субъективны, чем образы, выраженные конкретной лексикой. Проведенные исследования показали, что к концепту «гостеприимство» когнитивное сознание казахов, англичан и французов приписывают многочисленные человеческие качества – такие, как *честь, престиж, щедрость, сакральность отношения, социальная ценность и радушие*. Выявленные при описании содержания концепта «гостеприимство» когнитивные образы, квалифицируются нами как когнитивные признаки, участвующие в построении его структуры.

Общая образная часть концепта в трех языках представлена признаками: *щедрость, социальная ценность, радушие*. Отличия в данном компоненте связаны с французским языком, который не реализует признаки концепта, имеющиеся в казахском и английском языках: *честь и почет, престиж, сакральность отношений* (см.: Таблицу 1).

Таблица 1

№	Когнитивный образ	казахский язык	английский язык	французский язык
1	честь и почет	+	+	-
		Сыйлы қонақ босағада отырмайды. (Порог — не место для почетного гостя.) Әуелі қонақтарға тағам тартты, артықша құрмет тұтып жаксыларын. (Сначала подали еду гостям, демонстрируя излишнее почитание.) [13; 161]	He that is welcome fares well. (Гостю почет - хозяину честь) In return, there was a day of honour set apart every summer, when with much gracious and stately hospitality, Lady Cumnor and her daughters received all the school visitors at the Towers. (В ответ, наступил день приема, который откладывали каждое лето, когда леди Кумнор и ее дочери принимали в особняке всех посетителей школы с почтительным и изысканным	

			гостеприимством.) [19; 132]	
2	престиж	+	+	-
		<i>Төре қонақтар олай емес, екі-үш бөлмені отырмастан аралап шығып, қонақ үйді мактай бастады (Почтенные гости осмотрели 2-3 комнаты, не скрывая, какое впечатление произвела на них обстановка в доме). [15;164]</i>	<i>For the first time in her life, Molly Gibson was to be included among the guests at the Towers. (Первый раз в своей жизни, Молли Гибсон должен был быть включен в число гостей на баинях). [19;9]</i>	
3	щедрость	+	+	+
		<i>Қонақасына әрқашан аса мырза атанған Сүйіндік үйі бүгін де етті келістіріп асқан екен. (Семья господина Суйиндика славилась своими зваными обедами, и сегодня он получил на славу)[13; 147] Өле жегеніше, ағайынмен бөле же. (Чем давится одному едой, дели пищу с родственниками.)</i>	<i>The generous can forget that they have given, but the grateful can never forget that they have received. (Щедрые могут забыть, что они дали, но благодарные никогда не забудет, что они получили.)</i>	<i>La nappe est toujours mise dans cette maison. (В этом доме стол всегда накрыт.)</i>
4	сакральность отношений	+	+	-
		<i>Қонақ келсе, құт келер. (Гость придет — счастье в дом войдет.) Қырықтың бірі қыдыр. (Даже нежданного, случайного гостя надо встречать радушно, т.к. он может оказаться кыдыр)</i>	<i>It is a sin against hospitality to open your doors and shut up your countenance. («Бог велит всех знать», т.е. всех радушно принимать.)</i>	
5	социальная ценность	+	+	+
		<i>Құс жеткен жеріне қонар, қонақ қалаған үйіне қонар. (Птица ночует, где ночь застаёт, а гость — по выбору.) Аты бардың танысы бар, асы бардың ырысы бар. (Кто имеет коня, у него есть знакомые, кто имеет пищу, живет в достатке.)</i>	<i>All the guests stood up, glass in hand, and turning towards the three seated ladies, sang in unison, with Mr Browne as leader. (Все гости встали, стакан в руке, и, повернувшись к трем сидящим дамам, пели в унисон с г-ном Брауном как солистом.) [20; 429]</i>	<i>Telle maison - tells hôts. (Каков дом, таковы и гости.)</i>
6	радушие	+	+	+
		<i>Адамды қабағынан, аспазды тағамынан таниды. (Человека можно узнать по выражению лица, а повара по угощению.)</i>	<i>When there is true hospitality, not many words are needed. (Настоящее гостеприимство немногословно.)</i>	<i>Ou il y en a pour un, il y en a pour deux (trois etc). (Где есть место для одного, найдется и для двух (трех и т.д.) Rien l'agrée sans belle mine. (Нет радушия без приветливого лица.)</i>

Образ концепта «гостеприимство» утоняется в контексте других концептов, которые относятся к ядру национального языкового сознания и могут «оживляться» как образы. Его образная часть обогащается концептом «жан (душа)», «кыдыр», которые относятся к ключевым в казахской картине мира, так как они олицетворяют внутренний мир человека, связь с загробным миром, с Вселенной. Использование «души и кыдыр» для репрезентации концепта «чрезмерное гостеприимство» отражено в следующих примерах: *Құнанбайдың бүгінгі қонағынан аяған жаны жоқ сияқты.* [14; 107] (*Кунанбай не щадил сил, чтобы угодить гостям и хозяину.*) *Қырықтың бірі-*

қыдыр. (Даже нежданного, случайного гостя надо встречать радушно, т.к. он может оказаться кыдыр).

Для информационного содержания как второй составляющей структуры концепта характерно немногочисленность когнитивных признаков. Поэтому информационное содержание близко к словарному толкованию слова, выражающего концепт.

Интерпретационное поле концепта включает когнитивные признаки, которые интерпретируют те или другие аспекты основного информационного содержания, вытекают из него, представляя собой некоторое выводное знание, либо оценивают его. Вслед за З.Д. Поповой и И.А. Стерниным выделяем в интерпретационном поле пять зон: оценочную, энциклопедическую, утилитарную, регулятивную и социально-культурную. Наш материал позволяет добавить еще одну зону – идео-этническую. «Концептуально-содержательный анализ предполагает этнически и национально-культурное ориентированное отражение и представление мира, его понимание и интерпретацию. Но для этого необходимо вскрыть все компоненты в содержании концепта, репрезентирующие этническую национально-культурную содержательную сущность концепта» [4; 22].

Оценочная зона – объединяет когнитивные признаки, выражающие общую оценку. Она включает пять признаков, реализуемых во всех трех языках: общая (плохой/хороший), эстетическая (красивый/некрасивый), эмоциональная (приятный/неприятный), интеллектуальная (умный/глупый), нравственная (добрый/злой) оценки. Совпадение всех пяти признаков свидетельствует о том, что в этой зоне интерпретационного поля происходит полное в аксиологическом плане сближение языков (см.: Таблицу 2).

Таблица 2

№	Оценочная зона	Казахский язык	Английский язык	Французский язык
1.	общая (плохой/хороший)	Жақсы болса алғаның, үйіңнен кісі кетпейді. Жаман болса алғаның, шын досың да шеттейді. (Если жена хорошая, гости не переводятся в доме; если жена плохая, даже друг обходит твой дом.)	Who comes uncalled, sits unserved. (Незваному гостю - нет места.) Do not wear out your welcome. (Не будьте излишне гостеприимным.)	On fuit tres vite le mauvais hôte. (Плохого гостя быстро начинают избегать.) De mauvaises fréquentations peuvent avoir de fâcheuses suites. (От плохих гостей могут быть неприятные последствия.)
2.	эстетическая (красивый/некрасивый)	Құтты қонаққа — тәтті тамақ. (Почетному гостю — почетное угощение.) Ас иесімен тәтті. (Пища вкуснее с хозяином.) Асы бар аяқ әдемі. (Заполненная пищей посуда взору приятна.)	Then they went in to dinner. Molly thought everything that was served was delicious, and cooked to the point of perfection; but they did not seem to satisfy Mr. Preston, who apologized to his guests several times for the bad cooking of this dish, or the omission of a particular sauce to that; always referring to bachelor's housekeeping, bachelor's this and bachelor's that, till Molly grew quite impatient at the word. Тогда они пошли на ужин, Молли думала, что все, что было подано, было вкусно и приготовлено на грани совершенства; но блюда, казалось, не удовлетворяли г-на Престона, который приносил несколько раз свои извинения гостям за блюда, плохо приготовленные или поданные не с тем соусом как следствие его холостяцкого хозяйства. [19; 105]	Où l'hôtesse est belle, le vin est bon. (Где хозяйка красавица, там и вино хорошее.) La manière fait tout. (Внешняя сторона решает все.)
3.	эмоциональная (приятный/неприят)	Асыңа тойғызбасаң да ақ ниетіңе тойғыз. (Бедность	Who comes uncalled, sits unserved. (Незваному,	Il vaut mieux etre seul que mal accompagné. (Лучше

	ный)	стола искушается щедростью души.) Көңіл кең болса, үйдің тарлығы білінбес. (За широтой души не замечается теснота в доме.)	несвоевременному и нежелательному гостю - нет места.)	быть одному, чем в плохой компании.) Un hôte non invité doit apporter son siège. (Незванный гость должен принести свой стул.)
4.	интеллектуальная (умный/ глупый)	Жаман үйдің қонағы билейді. (У глупого хозяина гость хозяйничает.) Сыпайы қонақ сыйынды жейді, Мылжың қонақ мыйынды жейді. (Скромный гость, что дашь съест, болтливый гость все мозги проест.)		Les fous font les banquets et les sages les mangent. (Дураки устраивают банкеты, а умные на них едят.) Si tu loges le sot chez toi, il laissera son nom sur les murs. (Прояви гостеприимство к дураку, так он оставит на стенах свое имя).
5.	нравственная (добрый/злой)	Қонағын сыйламаған баласын ұрады, я үйін сыпырады. В присутствии гостя детей бить или пол подметать — это проявить неуважение гостю показать.	From the bottom of one's heart. (от души)	Les amis de nos amis sont nos amis. (Друзья наших друзей - наши друзья.) Ce que l'on mange (garde) pourrit, ce que l'on donne fleurit. (Что оставляют себе — пропадает, что отдают - расцветает.)

Энциклопедическая зона содержит когнитивные признаки, характеризующие необязательные признаки концепта, требующие знакомства с ними на базе опыта, обучения, взаимодействия с денотатом концепта и т.д. В нее входят фоновые культурные знания. Например, основу традиционного питания казахов составляли мясные и кисломолочные продукты. Из кобыльего молока делали дорогое угощение *қымыз*, а из овечьего и коровьего – различные сыры (*құрт*, *сүзбе*), напитки (*қатық* и *айран*). Мясо, как правило, употреблялось вареное, а также заготовленное впрок (вяленое, соленое, копченое). Деликатесные изделия готовились в основном из конины — *қазы* и *шұжық* (колбасы), *жал*, *жая*, *қарта*. К энциклопедическим данным, сопровождающим исследуемый концепт относится и информация о ритуальном действии хозяина - зарезать барана в честь любого гостя как званого, так и незваного. Например: *Сойса қозы өледі, соймаса өзі өледі. (Зарезать гостю ягненка — ягненок умрет, не резать — сам со стыда умрешь.) Сүйген құда сүрінен сақтар. (Любящий сват хранит копченое мясо.) Қымызы бар үйдің қызығы бар. (У кого дома есть кумыс, у того и есть веселье).*

Традиционная пища англичан — мясные (*ростбиф*, *бифштекс*, *бекон*) и рыбные блюда. Также популярны *пудинги* (они могут быть из разных продуктов) и *овсянка*. Из напитков самый популярный — чай. Его пьют с молоком, обязательно заваривая по строгому ритуалу. Из спиртных напитков популярны *пиво* и *виски*. Например: *While Gabriel and Miss Daly exchanged plates of goose and plates of ham and spiced beef Lily went from guest to guest with a dish of hot floury potatoes wrapped in a white napkin.* [20; 423]. (В то время как Габриэль и мисс Дейли меняли тарелки с мясом гуся, ветчиной и пряной говядиной, Лили переходила от гостя к гостю с блюдом горячего мучного картофеля, завернутого в белую салфетку). *She gives luncheon parties. You've only got to roar a little, and she'll ask you.* [20; 32]. (Она угощает гостей завтраками. Если вы будете иметь успех, приглашение вам обеспечено.) *One day, soon after Julia's arrival, when they had invited some ladies to tea, Mrs. Lambert at luncheon thus addressed her daughter.* [20;160] (В то время когда вскоре после приезда Джулии они пригласили несколько гостей на чай, миссис Ламберт обратилась к дочери.)

Энциклопедическая информация о французской кухне включает сведения о ее признании как об одной из лучших национальных кухонь, о составляющих ее знаменитых винах, коньяке и ликере, о ее разнообразии. Вино используется как ингредиент при приготовлении блюд, а также служит одной из главных составных частей угощения, вместе с рыбой и сыром. Но в понимании *французов* главным в гостеприимстве является действие обеспечения ночлегом, а не угощение, как у казахов и англичан. Поэтому французское угощение ограничивается хлебом и вином, которые всегда оказываются под рукой. Например: *Le diner sans vin comme le jour sans soleil.* (Ужин без вина что день, без солнца.) *Le repas sans fromage c'est le baiser sans moustache.* (Еда без сыра, что поцелуй

безусого.) OÙ l'hôtesse est belle, le vin est bon. (Где хозяйка красавица, там и вино хорошее.)

Утилитарную зону представляют когнитивные признаки, отражающие практическое, прагматическое отношение людей к денотату концепта, знания и связанные с возможностью и особенностями его использования для каких-либо прикладных целей. Примеры всех трех языков подчеркивают практическую целесообразность гостеприимного поведения. Для казахской культуры обязательным правилом гостеприимства является обязанность принимать приглашение. На утилитарность концепта в казахском языке накладывается этическая оценка. Отклонение приглашения считается оскорбительным, воспринимается как заявление гостем своего превосходства.

Например: Шақырғанға бармасаң, шақырғанға зар боларсың. (Один раз от приглашения откажешься, не дождешься других приглашений.) сыйлағанның итіне сүйек сал. (Если уважаешь гостя, кинь кость и его собаке.); Good will and welcome is your best cheer. (Хоть не богат, гостям рад.); Il ne faut pas tant regarder ce que l'on mange qu 'avec qui on mange. (Не важно, что ты ешь, важно — с кем ты ешь.) Ce que l'on mange (garde) pourrit, ce que l'on donne fleurit. (Что оставляют себе — пропадает, что отдают - расцветает.)

Регулятивная зона включает когнитивные признаки, предписывающие, что надо и что не надо делать в сфере, «покрываемой» концептом «гостеприимство». Например: Қонаққа «кел» демек бар, «кет» демек жоқ. (Гостю «приходи» говорят, «уходи» не говорят.) Жолаушыны сусындатпай тұрып, бұйымтайын сұрама. (Не напоив путника, не спрашивай о деле.); Lady Harriet is cunning enough to understand that their guests' lateness of arrival, and the absence of the distinguishing diamonds, is an affront to an established code of behavior. (Леди Гарриет достаточно хитра, чтобы понимать, что приход их гостей с опозданием и отсутствие фамильных драгоценностей оскорбительно с точки зрения установленного кодексом поведения.) [20; 366]; Faut avoir été reçu pendant sept ans dans une maison, pour se permettre de toucher au feu. (Нужно быть принятым в доме семь лет, чтобы позволить себе прикоснуться к огню хозяйского очага.)

Социально-культурная зона состоит из когнитивных признаков, отражающих связи концепта с бытом и культурой народа: традициями, обычаями, конкретными деятелями литературы и искусства, определенными художественными произведениями, прецедентными текстами. Например: Қамбасына дәні жоқтың дастарқанда наны жоқ. (В амбаре зерна нет, на столе хлеба нет.); Үй-іші толған жансың, бір-біріңе мейман жансың. (Сколько в доме людей, столько друг у друга гостей.) Последнее сочетание подчеркивает значимость традиции гостеприимства как одной из заповедей мусульманской религии.) Eat at pleasure, drink with measure. (Ешь в волю, пей в меру.) A healthy person who begs for food is an insult to a generous farmer. (Здоровый человек, который просит еду, является оскорблением для щедрого фермера); S'il y a de la place dans le coeur, il y en a dans la maison. (Если [другу] есть место в сердце, есть место и в доме [как гостю]). Qui a le pain et le vin, peut inviter le roi à son festin. (У кого есть хлеб и вино, может пригласить на свой праздник и короля.)

Идио-этническая зона - особая зона в структуре концепта, поскольку она отражает не современные, а преимущественно исторические представления об отношении народа к концепту и о выделенных в нем народом различных сторонах. Например: Құс жеткен жеріне қонар. Қонақ қалаған үйіне қонар. (Птица ночует, где ночь застаёт, а гость — по выбору.); First come, first served. (Поздний гость гложет и кость.); Pain coupé n'a pas de maitre. (У нарезанного хлеба хозяина нет (можно угощаться).).

Третий компонент структуры концепта – интерпретационное поле в сравниваемых языках обнаруживает структурное сходство, так как все шесть зон (оценочная, энциклопедическая, утилитарная, регулятивная, социально-культурная и идео-этническая) во всех трех языках актуализированы (см.: Таблицу 3).

Таблица 3

№	Зоны	Казахский язык	Английский язык	Французский язык
1.	оценочная зона	+	+	+
2.	энциклопедическая зона	+	+	+
3.	утилитарная зона	+	+	+
4.	регулятивная зона	+	+	+
5.	социально-культурная зона	+	+	+

6.	идео-этническая зона	+	+	+
----	----------------------	---	---	---

Для наиболее полного определения признаков концепта «гостеприимство» мы обращаемся к понятию *угасание концепта*, введенному В.И.Карасиком [5; 122, 135]. Некоторые свои признаки концепт «гостеприимство» утрачивает. К примеру, в казахском языке, человек (незнакомец), назвавший себя «*құдайы қонақ*», в прежние времена мог остаться в любом доме. В современном концепте эта сема дезактуализирована. Аналогичное угасание наблюдается во французском языке. Если прежде оказание гостеприимства проявлялось как предоставление бесплатного ночлега, то сейчас этот когнитивный признак элиминирован, благодаря развитой системе отелей, постоянных дворов на любой вкус и цены.

В когнитивную структуру концепта «гостеприимство» входит вся прагматическая информация языкового знака, связанная с его экспрессивной и иллокутивной функциями. Еще одним признаком концепта «гостеприимство» является когнитивная память, а именно характеристики концепта, отражающие исконное предназначение существующего издавна его культурного денотата, входящего в систему духовных ценностей носителей языка.

Таким образом, результатом концептуального анализа культурного концепта «гостеприимство» в его статике становится его представление в двух аспектах – содержания и структуры, которые описываются как совокупности когнитивных признаков.

Дальнейшее раскрытие признаков концепта «гостеприимство» идет по пути выявления динамики его реального коррелята и активности его компонентов, что требует обращения к «действующим лицам данного процесса», т.е. к тому, кого принимают в гости – «гость» (*қонақ – guest – hôte*), и к лицу, принимающему, оказывающему гостеприимство – «хозяин» (*үй егесі – host – hôte*). Лексема *гость* является ключевой в когнитивном пространстве концепта «гостеприимство». Например, французы говорят: *Le plus fêlé est toujours hôte.* (Самый уязвимый – это гость.) Семантический анализ лексемы «гость» позволяет вычленив концептуальные признаки, дополняющие содержание концепта «гостеприимство». В казахском, английском и французском языках лексема «гость» толкуется следующим образом:

Каз.: *Қонақ* 1. *Жолаушылап келе жатып, үйге түскен бейтаныс адам, мейман.* (Путник, остановившийся отдохнуть у кого-нибудь в доме); 2. *Біреудің үйіне, я бір елге сый-сияпат көрсету үшін арнайы шақырылған адам.* (Специально приглашенный человек, которого с почестями встречают в доме, городе и т.д.); 3. *Қонақтың түрі: арнайы қонақ, қыдырма қонақ, құдайы қонақ.* (Классификация гостей: специальный гость, человек, любящий наносить неожиданные визиты неприглашенный гость).

Слова *қонақ* и *мейман*, означающие «гость», являются синонимичными. Производными последнего являются следующие лексемы и сочетания: *мейман етті* (принимать гостей), *мейманасы* (гостеприимство), *мейманасы асты (тасыды)* (проявить чрезмерное гостеприимство), *мейманда(у)* (гостить), *меймандық* (угощение), *мейманхана* (гостиница).

Англ.: *Guest* 1. *A person staying at or paying a visit to another's house or being entertained at a meal;* (Гость 1. Человек, остающийся или посещающий чей-либо дом или развлекаемый во время приема пищи); 2. *A person who is invited to perform in a show or at a ceremony e.g. a guest artist, a guest singer, a guest speaker etc.* (Человек, который приглашен выступить в шоу или на церемонии, например, гость – артист, гость-певец, гость оратор и т.д.); 3. *A person, who is staying at a hotel.* (Человек, который останавливается в отеле.)

Фр.: *Hôte* 1. *Personne qui offre l'hospitalité.* (Человек, который приглашает в гости); 2. *Personne qui est invitée chez quelqu'un.* (Человек, который приглашен кем-то); 3. *Personne chargée d'accueillir les gens dans un lieu.* (Лицо, которому доверяют заниматься приглашенными.)

Словарные толкования казахского и английского слов обнаруживают раздельное вербальное оформление разных участников действия «гостеприимство» в казахском и английском языках – принимающей и принимаемой сторон: *қонақ – үй егесі, guest – host*, в то время как во французском языке *гость* и *хозяин* называется одним словом *hôte*.

Среди характеристик «объекта» находим целый ряд слов, как с положительной, так и отрицательной коннотацией. Таким образом, в казахском языке желанного гостя называют *құрметті* (почетный, уважаемый), *сынайы* (вежливый), *қадірлі* (уважаемый), *сынайы, ардақты* (почетный), *құдайы қонақ* (гость, посланный Богом).

В английской картине мира «желанный гость» обозначен лексемами *pleasant* (приятный), *dear* (дорогой), *welcome* (тот, которого с радушием принимают).

Во французском языке желанного гостя именуют словами: *visiteur bienvenu* (желанный гость), *cher invité* (дорогой приглашенный), *honoraire* (почетный), *hôte venu* (высокопоставленный гость).

Следующий этап раскрытия концепта «гостеприимство» - анализ дистрибуции лексемы «гость» и его соответствий. Их реализованная сочетаемость в виде синтагм образует семантические поля во всех трех сопоставляемых языках, которые наслаиваются на концепт «гостеприимство» и усиливают его (см.: Таблица 4). Когнитивные признаки, выражаемые за счет окружения слова *гость* и его соответствий, раскрывают участников ритуала гостеприимство и являются общими на категориальном уровне. Категориальные когнитивные признаки отражают действия разных участников и/или их действия: действия гостя (ходить в гости), действия хозяина (принимать гостей), тип гостя, место действия, операции ритуала. Различия возникают на концептуальном уровне – это несовпадения в наборе концептуальных признаков, представляющих категориальный признак. Например, категориальный признак «принимать гостей» в английском языке включает концептуальный признак «пригласить в гости», во французском – «пригласить в гости», «принимать гостей», а в казахском – наряду с «принимать гостей», «принимать гостей непрерывно» «не принимать гостей».

Таблица 4

№	Слово и сочетание от слова <i>гость</i>	Казахский язык	Английский язык	Французский язык
1.	ходить в гости	қонаққа барды, қонақтау (ходить в гости), қонақ шақырды (пригласить в гости), қонақ болды (гостить)	<i>to be a host</i> (быть в гостях)	<i>être à une fête</i> (быть в гостях).
2.	принимать гостей	қонақ етті, қонақ басты болды (не прекращающийся поток гостей), қонақ қылды, қонақ күту (принимать гостей), қонақсыз (человек, к которому не ходят гости).	<i>invite guests</i> (пригласить в гости)	<i>avoir des invités</i> (принимать гостей)
3.	тип гостя	құдайы қонақ (случайный гость), құтты қонақ (гость, приносящий счастье), сыйлы қонақ (уважаемый гость), қонақ-қонсы (то приходящий, то уходящий гость), қонаққұмар (гостеприимный, любящий ходить в гости).	<i>pleasant guest</i> (приятный), <i>dear guest</i> (дорогой), <i>welcome</i> (тот, которого с радушием принимают)	<i>hôte venu</i> (высокопоставленный гость)
4.	место для гостей	қонақ бөлме, қонақтық (гостевая комната), қонақ үй, қонақжай (гостиница)	guest house - элитный пансион, дом для гостей; guest room - гостевая комната.	<i>hôtel</i> (отель), <i>hôpital</i> (госпиталь), <i>hospice</i> (хоспис).
5.	ритуал	қонақ аяқ (особый ритуал угощения чаем), қонақ хақы қонақ кәде (исполнение гостями ритуала песнопения, игры на домбре и т.д.), қонақасы (специальное угощение для гостей).	<i>gifts for guests</i> (подарки гостям), <i>to entertain guests</i> (принимать, развлекать гостей)	<i>les cadeaux pour les invités</i> (подарки гостям), <i>les cadeaux pour les hôtes, de la maison</i> (ответный подарок, если гость пришел с подарком для хозяйки)

Каков образ «гостеприимного человека» в языковом сознании казахов, англичан и французов? Фрейм «гостеприимный человек» представлен в следующих моделях:

1. гостеприимный человек - проявляющий чрезмерную заботу, щедрый на угощение, соблюдающий традиции (каз.).
2. гостеприимный человек - щедрый на угощение, хлопотливый, заботливый (англ.)
3. гостеприимный человек – предоставляющий ночлег, радушный (фр.)

В казахском языке значение гостеприимный передают несколько слов: **қонақуар**, **қонақжай**, **мейманышыл**, **қонақшыл**. Все три лексемы имеют общий корень **қонақ** (гость). С понятием «гостеприимный» в казахской культуре связаны лучшие качества человека, так что проявление радушия не единственный смысл гостеприимства. Традиционная культура казахов предполагает

соблюдение обрядов, ритуалов, которые необходимо исполнять, так как высшим смыслом миропонимания для казахов всегда были уважение и сострадание к ближнему, вера в добро, соблюдение традиций, обычаев, ритуалов и обрядов. Наличие у слова **гостеприимный** в казахском языке четырех абсолютных синонимов подчеркивает важность данного концепта для казахского сознания. Лексема «гостеприимный» в казахском языке ассоциируется со словами **ырза болу** (быть радушным), **қуанышты** (радостный). *Мұнда барлық ел боп қуанып қарсы алды* [13; 205] (**Весь аул встретил его с сердечной радостью.**)

Фрейм «гостеприимный» в английском языке представлен через целый рядом слов - прилагательных, объединенных ассоциативных связями: «*sociable*», «*companionable*» (общительный), «*accommodating*», «*obliging*», «*amiable*» (любезный), «*accessible*» (доступный), «*amenable*» (податливый), «*amicable*», «*friendly*» (дружелюбный), «*kind*» (добрый), «*bountiful*», «*charitable*» (милосердный), «*generous*», «*liberal*» (щедрый), «*convivial*» (веселый, праздничный), «*cordial*», «*genial*» (сердечный), «*open*», «*open-minded*» (открытый), «*courteous*» (учтивый), «*gracious*» (милостивый, снисходительный), «*magnanimous*» (великодушный), «*neighbourly*» (добрососедский), «*receptive*» (восприимчивый), «*responsive*» (отзывчивый), «*tolerant*» (терпеливый), «*helpful*», «*philanthropic*» (готовый прийти на помощь).

Более сдержанное гостеприимство во французской культуре отражает, на наш взгляд, паремия *Aimez votre voisin, mais n'abattez pas la haie.* (Любите соседа, но изгородь не разбирайте.)

В казахской картине мира проявление чрезмерного гостеприимства является признаком щедрости, по которой судят о человеке, в целом, как об истинном хозяине. Типичность «чрезмерного гостеприимства» подтверждает его зафиксированность во фразеологизмах: *Әуелі қонақтарға тағам тартты, артықша құрмет тұтып жаксыларын.* [13; 161] (Сначала подали еду гостям, демонстрируя чрезмерное почтение.) С фразеологизмами сближаются устойчивые сочетания: **артықша құрмет** (излишний почет) обозначает «особое гостеприимство».

Чрезмерное гостеприимство англичане выражают словами **extra** (сверх) **exceedingly** (чрезмерный). *Visitors came and went as usual, there was once more music in the drawing-room, and all the extra hospitality of Mr. Vincys mayoralty returned.* [20; 300] (**Посетители приходили как обычно, в гостиной вновь послышалась музыка и мистер Винси вновь стал проявлять чрезмерное гостеприимство.**)

Концепт «гостеприимство» во французском языке косвенно обогащается паремиями, выражающими донативные отношения, которые определяют субъекта обладания: *Ce que l'on tange (garde) pourrit, ce que l'on donne fleurit.* Что оставляют себе — пропадает, что отдают — расцветает.

Таким образом, анализ языкового материала позволил представить образ гостеприимного человека в казахском, английском и французском языках. Ключевыми словами для выражения данного концепта во всех языках оказались *радушный, сердечный, дружелюбный*.

Антонимы маркируют противопоставленные «гостеприимству» признаки, в том числе «негостеприимного человека». В казахском **гостеприимному** человеку противопоставит **неприветливый** человек (**адам сүйер қылығы жоқ**), **жадный** (**сараң**), к которому не приходят гости (**қонақсыз адам**). Например: *Хас сараң өз тамағың өзінен қызғанады. (Истинно скупой испытывает зависть к собственной еде.) Қонағын сыйламаған баласын ұрады, Я үйін сыпырады. Қуса құмалақ түспейтін, Шық бермес Шығай бай, жұмыртқадан жүн қырыққан.*

В английской культуре негостеприимного человека называют следующим образом: - **inhospitable** (негостеприимный), **solitary** (одинокий), **reserved** (замкнутый), **unsociable** (необщительный). Например: *Inhospitable person, no give just take.* (Негостеприимный человек, ничего не дает только берет.)

Во французском языке образ негостеприимного человека усилен за счет пейоративной окраски в выражающих его паремиях: *Ce n'est pas pour vous que le four chauffe* (посл.). (Это не для вас печь топится). *Ce n'est pas viande pour vos oiseaux* (посл.). (Это не для ваших птичек мясо).

Следует отметить сходство в представлении казахов, англичан и французов «негостеприимного человека» - это жадный, неприветливый, скупой на угощение, злой человек.

Объект данного исследования концепт «гостеприимство» относится к концептам, отмеченным лингвокультурной спецификой и, соответственно, характеризующим носителей казахской, английской и французской лингвокультур.

В научной картине мира концепт «гостеприимство» предстает как важнейший антропологический и социальный феномен, система социальных связей, которая существовала на протяжении всей истории общества, функционировала и воспроизводилась в тех или иных формах.

Во всех рассматриваемых лингвокультурах изменение отношения языкового коллектива к фигуре *гостя* в процессе общественного развития активизирует динамические компоненты концепта, что в конечном итоге приводит к изменениям последнего в структурно-содержательном плане.

Универсальность концепта «гостеприимство» выражается в идентичности его семантической структуры в казахском, английском и французском языках, представляющей гостеприимство как норму поведения, как нравственное качество, свойство характера отдельного человека или общности людей.

Ядерное положение исследуемого концепта в трех культурах и его коммуникативную ценность подтверждает объем номинативных средств, с помощью которых он вербализуется в казахском, английском и французском языках.

Общие признаки концепта в казахском, английском и французском языках заложены в понимании гостеприимства как радушного отношения к гостям. Их выражают и сходные синонимичные ряды. Гостеприимство находится в одном ряду со словами *дружелюбное отношение, радушный прием, щедрость*. В казахском языке, как особенность, мы отметили наличие большого количества производных слов и словосочетаний, связанных со встречей гостей и ритуалами гостеприимства *қонақ асы, қонақ кәде, қонақ аяқ, қонақ хақы*, не имеющего аналогов в английском и французском языках.

В казахских, английских и французских поговорках концептуализированы все признаки концепта «гостеприимство», а именно: отношение к гостям, поведение гостей, хозяев, концептуализация желанных, нежеланных гостей, званных и незванных, скупых, жадных хозяев. Казахские, английские и французские поговорки эксплицируют идею о том, что гостеприимство - хорошая традиция.

Концепт «гостеприимство» в казахском, английском и французском языках репрезентирован отдельными словами (*қонақжайлылық, welcome, hospitalité*) словосочетаниями (*қонақты қарсы алу, to meet guests, invités à prendre принять радушно*), фразеологическими единицами (*қонақты амқару, to give friendly welcome, chaleureusement от души*); предложениями и целыми текстами.

Как концепт он имеет сложное содержание, которое обуславливает его полиструктурность, отражающей многосторонность соотносящейся с ней реальности.

В ядерной части концепта находятся общие для трех языков когнитивные признаки хозяина: *гостеприимный, радушный, приветливый, щедрый на угощение*.

Наряду с общими выявлены и отмеченные национальной спецификой когнитивные признаки, выраженные прилагательными. Например, в казахском языке - это специфически признаки гостеприимства, которые не имеют аналогов в других языках - *қонақпаз, меймандос, қонағуар, қонақжайлық*. Национальную окраску имеет образ гостеприимного хозяина в английском языке: *сдержанный в эмоциях, терпеливый, милостивый*. Он поддерживается английским *welcome*, выражающим радушие, теплый прием.

Во французской лингвокультуре ценность и значимость концепта «гостеприимство» проявляется главным образом через его связь с концептом «дружба» и партнерство. *Гость* наиболее часто представляется в образе *друга*, партнера, а лексемы *друг* и *гость* используются как контекстуальные синонимы, обогащая концепт «гостеприимство» образным и аксиологическим звучанием и отражая на уровне языка такие особенности французской культуры как индивидуализм, рациональность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аскольдов С. А. Концепт и значение. – М.: Знание, 1981. – 175 с.
2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Изд-во: ВГУ, 1996. – 103 с.
3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филол. науки. – №1. – 2001. – 64-72 с.
4. Дуйсекова К.К. Фразеологическая картина мира французского и французского языков (концептуально-лингвокультурологический опыт исследования): автореф. ...д.ф.н. Алматы – 2006, 54с.
5. Карасик В.И. Языковая личность – личность концепт, дискурс. –Волгоград, 2002. – 91 с.

- 6 Колесов В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник Санкт-Петербургского Университета, Серия 2. – Выпуск 3. №16. – Санкт-Петербург, 1992. – 9-18 с.
- 7 Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: издательство Московского Государственного Университета, 1996. – 245 с.
- 8 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. – Т. 3., №1. – М.: Известия РАН. Серия литературы и языка, 1993. – 5-12 с.
- 9 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика Воронеж 2006. – 52 с.
- 10 Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты. Автореф. дисс...докт. филол. наук. Волгоград, 2004.
- 11 Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты. Волгоград, 2004.
- 12 Степанов Ю.С. Семиотика. – М.: Знание, 1971. – 253 с.
- 13 Әуезов М. Абай жолы. Бірінші кітап.- Алматы: Жеті жарғы, 1997.317 б.
- 14 Әуезов М. Абай жолы. Екінші кітап -Алматы: Жеті жарғы, 1997.-318 б.
- 15 Мусрепов Ф. Көп томдық шығармалар жинағы. Ұлпан. 3 том. - Алматы, Жазушы, 2003.- 248бет.
- 16 Мустафин Ф. Бес томдық шығармалар жинағы. Үшінші том. Дауылдан кейін. - Алматы :Жазушы ,1982.-422б.
- 17 Нысаналин А. Қазақтың мақал-мәтелдері. Алматы 2004, 131-147 б.
- 18 Ысқаков А.Ы. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 7том.- А.:Ғылым,1983. – 178 с.
- 19 Elizabeth Gaskell «Wives and daughters» p.378
- 20 James Joyce «A portrait of the artist as a young man» p.458
- 21 Longman dictionary of Contemporary English.- London: Longman, 1983 – 89 с.
- 22 Maugham S. «The moon and sixpence» p.265
- 23 Le nouveau petit Robert : dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. - Paris: Dictionnaires Le Robert, 2003. -89 p.

*Дүйсекова К.К. д.ф.н., профессор
Толыбаева К.К. магистрант ЕНУ
им Л.Н. Гумилева, г. Астана*

«Қонақжайлылық» концепті және оның қазақ, ағылшын және француз тілдерінде мәлімделуі Резюме

Бұл мақалада қазақ, ағылшын және француз тілдеріндегі "қонақжайлылық" концепті қарастырылады. Аталмыш концепт салыстырылып отырған үш тіл үшін де өзекті, себебі ол әр этностың әдет-ғұрпымен байланысты бола отырып, сол халыққа тән мәдениеттің тілдік бейнесін суреттейді.

Duisekova K.K., Tolybayeva K.K. **Concept «Hospitality» and its representation in the Kazakh, English and French Summary**

This article is considered the concept "Hospitality" in Kazakh, English and French languages. This concept is actual for all cultures as it is connected with traditions of ethnos, so, it gives an objective idea of a cultural picture of the world of these people.

УДК 573.55

А.М. АБДИКАРИМ

КазНПУ им. Абая, Алматы

О ПЕРСПЕКТИВАХ РАЗВИТИЯ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

Аннотация

Новый этап развития институтов образования Казахстана связан с решением проблемы обеспечения качества образования. Высокое качество образования – это гарантия безопасности и благосостояния страны. А переход на международные стандарты – это ключ к успеху Республики Казахстан (РК) в мировом сообществе.

Ключевые слова: образование, университет, качество, стандарт, результат.

Тірек сөздер: білім, университет, сапа, стандарт, нәтиже.

Keywords: education, University, quality, standard, result.

Высшие учебные заведения, четко определяя приоритеты, стремятся к долгосрочным, перспективным и равноправным международным отношениям. Деятельность **современного** Университета в сфере международных интеграций четко определена и направлена на получение конкретных результатов, при этом прослеживается взаимосвязь и последовательность предпринимаемых мероприятий.

Перспективным являются использование возможностей международного сотрудничества в рамках СНГ, имеющие соответствующую законодательную базу. Партнерские взаимовыгодные отношения со странами СНГ в области образования развиваются на основе Межгосударственной программы реализации Концепции формирования единого образовательного пространства, утвержденной решением глав правительств. В связи с изложенным, большие возможности открываются в рамках Сетевого университета СНГ, а именно, программа «Двухдипломное образование». Данный проект, предполагает двухгодичное обучение (1 год в Российской Федерации, 1 год в Республике Казахстан), по окончании магистратуры обучающийся получает 2 диплома (РФ и РК).

Высшие учебные организации являются членами международных организаций и ассоциаций, таких как EAIE - Ассоциация международного образования Европы, ELFA - Ассоциация Юридических университетов Европы, ISA - Международная ассоциация социологов, ESDP - Европейское общество развития психологии, GUNI - Мировая сеть университетов по применению инноваций, EGPA - Европейская группа публичного администрирования, ECPR – Европейский Консорциум по политическим исследованиям, IAU – Международная ассоциация университетов. В рамках этих организаций ведется активный обмен информацией по международным грантам, конференциям и симпозиумам, осуществляется переписка, ассоциации направляют информационные бюллетени и брошюры.

Каковы перспективы развития высших учебных организаций в контексте интеграции образования и науки?

На наш взгляд, она должна включать в себя следующие приоритетные направления:

- Расширение работы по набору на обучение иностранных учащихся из стран ближнего и дальнего зарубежья по различным образовательным траекториям профессионального обучения;
- Вхождение в мировые рейтинговые организации как Шанхайская организация, «Таймс», а также поднять позиции в «Webometrics», Рейтинг "QSWorldUniversityRankings".
- Повышение индекса цитируемости ППС;
- Увеличение количество международных грантов, проектов и стипендии;

- Разработка совместных с ведущими зарубежными вузами образовательных программ по различным образовательным траекториям, с возможностью получения двух дипломов – казахстанского университета и университетов-партнеров;
- Расширение программ академического обмена и академической мобильности профессорско-преподавательского состава, студентов;
- Дальнейшее углубление изучения иностранных языков с привлечением высококвалифицированных преподавателей – носителей языка;
- Активизация участия университета в проведении совместных научных исследований с ведущими зарубежными университетами по программам международного научно-педагогического сотрудничества и трансферта по наиболее актуальным направлениям педагогической науки;
- Расширение участия вуза в работе международных организаций и ассоциаций педагогического профиля.

Несомненно, сейчас на первый план выдвигается проблема формирования университетов-лидеров становится интернациональной.

Все страны хотят получить университет мирового класса, быть лидерами в инновационном и общественном развитии, для определения будущего прогресса.

Согласно международным рейтингам, успех лучших вузов мира обеспечивается тремя главными факторами:

- высокой концентрацией талантов среди студентов и преподавателей, и в этом направлении конкуренция усиливается,
- гибкой системой управления,
- полной обеспеченностью ресурсами для обучения и проведения исследований.

Наш Казахстан также активно включился в этот процесс через построение сети национальных, частных и инновационно-исследовательских университетов.

Важный показатель развития любого университета - это то место, которое он занимает в мировом рейтинге

Новый этап развития институтов образования Казахстана связан с решением проблемы обеспечения качества образования. Высокое качество образования – это гарантия безопасности и благосостояния страны. А переход на международные стандарты – это ключ к успеху Республики Казахстан (РК) в мировом сообществе. В этой связи поручение Президента РК Н. А. Назарбаева о вхождении казахстанских вузов в мировые рейтинги чрезвычайно важно для страны, стремящейся к лидерству в глобальном мире:

«Качество высшего образования должно отвечать самым высоким международным требованиям, вузы страны должны стремиться войти в рейтинги ведущих университетов мира»[1].

Наиболее популярные мировые рейтинги университетов:

1. Шанхайский, или Академический рейтинг университетов мира, где проводится сравнительная оценка научно-исследовательской деятельности вузов, а не образовательные услуги, так в Шанхайском рейтинге один из лучших вузов России — МГУ находится на 77 месте.

2. Тайваньский – рейтинг научной деятельности вузов по конкретным исследованиям.

3. Рейтинг TimesHigherEducation измеряется по 13 индикаторам, объединенным в 5 групп:

- преподавание (образовательная среда),
- исследование (объемы, доход, репутация),
- цитирование (влияние исследований),
- отраслевой доход (инновации),
- международное взаимодействие (сотрудники и студенты).

4. QS WorldUniversityRanking. В рейтинг попадают только те учебные заведения, которые проводят многоуровневую подготовку студентов (научно-исследовательские центры, где проходят стажировку аспиранты в рейтинг не попадают) и которые не специализируются на каком-то одном направлении деятельности (исключение составляют KarolinskaInstitute, Швеция, НЕС, Франция и Воссони, Италия). Из 10000 высших учебных заведений мира, насчитываемых ЮНЕСКО, в исследование попадают **только те вузы**, которые имеют большой индекс цитируемости в научных

журналах.

Методология составления рейтинга университетов мира QS WorldUniversityRanking

Метод отбора

1. Опрос преподавателей, ведущих научную деятельность, о том, в каких учебных заведениях мира научные исследования проводятся на самом высоком уровне. Учитываются данные за последние 3 года. Для рейтинга 2010 года было опрошено более 15000 респондентов (каждый респондент может дать только одну оценку; учебное заведение, в котором респондент работает, оценивать запрещается). Респонденты называют лучшие вузы в каждой области научных исследований (искусство и гуманитарные науки, инженерия и интернет-технологии, науки о жизни и биомедицина, естественные науки, социальные науки) и лучшие вузы географических регионов.

2. Источником этих данных являются не только сведения самих вузов, но и данные государственных организаций, официальная статистика межправительственных объединений, например, HigherEducationStatisticsAgency (HESA). По возможности данные проверяются по нескольким источникам для большей достоверности. Учитывается число студентов полного цикла обучения и число преподавателей на полной занятости.

3. Опрос работодателей: специальное подразделение консалтинговой компании QuacquarelliSymonds (QS) проводит опросы работодателей разных стран мира с 1990 года. Для рейтинга THE-QS-2010 было опрошено более 45000 респондентов из 180 крупнейших рекрутинговых компаний. 39,5% выборки составили работодатели Америки, 51,6% - Азии, Австралии и Новой Зеландии, 50,7% - Европы, Ближнего Востока и Африки. Учитываются данные за последние 3 года.

4. Количество цитат из опубликованных научных исследований на число преподавателей, работающих на основе полной занятости. С 2004 по 2007 цитирование высчитывалась на основе базы данных Thomson, с 2007 года - на основе базы данных Scopus (Elsevier). В расчет принимаются опубликованные за последние 5 лет материалы. База данных Scopus содержит больше публикаций на отличных от английского языках и большее количество узкоспециализированных научных изданий небольшого тиража по сравнению с базой данных Thomson.

5. Наиболее легкая для получения статистика, отражающая степень авторитетности и привлекательности учебного заведения. Учитываются студенты, записанные на полный цикл обучения.

6. Наиболее легкая для получения статистика, отражающая степень авторитетности и привлекательности учебного заведения. Учитываются преподаватели, работающие на условиях полной занятости.

Совокупность показателей рейтинга QS WUR распределены следующим образом:

1. Академическая репутация (AcademicReputation) – 40%
2. Репутация среди работодателей (EmployerReputation) – 10%
3. Цитирование на одного ППС (CitationperFaculty) – 20%
4. Соотношение численности ППС и студентов (FacultyStudentRatio) – 20%
5. Доля иностранных студентов (International Student Ratio) – 5%
6. Доля иностранных ППС (International Faculty Ratio) – 5%.

Как видим, половину вклада в итоговую оценку вносят замеры академической репутации университета и его репутации среди работодателей.

Развитие интернационализации

К аспектам интернационализации следует отнести

- - доля иностранных студентов,
- - доля иностранного ППС.

Академическую мобильность можно связать с продуктивностью в реферируемых международных научных журналах – не просто ознакомительные поездки, но совместная работа университетских исследователей в продуктивных лабораториях мирового уровня.

Контрактная система мировых университетов предполагает временные соглашения с

исследователями, тогда как казахстанские университеты содержат на полных ставках многочисленных научных сотрудников.

В результате, показатели удельного цитирования зарубежных ведущих университетов гораздо выше аналогичных показателей казахстанских университетов.

Можно выделить следующие формы международного сотрудничества

- интернациональные институциональные соглашения;
- зарубежные кампусы;
- мобильность/обмен студентами;
- изучение интернациональных культурных аспектов в рамках учебного плана;
- международные факультеты;
- международные сетевые связи;
- международные проекты развития;
- исследовательское сотрудничество;
- приглашенные иностранные ученые;
- совместные ученые степени;
- совместная деятельность за рамками учебного плана;
- предоставление программ для зарубежного использования.

Международный рейтинг университетов «Webometrics»

Место вуза в рейтинге оценивается качеством вузовского веб-сайта, отражающего образовательные и научные достижения вуза.

Списки участников рейтинга формируются на основании информации, представленной на сайтах министерств образования, а также на порталах, содержащих ссылки на веб-сайты вузов. Предметом анализа является домен университета, поэтому сайты подразделений за пределами домена не рассматриваются.

Методологические основы рейтинга «Вебометрикс»

В основе рейтинга лежат четыре критерия, учитывающие веб-данные основного домена вуза (каждый критерий имеет определенный весовой коэффициент, соответствующий его значимости):

- **1. *Размер сайта (size - S)*** – общее число страниц на сайте, вычисляемое по данным четырех поисковых систем – Google, Yahoo, MSN и Exalead (вес - 25%). Подробная информация, дающая полное описание структуры и деятельности университета на сайте, привлекает как студентов, так и ученых из разных стран.
- **2. *Цитируемость/видимость (visibility - V)*** – число уникальных гипертекстовых ссылок на сайт с других ресурсов, полученное с помощью систем Yahoo, MSN и Exalead, дающее представление о значимости и качестве опубликованных на сайте материалов (вес - 50%). Число внешних ссылок на сайт, показывает, насколько университет интересен людям со стороны, является оценкой заметности сайта, а, следовательно, и авторитетности цитируемых с него материалов.
- **3. *«Богатые» файлы/файлы с данными (richfiles - R)*** – количество файлов публикаций научных работ и результатов исследований, архивированных с помощью Adobe Acrobat (pdf), Adobe PostScript (.ps), Microsoft Word (doc) and Microsoft Powerpoint (ppt) (вес - 12,5%). Считается, что эти форматы чаще всего используются для публикации научных работ и представления результатов исследований. Большое число подобных файлов говорит о том, что на сайте представлены не только административные отчеты и служебные материалы. Файлы в форматах PostScript and Powerpoint однозначно указывают на наличие научных публикаций и, соответственно, являются показателем научной деятельности вуза.
- **4. *Число научных публикаций сайта и ссылок на них других авторов, которые собираются из базы данных Google Scholar (Sc вес - 12,5%)***. Данные по каждому критерию собираются одновременно в течение одной недели, двумя последовательными циклами (раундами), при этом из двух отбирается более высокий результат. Результаты по каждому критерию определяются следующим образом: наивысшие значения по каждой поисковой системе приравниваются к 1, после чего каждый вуз ранжируется по сумме приведенных значений. Все

четыре критерия (приведенные значения –V, S, R, Sc) суммируются с учетом весовых коэффициентов:

- $Q=4V+2S+1R+1Sc$

Таким образом, модернизация высшего образования в Казахстане началась, идет и обратного процесса не будет, гарантия - созданные в национальных университетах школы кадрового резерва, призванные сформировать новое поколение специалистов Казахстанской высшей школы, не только профессоров и преподавателей, но и управленцев и администраторов, активно взаимодействующих не только со студентами, но и с обществом.

Университет считается университетом мирового уровня, если обладает характеристиками:

- имеет выдающихся исследователей мирового уровня;
- обладает международной репутацией в области исследований и преподавания;
- признан не только другими университетами мирового уровня, но и сообществом из других сфер;
- обладает несколькими факультетами мирового уровня;
- представляет передовые исследовательские работы, признанные экспертами и премиями (например, Нобелевской премией);
- формирует инновационные идеи и осуществляет общие и прикладные исследования в значительном объеме;
- привлекает наиболее способных студентов и выпускает высококвалифицированных специалистов;
- способен привлечь и удержать лучших сотрудников;
- способен привлекать преподавателей и студентов на международном рынке;
- привлекает значительную долю выпускников, как для преподавания, так и в исследования;
- привлекает значительную долю студентов из-за рубежа;
- функционирует в рамках глобального рынка и интернационален во всех сферах деятельности;
- обладает надежной финансовой базой;
- получает значительные капиталовложения и доход;
- обладает разнообразными источниками дохода (например, правительство, частные компании, доход от исследований, доход от обучения иностранных студентов);
- обеспечивает высококачественные и благоприятные условия для обучения и проведения исследований, как для сотрудников, так и для студентов (современные здания и оборудование, территория университета);
- обладает современной системой руководства, включая стратегическое видение и план мероприятий;
- выпускает специалистов, которые занимают важные и влиятельные посты;
- обладает значительным списком выдающихся достижений;
- вносит значительный вклад в развитие общества;
- постоянно сопоставляет себя со всемирно известными университетами и факультетами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

- 1 Послание Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана.

Резюме

Жоғары оқу орындардың болашақта дамуы білім мен ғылымның шоғырлану контекстінде

Мақалада Қазақстанның білім институтының дамуы жаңа кезеңде білімнің сапасын қамсыздандыру мәселесі шешімі туралы зерттелген. Білімнің биік сапасы - сол қауіпсіздіктің және елдің әл-ауқатының кепілдемесі. Халықаралық стандарттарға өту - ол Қазақстан республикасының табысына арада әлемдік қоғамдастыққа кілт.

Summary

About prospects of development of higher education institutions in the context of integration education and science

A new stage of development of educational institutions of Kazakhstan is connected with the problem of ensuring the quality of education. High quality education is a guarantee of security and well-being of the country. And the transition to international standards is a key to success of the Republic of Kazakhstan (RK) in the world community.

ӨОЖ: 316.334.2:338.48(574)

Х.М. МАМАНОВА

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті
Магистратура және PhD докторантура институты
Алматы қаласы*

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТУРИЗМ НАРЫҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН

Аннотация

Жылсайын, әлемдік экономикалық форумда TTCI (Travel and Tourism Compititiveness Index) индексіне сәйкес: саяхат және туризм экономикасын реттеу; саяхат және туризмнің бизнес ортасы мен инфрақұрылымы; саяхат және туризм саласындағы мәдени, табиғи және адам ресурстары санаттары бойынша бәсекелестікке қабілетті елдер тізімін анықтайды. Бұл тізімнің маңызы, үздік елдердің халықаралық туризм аренасындағы мәртебесін көтеріп, халықаралық туристердің ағымын қамтамасыз етеді. Мақаланың басты мақсаты, Қазақстанның туризм саласының әлемдік туризм нарығындағы орны мен бәсекелестікке қабілеттілік деңгейін анықтап, өзектілігі артқан мәселені жан-жақты зерделеу.

Тірек сөздер: әлемдік туризм нарығы, үздік туристік жіберуші елдер, үздік туристік қабылдаушы елдер, TTCI индексі, туризм нарығындағы Қазақстанның орны.

Ключевые слова: международный рынок туризма, основные страны отправители, основные туристские страны дестинации, индекс TTCI, место Казахстана на международном рынке туризма.

Key words: international tourism market, top spenders in international tourism, world's top destination countries, TTCI (Travel and Tourism Compititiveness Index), the place of Kazakhstan in international tourism market.

Бүгінгі дүниежүзілік жаһандану шарттарында, халықтың әлеуметтік тәжірибелерінің тұрақты үдісіне айналған туризмнің қоғамдық маңызы мол. Біріккен Ұлттар Ұйымының мыңжылдық даму нысандарына жататын, аз дамыған елдердегі кедейшілікпен күресте «атсалысушы» етіп жарияланған туризм саласы, 2012 жылы әлемнің әрбір 11-ші қызметкерін жұмыспен қамтып, әлемдік экспорттың 6%-ын, әлемдік ЖІӨ-нің 9%-ын құрады [1,26].

Дүниежүзілік Туризм Ұйымының мәліметтері бойынша, 2012 жылы халықаралық туризмнің табысы тарихта алғаш рет 1,1 трил. долларды құрап, оның 43%-ы (458 млрд. доллар) Еуропа, 30%-ы (324 млрд. доллар) Азия және Тынық Мұхит Аймағы, 20%-ы (213 млрд. доллар) Оңтүстік және Солтүстік Америка, 4%-ы (47 млрд.доллар) Қиыр Шығыс және 3%-ы (34 млрд. доллар) Африка елдерінің еншісіне тиген [1,36]. Бұл жағдайды Дүниежүзілік Туризм Ұйымының Бас Хатшысы Талейб Рифаи: «Жаһандық экономикалық жағдайда, туризмнің қарқынды өсімі оңтайлы нәтиже ... сала белсенділігінің болжамдардан асуы, дамыған және дамушы елдердегі туризмнің халықтық тұтыну модельдерінің басым бөлігін құрау себебінен» - деп, түсіндіреді [2]. Расында, 1950 жылы 25 млн.адамды құраған халықаралық туристер саны, 1980 жылы 278 млн.адамға, 1995 жылы 528 млн.адамға, ал 2012 жылы 1,035 млн.адамға өсуі, туризмнің қоғамдық мәнінің артқандығының дәлелі екені анық [1,26].

Статистикалық мәліметтерге сай, 2012 жылы саны 1,035 млн.адамды құраған туристердің 534,2

млн.адамы (52%) Еуропаға, 233,6 млн.адамы (23%) Азия және Тынық Мұхит Аймағы елдеріне, 52 млн.адамы (5%) Қиыр Шығыс, 163,1 млн.адамы (16%) Оңтүстік және Солтүстік Америка елдеріне және 52,4 млн.адамы (5%) Африка елдеріне саяхаттаған (1-кесте).

1-кесте. Аймақтар бойынша туристер ағымының көрсеткіштері 2010-2012

Елдер	Халықаралық туристік ағым				
	Жылдар (млн.адам)			Өзгеруі (%)	
	2010	2011	2012	11/10	12/11
Еуропа елдері	485,5	516,4	534,2	6,4	3,4
Азия/Тынық мұхит елдері	205,1	218,2	233,6	6,4	7,0
Оңтүстік және Солтүстік Америка елдері	150,4	156,0	163,1	3,7	4,6
Африка елдері	49,9	49,4	52,4	-0,8	5,9
Қиыр Шығыс елдері	58,2	54,9	52,0	-5,6	-5,4
Қазақстан Республикасының үлесі	3,3	4,1	4,4	20,6	8,4
Мәлімет көзі: UNWTO Tourism Highlights 2013 edition					

Шаруашылық белсенділік пен бос уақытты ұйымдастырудың формасы ретінде қалыптасқан туризмнің, уақыт өте, адам қажеттіліктерінің артуынан, мақсаттық ерекшеліктерінің ауқымы өсіп, демалу мақсатындағы саяхат шегінен шықты. Осылайша, 2012 жылғы халықаралық саяхаттардың: 52%-ы бос уақытты өткізу, рекреация және демалу мақсатында, 27%-ы туыстар мен діни орталықтарды зияраттау мақсатында, 14%-ы іскерлік сапар және 7%-ы басқа мақсаттарда өткен [1,46].

Өз кезегінде, туристік қажеттіліктерді қанағаттандыратын, қоғамдық сұранысқа ие туристік қызметтер мен өнімдерді ұсынатын аймақтардың үздік он дестинациялары тізімінде: *Франция* (83,0 млн.адам турист; 53,7 млн.дол.табыс), *АҚШ* (67,0 млн.адам турист; 126,2 млн.дол.табыс), *Қытай* (57,7 млн.адам турист; 50,0 млн.дол.табыс), *Испания* (57,7 млн.адам турист; 55,9 млн.дол.табыс), *Италия* (46,4 млн.адам турист; 41,2 млн.дол.табыс), *Түркия* (35,7 млн.адам турист; 25,6 млн.дол.табыс), *Германия* (30,4 млн.адам турист; 38,1 млн.дол.табыс), *Ұлыбритания* (29,3 млн.адам турист; 36,4 млн.дол.табыс), *Ресей* (25,7 млн.адам турист; 11,1 млн.дол.табыс), *Малайзия* (25,0 млн.адам турист; 20,2 млн.дол.табыс) елдері орын алды (2-кесте).

2-кесте. Үздік туристік елдердің тізімі 2012 ж.

Реттік орны	Мемлекет	Халықаралық туристер саны (млн.адам)	Туризмнен түскен табыс (млн.доллар)
1	Франция	83,0	53,7
2	АҚШ	67,0	126,2
3	Қытай	57,7	50,0
4	Испания	57,7	55,9
5	Италия	46,4	41,2
6	Түркия	35,7	25,6
7	Германия	30,4	38,1
8	Ұлыбритания	29,3	36,4
9	Ресей	25,7	11,1
10	Малайзия	25,0	20,2
Мәлімет көзі: UNWTO Tourism Highlights 2013 edition			

Үздік болса да, нарық заңына тәуелді туристік елдердің, туристік жағдайы кейбір сипаттамалар бойынша ұқсас жерлері болғанмен, дегенмен, өзіндік туристік келбеті мен құндылықтарын танытуға тырысқан олар, қашанда өзара бәсекелестікте жүреді.

Әлемдік экономикалық форумның TICI (Travel and Tourism Compititiveness Index) индексі бойынша: саяхат және туризм экономикасын реттеу; саяхат және туризмнің бизнес ортасы мен инфрақұрылымы; саяхат және туризм саласындағы мәдени, табиғи және адам ресурстары субиндекстерінен тұратын, бәсекелестікке қабілетті туристік мемлекеттердің жылдық тізімін жариялайды. TICI индексі негізінде «Travel and Tourism Compititiveness» баяндамасының 2013 жылғы басылымында, әлемдік туризм нарығындағы бәсекелестікке қабілетті елдер тізімінің

алғашқы бес орнын Еуропаның: Швейцария, Германия, Австрия, Испания, Ұлыбритания елдері алған болатын.

Жылдар бойы біріншілікті бастап келген Швейцария, 2013 жылы да ТТСІ индексінің келесі номинациялар: жерүсті тасымалдауы мен инфрақұрылымы (3), туристік сала инфрақұрылымы (2), табиғи ресурстарының бақылануы мен сақталуы (3), қауіпсіздік деңгейі (2) және жиі ұйымдастырылатын көрмелер мен жәрмеңкелер, іс-шаралар (6) бойынша алдыңғы орындарға ие болды. Деседе, баға бәсекелестігі (139), кіру санымен шектелетін виза әрі рәсімдеу шаралары Швейцарияны тиімсіз жағынан көрсетіп, төменгі сатыға тартты.

Германия Еуропаның және оның тысындағы аймақтар бойынша екінші орынға ие болды. Көршілес Швейцария тәрізді, табиғаты мен қоршаған ортасының мызғымас сақшысы Германия тарихи-мәдени құндылықтары (5), жерүсті тасымалдауы мен инфрақұрылымы (6), әуе тасымалы инфрақұрылымы (7), ұйымдастырылатын көрмелер мен жәрмеңкелері (2), туризм баға деңгейі (55) санаттарында тиісті орындарды иемденді.

Туристік сала инфрақұрылымының сапасы бойынша Италиямен бірінші орынды бөліскен Австрия, үшінші орын мәртебесіне ие болды. Жоғары қауіпсіздік деңгейі (7), тарихи-мәдени құндылықтар (9), жылсайын өткізілетін көрмелері мен жәрмеңкелері арқасында миллиондаған туристерді қызықтырады.

Бірден төрт сатыға көтерілген Испания, төртінші орындарды иемденді. Тарихи-мәдени құндылықтар бойынша аймақтық бөліністе (1), әлемдік біріншілікте (2), ұйымдастырылған халықаралық көрмелер мен жәрмеңкелер бойынша (3), туристік сала инфрақұрылымы, әуе тасымалдауы мен инфрақұрылымы санаттары бойынша тиісті алдыңғы орындарды иеленді.

Екі сатыға жоғарылаған Ұлыбритания, бесінші орынға ие болды. Елдегі ерекше тарихи-мәдени құндылықтар (3), туристік сала приоритеті және жиі ұйымдастырылатын көрмелер мен жәрмеңкелер, әуе тасымалдауы мен инфрақұрылымы (5), саяси тұрақтылық (8), адами ресурстар (6) санаттары бойынша бойынша үздік ондық қатарынан табылды. Елде өткізілген Олимпиада Ойындары және Королева Елизаветта II-нің гауһар мерейтойы танымалдылықты арттырды.

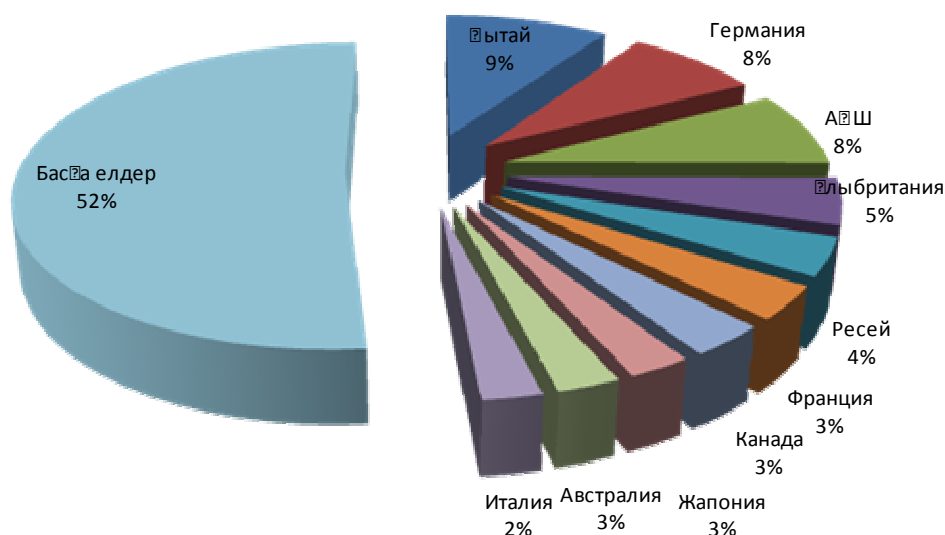
Әрине, жоғарыда көрсетілген көрсеткіштерге жету оңай емес, алайда, осы тізімде өзіндік орнын тапқан еліміз бәсекелестікке қабілеттелік тізімінде: саяси тұрақтылық (99), экология (129), қауіпсіздік деңгейі (99), денсаулық сақтау жүйесі (3), туристік сала приоритеті (90), әуе тасымалдауы мен инфрақұрылымы (82), жерүсті тасымалдауы мен инфрақұрылымы (80), туристік сала инфрақұрылымы (87), ақапараттық-коммуникативті инфрақұрылым (48), туризм саласындағы баға деңгейі (73), адами ресурстар (71), туристік инфрақұрылымның қолжетімділігі (121), пайдалы қазбалар (120), тарихи-мәдени құндылықтар бойынша (117) әлемдік біріншілікте 88 орынға, ал аймақтық бөліністе 18 орындарға ие болды [3]. Азия және Тынық Мұхит аймағындағы 25 елдің ішінен, Сингапур, Австралия, Жаңа Зеландия, Жапония, Малайзия, Қытай және т.б. алып елдерінен артта қалғанына қарамастан, Қазақстанда туризм перспективті сала саналады. Туризмнің Қазақстандағы заңдық негізін «ҚР-ның Туризм туралы Заңы», «ҚР-да туризм дамыту концепциясы», «2010-2014 жж. Қазақстандағы Индустриялық Инновациялық мемлекеттік бағдарламасы», «ҚР-да туризм дамытудың 2007-2011 бағдарламасы» құрайды. Индустриялық Инновациялық бағдарламада туризм экономикалық дамудың үш негізгі тармақтарының бірі ретінде қарастырылады [4].

Қазіргі кезеңде, туристік нарықта алыс шетелге қарағанда, көршілес елдер мен жақын аймақтарға саяхаттау үрдісі байқалуда. Кейбір сарапшылар, мұны - әлемдік терроризм деңгейі және жылдық демалыстың бөлінуі, туристік саяхаттар санының артуымен байланыстырады. Біздің ойымызшы, көршілес әрі жақын жатқан Ресей, Қытай, Үндістан және Қиыр Шығыс елдерінің 2020 жылға жылсайын 200 млн-ға жуық шығаратын туристерінің потенциалын, еліміз келу туризмі жөнінен мемлекеттік даму бағдарламалары мен саясатын құруда ескергені жөн.

Дүниежүзілік Туризм Ұйымының жариялаған мәліметтеріне сай, үздік туристік жіберуші елдер қатарына: Қытай (9,5%), Германия (7,8%), АҚШ (7,8%), Ұлыбритания (4,9%), Ресей (4,0%), Франция (3,5%), Канада (3,3%), Жапония (2,6%), Австралия (2,6%), Италия (2,5%), елдері кірді (1-сурет). Туристердің туристік шығындары бойынша Қытай 31%, Ресей 22%, Канада 3%, Франция 2% елдерінде жоғарылау байқалса, Жапония, Австралия және Италия елдерінде туристік шығындар кемігенін атап өткен орынды.

Сараптау барысында анықталғандай, Қытай туристтері халықаралық саяхаттарына 102,0 млрд.дол.жаратқан, бұл көрсеткіш 2012 жылы, алдыңғы жылға қарағанда 37% жоғарылаған. Осылайша, Қытай елі, ұзақ жылдар бойы біріншілік тізгінін бастап келген Германияны (83,8 млрд.дол.) және Америка Құрама Штаттарын (83,5 млрд.дол.) озып өткен. Ұлыбритания 52,3 млрд.дол. жаратып, төртінші орынды алса, бесінші орынға, екі санатқа көтерілген Ресей (42,8 млрд.дол.) орналасқан. Сәйкесінше, Франция (37,2 млрд.дол.) мен Канада (35,1 млрд.дол.) алтыншы және жетінші орындарға түсіп, Жапония (27,9 млрд.дол.), Австралия (27,6 млрд.дол.) және Италия (26,4 млрд.дол.) елдері, сегізінші, тоғызыншы, оныншы орындарға жайғасқан (3-кесте).

1-сурет. Үздік туристік жіберуші елдердің нарықтағы орын бөлінісі (2012 ж.)

3-кесте. Үздік туристік жіберуші елдердің туристерінің жаратқан қаражат мөлшері бойынша рейтингісі (2012 ж.)

Туристердің жаратқан қаражат мөлшері мемлекеттер рейтингісі (2012)	Қытай	Германия	АҚШ	Ұлыбритания	Ресей	Франция	Канада	Жапония	Австралия	Италия
Туристердің жаратқан қаражат мөлшері (млрд.\$)	102,0	83,8	83,5	52,3	42,8	37,2	35,1	27,9	27,6	26,4
Турист басына жаратылған қаражат мөлшері (\$)	75	1023	266	828	302	586	1007	128	1210	433
Мәлімет көзі: UNWTO Tourism Highlights 2013 edition										

Қазақстан жағдайына байланысты үздік туристік жіберуші елдерден келген халықаралық туристердің ішкі нарықтағы орны, жаһандық қарқынға ілесе алмайды. Деседе, ҚР-ның Статистика Агенттігінің мәліметтеріне сай, 2012 жылы, келген халықаралық туристердің саны 6,1 млн.адамды құраған. Оның 5,5 млн.адамы ТМД елдерінен, 0,6 млн.адамы ТМД елдерінен тыс елдерден келген

туристтер. Дәлірек айтсақ, ТМД елдерінен тыс елдерден келген 636,0 мың туристтердің: 24%-ы Қытай елінен (154,0 мың.адам), 16%-дық (101,0 мың.адам) үлесі Германиядан, ал, ең төмен қызығушылық танытып 3,6 мың адамды, яғни 0,5%-ы құраған туристтер Австралия елінен келген.Өз кезегінде, үздік туристік жіберуші ТМД еліне кіретін Ресейден Қазақстанға саяхаттаған туристтер саны 1,4 млн.адамды құраған (4-кесте).

Қытай мен Ресей елдерінің халықаралық туристік белсенділігін ескере отырып, жоғарыда айтылып өткен потенциалдылық тұжырымдамасының заңды екенін байқай аламыз. Осы сәтте, алып потенциалды туристік елдердің туристік қажеттіліктері мен құндылықтарын, елдің туристік ресурстарын және туристік нарықтың сыртқы факторларға сезімтал келетінін ескере отырып, тез арада тартымды әрі бәсекеге қабілетті Қазақстандық туристік өнімді жасаудың өзектілігін айтып өту абзал. ТТСІ индексі бойынша үздік бестік ерекшеліктерінің ортақ тұсы – бай туристік құндылықтар мен сапалы туристік инфрақұрылымнан тыс, шетелдік туристердің қызығушылығын тудыратын халықаралық іс-шаралар, жәрмеңкелер мен көрмелер болатын. Мәселен, Азияда Ойындарын жыл сайын өткізілетін шараға айналдыру, бәйге жарысы мен қазақ күрестерін халықаралық деңгейде ұйымдастыру, немесе өткізу орнын жиі өзгертетін әлемдік іс-шараларға Қазақстан жерінде өтуіне мүмкіндік жасау және т.б. Қолданыстағы сәтті тәжірибені Қазақстанға ендіру, туристік бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттырудың бірден-бір жолы болып табылады.

4-кесте. Үздік туристік жіберуші елдерден Қазақстанға келген туристер саны (2012 ж.)

Мемлекеттер тізімі	Қытай	Германия	АҚШ	Ұлыбритания	Ресей	Франция	Канада	Жапония	Австралия	Италия
Туристер саны (мың адам)	154,0	101,0	25,6	27,4	1,371	12,0	6,0	6,0	3,6	18,4
Мәлімет көзі: ҚР-ның Статистика Агенттігінің мәліметтері негізінде										

Қазақстанның туризм саласы нарықта кездесетін қиындықтар мен кемшіліктерге қарамастан, қазіргі заманның талаптарына жеткілікті түрде жауап бере алады. Елдің кең-байтақ жері, тарихи-мәдени құндылықтары, аймақтардағы адам қолы тимеген жабайы табиғаты, қарлы тау шыңдары мен мұздықтары, құмды далалары мен шөлдері, сан алуан көрініске ие алқаптары, аз да болса, өзінің дәріптеуші туристіне ие.

Мәселе, осы туристік құндылықтарды тасымал құралдарының, тамақтану мен орналасу орындарының инфрақұрылымын құру әрі сапасын арттыру көмегімен, елдің туристік имиджін қалыптастырып, халықаралық туризм нарығында Қазақстанды беделді туристік мемлекетке айналдыруда.

ӘДЕБИЕТ

- 1 *Tourism Highlight*// UNWTO 2013 edition.
- 2 *Международный туризм сохраняет сильные позиции несмотря на неопределенность в экономике* //World Tourism Organization UNWTO, Press Release, PR No.:PR12067, Madrid, 05 Nov 12.
- 3 *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013*// 2013 World Economic Forum. С.-xxii.
- 4 Маманова Х.М., Садырова М.С., *Актуальность развития туризма в Казахстане*// Серия общественных и гуманитарных наук- Известия НАН РК, №5-2013, 135 стр.
- 5 *Туризм Казахстана 2007-2011*//Статистический сборник агентства РК по статистике, Астана 2012.

REFERENCES

- 1 **UNWTO 2013** edition. (in Russ.).
- 2 **World Tourism Organization UNWTO**, Press Release, PR No.:PR12067, Madrid, 05 Nov 12. (in Russ.).
- 3 **2013 World Economic Forum**. S.-xxii. (in Russ.).

- 4 Mamanova H.M., Sadyrova M.S. *Seriya obshhestvennyh i gumanitarnyh nauk- Izvestija NAN RK*, №5-2013, 135 str. (in Russ.).
- 5 *Statisticheskij sbornik agenstva RK po statistike*, Astana 2012. (in Russ.).

МАМАНОВА Х. М.- Phd докторант

КАЗАХСТАН И МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЫНОК ТУРИЗМА

Казахский Национальный Педагогический университет им. Абая
Институт магистратуры и PhD докторантуры
г. Алматы

Резюме

Ежегодно, на всемирном экономическом форуме объявляется степень конкурентноспособности туристских стран по трем субиндексам, индекса TTCI (Travel and Tourism Compititiveness Index): управленческой основы, бизнес-среды и инфраструктуры. Первый субиндекс охватывает те элементы, которые относятся к политике и сфере действия правительства; второй затрагивает элементы деловой среды и производственной инфраструктуры; третий включает человеческие, культурные и природные составляющие ресурсного богатства страны. TTCI способствует поднятию имиджа страны и обеспечивает поток иностранных туристов со всего мира.

Основной целью написания данной статьи, является определение места Казахстана на мировом рынке туризма и степень конкурентноспособности туризма Казахстана, тем самым, дать наиболее обширный обзор исследуемой проблемы.

MAMANOVA Kh.M- PhD student

THE INTERNATIONAL TOURISM MARKET AND KAZAKHSTAN

Institute of Master's and Doctoral PhD of
Kazakh National Pedagogical University named after Abai
с. Almaty

Summary

Every year, the World Economic Forum announced the degree of competitiveness of tourist countries by the three sub indices of Travel and Tourism Competitiveness Index, such as: governance, business environment and infrastructure. The first sub index covers those elements that relate to the policy and scope of government; and the second involves the elements of the business environment and infrastructure development; and the third includes the human, cultural and natural resources of the country. TTCI contributes to raise the country's image and provides foreign tourists from around the world. The main purpose of given article, is determine the place of Kazakhstan on international tourism market and competitiveness availability of Kazakhstan tourism sector, hereunder, give to certain problem the extensive review.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВОСТРЕБОВАННОСТИ ВИРТУАЛЬНОЙ ВАЛЮТЫ «BITCOIN»

Аннотация

В статье анализируются вопросы и проблемы легитимности функционирования новой виртуальной криптовалюты «биткоин» в условиях нарастающей международной глобализации и интеграции мирохозяйственных связей, углубляющегося разделения труда и производства на макро-мезо-и микроэкономическом уровне. Особое внимание уделяется валютно-кредитным рискам, их страхованию и хеджированию.

Ключевые слова: деньги, валюта, биткоин, финансы, эмиссия, банки, прибыль.

Тірек сөздер: ақша, қаржы, валюта, эмиссия, биткоин, банк, табыс, пайда.

Keywords: money, finance, currency, emissions, Bitcoin, bank, income, profits.

Современный этап развития мирового хозяйства и международных финансово-экономических отношений характеризуется сложными, зачастую, противоречивыми ситуациями, неоднозначными интересами между странами и регионами, включая взаимоотношения в мировой валютной системе. Последняя, по определению, призвана сопутствовать успеху в международном разделении труда и обеспечивать денежными, финансовыми ресурсами воспроизводственный процесс в русле повышения его социально-экономической эффективности для удовлетворения возвышающихся потребностей общества и отдельного социума. В этой связи денежные, валютные средства, финансово-кредитные ресурсы, сделки и операции на национальном, региональном и глобальном уровне должны осуществляться и регулироваться по согласованным нормам и правилам на основе использования объективных экономических законов, общепризнанных твердых, конвертируемых денежных знаков и валют. При этом мировые деньги, твердая, резервная валюта представляют собой финансово-экономические категории, всеобщий эквивалент товарного производства и обращения во времени и пространстве, выполняя известные пять своих адекватных функций: меру стоимости, средства в расчетах, средства платежа, средства накопления и сбережения, а также функцию мировых денег. Одновременно валюта представляет собой денежную единицу страны, используемую в международных расчетах, денежные знаки иностранных государств. Например, экспортеры, инвесторы и кредиторы обменивают полученную инвалюту на национальные деньги, а импортеры и должники приобретают необходимую инвалюту для оплаты своих международных обязательств. Напомним, что еще с VII века до нашей эры и до XX века нашего летоисчисления использовалась металлическая валюта, главным образом, из благородных металлов – серебра и золота, параллельно с которыми обращались банкноты, разменные на золото, векселя и чеки. Затем новым явлением стало введение общепланетарных денег СДР (Специальных прав заимствования МВФ), региональных денег стран Европейского Союза (ЕВРО) и других. В настоящее время МВФ своим Уставом узаконил внедрение валютного паритета и определение средневзвешанного курса одной валюты по отношению к определенному набору инвалют методом расчета валютной корзины, в которую входят доллар США, Евро, Фунт стерлингов и японская иена. При этом мировая валютная система включает следующие подсистемы, элементы: резервные валюты и международные счетные валютные единицы; условия взаимной конвертируемости валют; унифицированный режим паритетов; регламентацию режимов валютных курсов; межгосударственное регулирование международной валютной ликвидности; стандартизацию правил использования международных кредитов; унификацию основных форм расчетов; режим функционирования мировых валютных рынков и рынка золота; межгосударственное регулирование валютных ограничений; международные организации, осуществляющие международное регулирование. При этом следует иметь в виду, что эти и другие элементы мировой валютной системы постоянно модернизируются и совершенствуются. В частности, при МВФ имеется соответствующий Научно-исследовательский институт с высококласными экспертами и специалистами [1]. Этому направлению сопутствуют также фундаментальные и

прикладные исследования и разработки, в частности, Лауреатов Нобелевской Премии по экономике: Фридриха Августа фон Хайека (1974 г.), Милтона Фридмана (1976 г.), Роберта Манделлы (1999 г.), Джозефа Стиглица (2001 г.), Пола Кругмана (2008 г.), Юджина Фомы, Ларса Хансена, Роберта Шиллера (2013 г.) и других. Именно им принадлежат плодотворные результаты научно-практического свойства в области функционирования современного международного и мирового финансового рынка, денежно-кредитного, валютного регулирования и расчетно-платежных отношений на макро-мезо- и микроэкономическом уровне, включая использование электронных денег, кредитных карт, смарт-карт, платежных систем Visa, Master / Карт, а также SWIFT – Society for world wide Interbank Financial Telekommuncalion (Сообщество всемирных межбанковских финансовых телекоммуникаций), которая круглосуточно обслуживает более 7 тысяч финансовых институтов в 193 странах мира со штабквартир-тирой, генеральным офисом в Брюсселе (Бельгия).

Вместе с тем в 2009 году мировое финансово-экономическое сообщество стало свидетелем еще одной новации – изобретения «универсальной», онлайн-виртуальной криптовалюты «Bitcoin», которая является аналогом глобальной, тоже виртуальной валютой МВФ под названием СДР. Криптовалюта биткоин разработана и запущена в обращение группой, командой программистов под псевдонимом некоего Сатоси Накамото (Япония). В настоящее время в практическом обороте находится более 12 млн. биткоин при лимите в 21 мил. В январе 2014 года курсовая стоимость, цена одного биткоин на крупнейшей в мире онлайн-виртуальной японской биткоин-бирже Mt. Gox равнялась 915 долларов США [2] с перспективой ее роста, по мнению экспертов, до 1200 долларов к 2016 году. При этом лидерами в общемировом рейтинге по количеству транзакций с биткоин в январе 2014 года были США (28% от всех биткоин-сделок), Россия (8%), Китай (7%). Затем следуют Германия, Англия, Канада, Франция, Австралия [3]. По данным поисковых запросов из Google Trends, в планетарном масштабе активнее всех интересуются биткоин жители США, Чехии, Эстонии, Канады и Финляндии, несмотря на его повышенную волатильность, очевидные риски (на региональных биткоин-биржах пространственный арбитраж по купле-продаже биткоин составляет до 30%), что является явным перебором, беспрецедентным историческим случаем. Конечно, по поводу электронной криптовалюты биткоин среди специалистов, экспертов, ряда официальных властных структур развитых стран имеет место неоднозначное, противоречивое отношение. Так, в частности, Лауреаты Нобелевской Премии по экономике Роберт Манделл, Джозеф Стиглиц, Пол Кругман и Роберт Шиллер негативно квалифицируют данную криптовалюту, называя ее финансовым пузырем. С ними солидарны также бывший председатель ФРС США Ален Гринспен и директор Департамента контроля над финансовыми услугами и рынками Центрального банка Литвы С. Бразкаускас, призывающие к бойкотированию такого «инновационного» изобретения [4], быть бдительными, поскольку виртуальная валюта биткоин не узаконена в их странах, а также в Евросоюзе и в других развитых государствах. Выше названные создатели такой валюты – частные персоны могут в любое время исчезнуть в неизвестном направлении вместе с реальными, чужими деньгами в виде твердой, мировой валюты и все... Подобное мнение и отношение разделяет известный финансист двадцатого века Джорж Сорос, другие эксперты, специалисты в сфере мирового, региональных и национальных финансовых рынков, включая властные, проправительственные структуры. Так, правительство Таиланда отклонило запрос биржи Bitcoin.co о регистрации бизнеса в стране с использованием биткоин, признав эти деньги вне закона. Власти Канады и Тайваня отказались признать криптовалюту биткоин легальной. Китайские, Индийские и Индонезийские власти строго предупредили своих партнеров по ВЭД об угрозах и рисках, связанных с биткоин. Германский Бундесбанк предостерег физических и юридических лиц, резидентов и нерезидентов об опасностях, связанных с криптовалютой, назвав ее спекулятивным товаром и заявив, что отсутствуют какие-либо гарантии для инвесторов и кредиторов, чтобы сохранить свои реальные деньги с использованием криптовалютных сделок и операций. Латвийская Комиссия по рынку ценных бумаг и капитала предупредила своих граждан об использовании биткоин, указав на их нелегальность, нелегитимность. В Сенате США в конце 2013 года прошли соответствующие слушания по рискам и угрозам, связанным с использованием виртуальных валют, включая биткоин. При этом незадолго до этого ФБР арестовало основателя известного сайта SilkRoad,

торговавшего биткоинами, объявив его преступником по 4-м статьям Уголовного Кодекса, подчеркнув в обвинении, что криптовалюта биткоин может облегчить продажу наркотиков, оружия, детской порнографии и киллеров по платному найму. В Исландии официально разрешено покупать и продавать биткоины, однако их купля-продажа с участием иностранных контрагентов расценивается как перевод капитала за рубеж и отмывание денег, капитала, ибо подобные операции здесь запрещены и преследуются соответствующими законами [4].

Одновременно ряд стран и отдельные специалисты в сфере международных валютно-кредитных отношений отнеслись к новым виртуально-электронным деньгам с оптимизмом, положительно. Так, председатель Сбербанка России Г. Греф на экономическом Форуме в Давосе в 2013 году заявил в интервью агентству Bloomberg, что виртуальная валюта биткоин представляет собой положительный международный опыт, который, мол, разнообразит, освежает парадигму валютной эмиссии и ее можно и нужно регулировать. Нынешний глава ФРС США Бен Бернанке, в отличие от бывшего своего коллеги Алена Гринспена, красноречиво поддержал биткоин, приписав ему потенциальную легитимность и возможную платежную эффективность, после чего цена за один биткоин повысилась до 1050 долларов. Эту позицию поддержал и Швейцарский парламент, решивший узаконить в ближайшее время биткоин и приравнять его к иностранной валюте [5].

Резюмируя вышеизложенное, следует констатировать: 1) новая виртуальная крипто- валюта биткоин может интересовать (с соблюдением осторожного подхода к ее использованию), прежде всего, майнеров, спекулянтов и смелых инвесторов, готовых рисковать. Рядовых потребителей, покупателей товаров и услуг, да и средний класс общества данная криптовалюта едва ли понадобится в обозримом будущем., что связано пока с ее очевидной, сомнительной ликвидностью, а также с частными хозяевами-эмитентами в лице

некой группы, команды псевдопрограммистов по имени Сатоси Накамото; 2) не вызывает сомнений и тезис о том, что для развивающихся стран, государств с транзитной, переходной экономикой, включая Казахстан, новая виртуальная криптовалюта биткоин не является актуальной, востребованной и надежной. Эта валюта может подтолкнуть теневой бизнес, усугубить социально-экономическую нестабильность, расшатать банковский сектор, усилить недоверие к властным структурам в центре и на местах; 3) виртуальная криптовалюта биткоин не имеет реальной стоимости, тесно граничит с криминалом, отмытием реальных денег, не опирается на адекватный эквивалент, с которым можно было бы сравнить биткоин, но который вполне способен спровоцировать подобие финансового пузыря, финансовой пирамиды с печальными последствиями в этой непростой затее.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Новая экономическая энциклопедия.- М.: Финансы и статистика, 2009,- 724 с.
- 2 Финансово-кредитный энциклопедический словарь,- М.: Финансы и статистика, 2010, - 1168 с.
- 3 Генкин А.С. Честные деньги: история и современность. – М.: Дело, 2013,- 234 с.
- 4 [www. Coogole.com/trends](http://www.Coogole.com/trends)
- 5 [http:// bitcoinboard.net](http://bitcoinboard.net)

LITERATURA

- 1 Novia ekonomizeskaia enziklopedia.- M.: Financi i statistika, 2009,- 724 s.
- 2 Finansovo-kreditnie slowari.- M.: Delo, 2010,- 1168 s.
- 3 Genkin A.S. Zesnie denigi: istoria i sovremennosti.- M.: Delo, 2013. – 234 s.
- 4 [www. Google/trends](http://www.Google/trends)
- 5 <http://bitcoinboard.net>

Фурсов В.Г..

Виртуалды валютаның керектігінің кейбір аспектілері «Биткоин»

Резюме

Виртуалды валютаның қызмет етуін өткенді шолатын талдау Данның мақаласында Биткоин. Ерекше ілтипат әлемнің қатарда дамыған елдерін онының пайдалануының бірінші тәжірибесіне бөлінген, оң және теріс коментариию, әр түрлі пікірлер және оны бағалау мынау сұрақ бойымен қолдану, авторлық позицияны қоса.

Fursov V.

Some Aspects of the Demand for Virtual Currency «Bitcoin»

Summary

The article presents a retrospective analysis of the functioning of virtual currency Bitcoin. A particular attention is paid to the practice of its first use in a number of developed countries, including both positive and negative comments, various opinions and estimates of its use, and the author's position on this issue.

В. Г. Фурсов

(Международный университет имени С. Демиреля, Алматы, Республика Казахстан)

Некоторые аспекты востребованности виртуальной валюты «Биткоин».

ӨОЖ 81'373.46

А.Ф.ЗЕЙНУЛИНА, Д.О. ТОКСАНБАЕВ

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ТЕХНИКАЛЫҚ САЛА ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫ МЕН ҚОЛДАНЫЛУ МӘНІ

Аннотация

Біздің ұлы ағартушымыз Ахмет Байтұрсынов терминология проблемасы туралы былай деген болатын: «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі дара сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін алмастыра-алмастыра ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан, мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын, қазақ тіліне аударғанда, пән сөздерінің даярлығына қызықпай ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болады» [1].

Тірек сөздер: терминдер, қазақ тілі, сөздіктер, терминжасау, «Тіл туралы заң».

Ключевые слова: термины, казахский язык, словари, образование терминов, «Закон о языке».

Keywords: terms, Kazakh language, dictionaries, formation of terms, "Law on language".

«Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңның 1-бабына сәйкес терминологиялық комиссия - экономиканың, ғылымның, техниканың, мәдениеттің барлық салалары бойынша қазақ тілінің терминологиялық лексикасы саласындағы ұсыныстарды әзірлейтін консультативтік-кеңесші орган. «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңның 10-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары жүйесінде, ұйымдарында, меншік нысанына қарамастан, статистикалық-есеп, қаржы және техникалық құжаттама жүргізу мемлекеттік тілде және орыс тілінде қамтамасыз етіледі [2].

«Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңның 16-бабына сәйкес Қазақстан Республикасы бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімді мемлекеттік тілде, орыс тілінде, ал қажетіне қарай және мүмкіндігі болған жағдайда басқа да тілдерде алуды қамтамасыз етеді. «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі 2009-2010 жылдарға арналған іс-шаралар жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 24 желтоқсандағы № 1246 қаулысына сәйкес Мемлекеттік терминологиялық комиссияның жанындағы 30 салалық бағыттар бойынша жұмыс топтарының іс-шараларын қамтамасыз ету қажет [2].

Бүгінде білім терминдерінің тиісті бөлігі қазақшаланып, бір ізге түспеуі себепті бір кафедрада сабақ беретін екі оқытушының бірі терминді қазақшалап, екіншісі қазақшаламай немесе екеуі екі

түрлі қазақшалап, әрқайсысы әрқалай қолдануға мәжбүр. Қазір өз саласын терең меңгерген, қазақ тілін де жақсы білетін маман көп. Бірақ, ақы-пұлсыз болғандықтан, термин ісімен олардың бәрі емес, ат төбеліндей біразы ғана, оның өзінде іліп-шалып, анда-санда айналысады. Осының салдарынан терминді ұлттық тіл негізінде түзуге бет бұрған соңғы 15 жылда ұзын саны 250-дей сөздік шыққанымен, термин мәселесі әлі күнге сол өзекті қалпында. Бар күш-қуатымыз қандай да нәтиже берерлік нақты әрекеттерге жұмылдырылу орнына шетел сөздерін, әлдебір жекелеген сөздерді аудару-аудармау немесе қалай аудару туралы байлаусыз айтыс-тартыстарға ауып, қанша ғалым болса, сонша пікір, сонша шындық қалыптасқан. Әрі бұл пікірталастар мұнымен арнайы айналысып, пәнаралық мәселе — термин ісіне кәсіптенген маманның емес, бұл іске қашан да өз саласының ғана тұрғысынан бір жақты қарайтын және алғашқы алған әсерін айтуға асығып тұратын әуесімпаз “мамандардың” меніңше, олай, меніңше, былай дейтін үстірт көзқарастары негізінде өрбіп жатады.

Бұл жерде 1920-1930 жылдары «термин» атауы бірде «шет сөздер», кейде «пән сөздері», кейде «жат сөздер» немесе «терминдер» болып әртүрлі қолданғанын ескеру қажет.

Алғашқы қазақ сөздіктеріне Орынборда 1906 жылы басылып шыққан «Орысша-қазақша (қырғызша) қысқаша сөздікті», сондай-ақ, Орынборда 1923 жылы Е.Омаровтың редакциясымен басылып шыққан «Физика пән сөздерін» және Қ.Кемеңгерұлының редакциясымен 1925 жылы Мәскеуде басылып шыққан «Қазақша-орысша тілмашын» жатқызуға болады. Сонымен бірге, 1926 жылы Қызылордада Н.Қаратышқановтың редакциясымен «Пән сөздері» де басылып шықты. Олардан өзге, 1931 жылы «Атаулар сөздігі» де шықты. Сол кезеңде 1931 және 1935 жылдары «Терминологиялық сөздік», ал 1935 жылы Қызылордада «Қазақ тілінің терминдері» жарық көрді.

Жалпы алғанда, 1940-1990 жылдар аралығында 150-ден астам терминологиялық сөздіктер шығыпты. Ал, 1991-2003 жылдар кезеңінде тағы 100-ден астам сөздік шыққанын мақтанышпен айтуға болады.

Дегенмен, мынадай сөздіктерді ерекше атап кету ләзім:

1. А.Ысқақовтың басшылығымен шыққан он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1974-1986жылдар).
2. Академик І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977жыл).
3. «Орысша-қазақша сөздік» (1954, 1978, 2003 жылдар).
4. «Қазақ тілінің сөздігі» (1999 жыл).

Техникалық сөздіктер терминдеріне қатысты айтатын болсақ Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Қ.Сәтбаевтың бастамашылығымен 1957 жылы ғылыми-зерттеу институттары өз мамандықтары бойынша терминологиялық сөздіктер жасау жөніндегі жұмыстарға кіріскенін атап өту керек.

Мысалы, мынадай сөздіктер басылып шықты:

А.Машанов, Ж.Сыдықов, А.Әбдірахманов. «Геология терминдерінің орысша-қазақша қысқаша сөздігі», 10 баспа табақ, Н.Тұяқбаев, А.Әбдірахманов. «Барлама бұрғылау терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», Ө.Жолдасбеков, А.Әбдірахманов. «Орысша-қазақша механизм мен машиналардың терминологиялық сөздігі, 6 баспа табақ, Д.Серікбаев, Ө.Жолдасбеков, С.Тәжібаев, А.Әбдірахманов. «Машина жасау жөніндегі орысша-қазақша сөздік», «Мектеп» баспасы, 9 баспа табақ, К.Мыңбаев, М.Шыныбаев, М.Байміров. «Ауыл шаруашылығын механикаландырудың орысша-қазақша сөздігі», «Қайнар» баспасы, 15,9 баспа табақ, Ә.Әбдірахманов, Б.Манақбаев. «Су техникасы терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», 8,3 баспа табақ, А.Байтоқаева, А.Смирнова, Г.Яшинский, А.В.Ким-Белаш. «Энергетика және жалпытехника мамандығының қысқарған терминдері сөздігі», «Рауан» баспасы, 4 баспа табақ, Ғ.Әубәкіров. «Өнімдерді стандарттау мен сапасы терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», 16,6 баспа табақ, А.Әбдірахманов, М.Жәркенов, М.Нұрпейісов, М.Тоқтамысов. «Тау-кен ісі жөніндегі орысша-қазақша, қазақша-орысша терминологиялық сөздік», Ғ.Әубәкіров. «Метрология, стандарттау және сапаны басқару терминдерінің сөздігі», 5 баспа табақ, Ж.Сыдықов. «Гидрогеология мен инженерлік геология жөніндегі орысша-қазақша және қазақша-орысша терминологиялық сөздік», 7 баспа табақ, А.Кұсайынов, Ж.Шотанов. «Электр техникасы және электр энергетикасы терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», 5 баспа табақ [3]. Бұл аталған сөздіктердің бәрі 1993 жылға дейін шыққанын ескеру қажет. Бұл еңбектерді жоғары бағалай отырып, біздің ойымызша жаңа терминдер мен

атаулар бар сөздіктерді жазу керек. Мемлекеттік терминологиялық комиссия сол сөздіктердің басылып шығарылуын қадағалап, сапасын тексеру қажет.

1927 жылы Қызылордада шыққан «Пән сөздері» атты кітапта мынадай сөздерді кездестіреміз: «автомобиль – аптамабил», «барометр – барометір», «воронка – бәренке», «гелий – ілі», «трапеция – қостабан», «щелочь – сілті». Бұл кезеңдегі терминдердің ерекшелігі – ол шетел тілдерінен енген сөздердің қазақ тілінің тілдік ерекшелігін ескере отырып, әсіресе техникалық терминдердің тілімізге бейімделе аударылуы деп айтар едік. 1998 жылы Астанада шыққан «Терминологиялық жинақтан» 1972-1981 жылдары Мемтерминком бекіткен терминдер мен атаулардан «вертушка - зырылдауық», «вибрация - діріл», «вязкость - тұтқырлық», «выстой - кідіріс», «горелка - жанарғы», «заклепка - тойтарма», «зацепление - ілініс», «зубоокругляющий станок – тіс жұмырлағыш станок», «зубострогальный станок – тіс сүрлеуші станок», «колесо - доңғалақ», «маслораспылитель – май бүркуіш» сияқты техника саласына қатысты, тілімізде орнығып қалған сәтті баламаларды кездестіреміз [5].

Мысалы, химияның негізгі терминдері сөздігінде берілген натрий абиетаты, АБС-пластик, агглютинация, агликон, аглопорит, адагуляция, аденин, актиномицеттер, альбедо, альбуминдер, алюминон дегендер жоғары білім жүйесінде қолданыла қоймайтын атаулар.

Керісінше, бұл сөздікте адсорбция, активность терминдерінің 10-ға, анализдің 70-ке жуық түрі келтірілгенімен, физикалық химияны оқытуда қолданылатын химическая адсорбция, ионная активность, мольная активность, элементарно-спектральный анализ, адиабатная оболочка, аддитивность, актор, акцептор немесе орта мектеп бағдарламасында оқытылатын айрылу реакциясы, қосылу реакциясы, алмасу реакциясы, атомдық символ сияқты білім терминдері енгізілмей қалған. Яғни саланың негізгі терминдері білім терминдерін толық қамтымайды және онда білім ісіне қатысы жоқ терминдер өте көп. Біздің білім терминдерін бөлектей қарастыру мақсатымыздың өзі оларды толық қамту және бөгде терминдерге уақыт, күш жоғалтып жатпай, бірінші кезекте білім өндірісіне аса керек атауларды жүйелеп алу қажеттігінен туып отыр.

Өткен ғасырдың 90 жылдардан бері терминологиялық комиссия әр сала бойынша терминдерді бекітіп келеді, мысалы, 1995 жылы жер туралы ғылымдар мен металлургия бойынша, жалпы техника және инженерлік ғылымдар бойынша «акватория - айдын», «отвал - үйінді», «движение винтовое – бұрандалы қозғалыс», «желоб - науаша», «привод - жетек», «обод - құрсау» сияқты көптеген терминдерді бекітті. Ал Терминкомның 1998 жылғы 24 маусымдағы мәжілісінде қазіргі күні қазақ тілінде жиі қолданылатын «дефект - ақау», «сотовый телефон – ұялы телефон» терминдері бекітілді. Сондай-ақ геология және тау-кен ісі бойынша «изумруд – зүбәржат», «кремень - шақпақтас», «шлих - түпшайма», «шлиф - тілімтас» секілді терминдер де сәтті шықты деуге болады [6].

Техникалық салалар бойынша терминжасауды зерттеу мәселесімен көптеген мамандар (мысалы, профессор Шәмшиден Әбдіраман және т.б.) айналысып жүргендіктен бұл проблемаға тоқталуды артық көрдік.

2001 жылы «Рауан» баспасынан әр саланың жетекші мамандары өз үлестерін қосқан, 155000 сөзді қамтитын Терминологиялық комиссия бекіткен орысша-қазақша және қазақша-орысша 31 томдық салалық терминологиялық сөздіктер шығарылды.

Бұл еңбектерді жоғары бағалай отырып, біздің ойымызша жаңа терминдер мен атауларды Мемлекеттік терминологиялық комиссия ғана емес, сонымен қатар, Үкімет тиісті қаулыларымен бекіткен жағдайда заңдық күші мығым болар еді деген пікіріміз бар.

Алайда, ғылымның орасан зор дамуы жаңа терминдер тасқынын күшейтуде, ол даму тоқтамақ емес. Демек, жаңа терминдер де көбейе бермек, оның бәріне өз тілінен балама табу мүмкін бола бермейді. Сондықтан дүние жүзінде термин алмасу проблемасы пайда болған. Ол – объективті заңдылық. Жаңа терминдерге өз тілінде балама табылмаған жағдайда тілдерде термин алмасу жүзеге асады. Мәселен, компьютер, интернет, атом, азимут, ксерокс, оптика, электр, ядро, физика, микроб, геология, геометрия, дивергенция, т.б. осы тектес терминдер көп томдық сөздікте осы қалыпта берілген. Демек, көп томдық сөздік жасаған ғалымдар, мамандар олардың қазақша баламасын таппаған. Бұл терминдерді қабылдауға тілдік жағдай мүмкіндік бергенін білдіреді. Олай болса, жаңа терминдерге балама болатын сөздерді табу мүмкіндігі қай тілде де үнемі бола бермейтін жағдайлар да болады. Сондықтан дүние жүзі тілдеріне термин алмасу – ортақ құбылыс. Бірақ терминді қабылдаған тілде ол қабылданған термин өмірлік болып қатып қалады деген пікір

тумау керек. Термин өмір заңына бағынатын тілдік құбылыс, бұл өмір жаңалықтары терминге әсер ете алады дегенді білдіреді. Оған елімізде болған қазақ тілінің терминологиялық қорына кіргізген өзгерістері дәлел. Бірсыпыра орасан көп терминдер қазір қолданыстан шықты. Демек, терминологиялық қор өзгеріске бейім тілдік құбылыс. Бұл айтылғандардан термин алмасуды болдырмау мүмкін емес екенін байқаймыз, тек ол орынды жүзеге асуы керек.

Қазақ тілі терминологиясының құрамы қазір кеңес кезіндегіден өзге тіл терминдерінен көп тазартылды. Бірақ, әлі де тілімізде термин алмасу ретімен келген терминдер баршылық және ол терминология салаларының бәріне қатысты. Сонымен, техникалық сала терминдерінің қазақ тіліне аударылуы мен қолдану мәні ереше. Өз тілімізді сақтау үшін бұл мәселеге мемлекеттік терминология комиссиясы ғана емес, үкімет те, халық та өз назарын аудару керек.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Ахмет Байтұрсынов. «Ақ жол», Алматы, «Жалын», 1991 жыл.
- 2 «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы», Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі № 151 Заңы, Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1997 ж., № 13-14, 202-құжат.
- 3 «Қазақ терминологиясы және бұқаралық ақпарат құралдары», Астана, 2003 жыл.
- 4 «Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі», Астана, 1999 жыл.
- 5 Орысша-қазақша (қырғызша) қысқаша сөздік – Краткий русско-казахский (киргизский) словарь, Орынбор, 1906 жыл.
- 6 «Терминологиялық жинақ», Астана, 1998 жыл.
- 7 «Тіл саясаты: тағлым мен тәжірибе», Астана, 2006 жыл.
- 8 «Салалық терминология: бүгіні мен болашағы», Астана, 2003 жыл.

Зейнулина А.Ф., Токсанбаев Д.О.

Техникалық сала терминдерінің қазақ тіліне аударылуы мен қолданылу мәні

Резюме

Бүгінде білім терминдерінің тиісті бөлігі қазақшаланып, бір ізге түспеуі себепті бір кафедрада сабақ беретін екі оқытушының бірі терминді қазақшалап, екіншісі қазақшаламай немесе екеуі екі түрлі қазақшалап, әрқайсысы әрқалай қолдануға мәжбүр. Қазір өз саласын терең меңгерген, қазақ тілін де жақсы білетін маман көп. Бірақ, ақы-пұлсыз болғандықтан, термин ісімен олардың бәрі емес, ат төбеліндей біразы ғана, оның өзінде іліп-шалып, анда-санда айналысады. Осының салдарынан терминді ұлттық тіл негізінде түзуге бет бұрған соңғы 15 жылда ұзын саны 250-дей сөздік шыққанымен, термин мәселесі әлі күнге сол өзекті қалпында. Бар күш-қуатымыз қандай да нәтиже берерлік нақты әрекеттерге жұмылдырылу орнына шетел сөздерін, әлдебір жекелеген сөздерді аудару-аудармау немесе қалай аудару туралы байлаусыз айтыс-тартыстарға ауып, қанша ғалым болса, сонша пікір, сонша шындық қалыптасқан.

Зейнулина А.Ф., Токсанбаев Д.О.

Сущность перевода терминов на казахский язык и применения их в технической отрасли

Резюме

На сегодняшний день часть научных терминов переводятся на казахский язык, не организованность научной работы состоит в том, что работающие в одной кафедре два преподавателя либо один из них переводит термины либо другой не переводит на казахский язык или переводят по разному и пользуются термином по разному. Сейчас много специалистов, которые знают казахский язык и изучили свою сферу деятельности. Однако, очень редко и очень мало специалистов занимаются переводом терминов. По этой причине за последние 15 лет на национальном языке вышло около 250-ти словарей, но не смотря на это проблема терминов на казахском языке остается актуальной по сей день. В данное время вместо того, чтобы получать результаты, мы обсуждаем переводить или нет иностранные слова, отдельные слова и сочетание слов или как перевести данные термины, а также сколько есть ученых, столько формируется мнения и столько правды.

SUMMARY

Zeinulina A.F., Toksanbaev D.O.

ESSENCE OF THE TRANSLATION OF TERMS ON THE KAZAKH LANGUAGE AND THEIR PRIMENIYA IN TECHNICAL BRANCH

Today part of scientific terms are translated into the Kazakh language, not organization of scientific work consists that two teachers working in one chair or one of them translate terms or another doesn't translate into the Kazakh language or translate

differently and use the term differently. Now there are a lot of experts who know kazakhky language and studied the field of activity. However, very seldom and very few experts are engaged in the translation of terms. For this reason for the last 15 years on национальмен language there were about 250 dictionaries, but despite it the problem of terms in the Kazakh language remains actual to this day. At present instead of receiving results, we discuss to translate or not the foreign words, separate words and a combination of words or how to translate these terms, and also how many is scientists, is formed opinions and so much truth so much.

Зейнуллина Айман Файзуловна Қазақстан, Павлодар қаласы, Ломов көшесі 64, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, Филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Токсанбаев Данияр Онгарбекович Павлодар қаласы, Ломов көшесі 64, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Химия және химиялық технологиялар кафедрасының магистранты

ӨОЖ 577.73

А. ШАМАХОВА
Абай атындағы ҚазҰПУ

ҚЫРҒЫЗ СӨЗ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ ТУЫНДЫЛАРЫН ОҚЫТУ МЕН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация

Қырғыз әдебиеті – әлем өркениетіндегі рухани құндылықтардың көрнекті көрсеткіші. Қырғыз фольклор мұралары мен көркем әдебиеті шығармалары әлем халықтарының рухани мәдениеті қазыналарының құрамында ғасырлар бойы халықтың көркемдік ойлау дүниетанымы болмысын ұрпақтарға танытып келеді.

Тірек сөздер: Қырғыз әдебиеті, әлем, өркениет, рухани құндылық, фольклор, мұра, көркем, шығарма.

Ключевые слова: кыргызская литература, мир, цивилизация, духовная ценность, фольклор, наследие, художественный, произведения.

Keywords: kыргызская literature, world, civilization, spiritualvalue, folklore, heritage, artistic, works

Қазақстан Республикасында қырғыз фольклоры мен әдебиеті мұралары мынадай салалар бойынша қамтылады: біріншісі – жоғары оқу орындарындағы ұзақ жылдардан бері оқытылып келе жатқан «Түркі халықтары әдебиеттерінің тарихы» пәнінің мазмұнында «Қырғыз әдебиеті» бөлімінің оқытылатыны; екіншісі – Қазақстан Республикасы орта мектептеріндегі «Қазақ әдебиеті» пәні оқулықтарында да «Әлем әдебиеті» аясында қырғыз әдебиеті мұраларының оқытылатыны; үшіншісі – қазақ фольклортануы мен әдебиеттануы ғылымдары салаларындағы қырғыз фольклоры мен әдебиетіне арналған зерттеулердің үздіксіз жазылып келе жатқандығы; төртіншісі – қырғыз фольклоры мұралары мен әдебиеті шығармаларының көркем аударма арқылы қазақ оқырмандарына кеңінен таралуы және т.б. Осындай қалыптасқан мәдени-әдеби, ғылыми-зерттеу жұмыстарының салалары бойынша қырғыз сөз өнерін төл рухани құндылықтарындай жан ділімен қабылдаған қазақ халқына қырғыз әндері («Жылқышы әні», «Даниярдың әні», т.б.) де рухани сабақтастық дәнекеріндей боп қалыптасқан.

Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындары филология факультеттерінде ұзақ жылдардан бері оқытылып келе жатқан «Түркі халықтары әдебиеттерінің тарихы» пәнінің типтік бағдарламасында қырғыз фольклорының жанрларына (ертегілер, эпостық жырлар, мақал-мәтелдер, тұрмыс-салт жырлары, т.б.) арнайы орын берілген. Әсіресе, «Манас» эпикалық дастанының сюжеттік-композициялық желілері, идеясы, кейіпкерлері, көркемдік сипаты талданады. Дастанды жырлаушы **манасшылардың** шығармашылық ерекшеліктері сараланады, түркі халықтарының тектес орындаушы эпик жыршыларымен салыстырылады. Қазақ ғалымдары Шоқан Уәлихановтың, Мұхтар Әуезовтің, Әлкей Марғұланның және т.б. зерттеушілердің «Манас» эпосына арналған еңбектері де оқыту мен зерттеу сабақтастығы тұтастығымен орындалады.

Суреткер жазушы-ғалым Мұхтар Омарханұлы Әуезов «Манас – қырғыз халқының қаһармандық поэмасы» («Манас – героический эпос киргизского народа») атты «Манас – қырғыздың батырлық эпосы» («Киргизский героический эпос «Манас») атты көлемді зерттеу, жоғары оқу орындарында

оқытылған пән дәрістеріне арналған «СССР халықтары – әдебиеттерінің өркендеуі» әдеби-ғылыми очеркінде қырғыз әдебиетінің көрнекті оқын-жазушылары (Аалы Токомбаев, Түгелбай Сыдықбеков) туралы бағдарламалық пікірлер жазған [1, 60-164-бб.; 414-454-бб.].

Бұл орайда, қырғыз фольклоры мұралары мен әдебиеті шығармаларының қазақ тіліне аударылған нұсқаларының да оқыту мен зерттеу жұмыстарында пайдаланылатынын айтамыз.

Қырғыз әдебиетін оқыту мен зерттеу жұмыстарында Тоғалақ молданың (Байымбет Абдрахманов) (1860–1942), Тоқтағұл Сатылғановтың (1864–1933), А. Токомбаевтың, Т. Үмбеталиевтің, Ж. Нүкенбаевтың, Т. Сыдықбековтің, Қ. Жантошаевтың, Ш. Айтматовтың, т.б. көрнекті акын-жазушылардың поэзия, проза, драматургия, салаларндағы шығармалары мәтіндері бойынша талдана түсіндіріледі.

Қырғыз әдебиетінің әлемдік деңгейдегі классик жазушысы Шыңғыс Төрөкұлұлы Айтматовтың (1928–2008) шығармалары Қазақстан Республикасы мәдениеті дамуымен сабақтасқан тұтастық болмысымен ерекшеленеді. Оның көркем прозадағы алғашқы туындыларының бірі «Жәмілә» повесін негізге ала отырып, оның суреткерлік талантын дәл таныған Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің суреткер шеберлігінің сол шығармадағы және кейінгі туындыларында болуы анық болмысын айқын танытқан еді:

«Самое отрадное и скажем прямо, необычное для киргизской прозы заключается у Айтматова в обрисовке людей, в показе их отношений как бы изнутри. ... Это явление, новое на почве киргизской прозы, обнаруживает хорошую профессиональную культуру автора и, конечно, тонкое, верное знание жизни народа, характеров людей и условий их труда. Так из суммы реальностей быта, жизненных традиций и установлений, из особенностей мышления и речи и складывается национальное в литературе. В каждом художественном произведении национальное проявляется как индивидуальное, оригинальное, как то ценное, что отличает автора от других.

... Хочется думать, что Чингиз Айтматова и дальше будет сопровождать успех в жанре рассказа, новеллы, маленькой повести, чем, может быть, восполнится весьма существенный пробел художественной прозы наших среднеазиатских литератур, где авторы – и молодые, и не молодые – стараются главным образом отдать свои силы широким полотном – романом» [1, с. 302].

Суреткер Мұхтар Әуезов бағалауына сай Шыңғыс Айтматов қаламынан туындағын прозалық көркем шығармалар ұлттық және жалпыадамзаттық рухани құндылықтар тағылымын танытты.

Шыңғыс Айтматовтың шығармалары ХХ ғасырдың 50-жылдарының аяғынан бастап үздіксіз жарияланумен келеді. «Әшім» (1952), «Сыпайшы» (1953), «Ақ жауын» (1954), «Мұрап» (1955), «Аспалы көпір» (1956), «Бетпе-бет» (1957), «Жәмілә» (1958), «Байтамтал бойынды» (1961), (Алғашқы ұстаз» (1961), «Ботагөз» (1961), «Шынарым менің, шырайлым менің» (1961), «Құс жолы» (1963), «Қызыл алма» (1964), «Қош бол, Гүлсары!» (1966), «Атадан қалған тұяқ» (1968), «Ақ кеме» (1970), «Ерте қайтқан тырналар» (1975), «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» (1977), «Боранды бекет» («Ғасырдан да ұзақ күн») (1980), «Жан пида» (1986), «Кассандра таңбасы» (1995), «Құз басындағы аңшының зары» (1997, «Ғасыр айрығындағы сырласу»), «Таулар құлағанда» (2006), т.б. Осы туындылардың көпшілігі қазақшаға аударылып, Қазақстан Республикасының баспаларынан қазақ тілінде үздіксіз жарияланумен келеді.

Шыңғыс Айтматов пьесаларының Қазақстан және басқа да елдер театрларының сахналарындағы қойылымдары қырғыз және әлем халықтары көркемдік ойлау дүниетанымы тұтастығын дәлелдеуде. «Аңсаған менің әнімсің» («Жәмілә» повесі желісімен), «Ана – Жер Ана» («Құс жолы» повесі желісімен), «Ғасырдан да ұзақ күн» (Сол аттас роман желісімен), «Көктөбедегі кездесу» (Қалтай Мұхамеджановпен бірігіп жазған), «Сократты ескеру түні немесе миғұла терісі үстіндегі сот» атты пьесалары Қазақстандағы М. О. Әуезов атындағы академиялық драма, Ғ. М. Мүсірепов атындағы Балалар мен жасөспірімдер академиялық театрларында қойылып келеді.

Жазушының шығармалары бойынша түсірілген «Қызыл алма», «Ақ кеме», «Алғашқы ұстаз», «Қайта оралған ән» («Жәмілә» повесі бойынша), «Аптап» («Ботакөз» повесі бойынша), фильмдер де Қазақстандағы көркемдердің ыстық ықыласын иеленді.

Шыңғыс Айтматов – суреткер. Жазушының «Тау мен дала хикаялары» шығармалар жинағы үшін 1963 жылы Халықаралық Лениндік, ал «Қош бол бол, Гүлсары!» (1967), «Ерте қайтқан тырналар» (1975) повестері мен «Боранды бекет» (1980) романы үшін үш рет КСРО Мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты болды. Бұл – шығармалары әлем халықтарының (француз, неміс, жапон, араб, түрік, парсы, т.б.) тілдеріне аударылған, дүниежүзіне кеңінен танылған «Адамзаттың

Айтматовы» атанған классик жазушының шығармашылық еңбегінің көрсеткіштері.

Шыңғыс Айтматов шығармаларының көркемдік негізі – қырғыз фольклоры мен әдебиетінің ұлттық мұралары. Сонымен бірге әлемдік сөз өнеріне қазақ даласындағы географиялық кеңістікті, таулар мен ормандарды, табиғаттың пейзаждық көріністері мен жылдың төрт мезгіліндегі құбылыстарды, халықтардың тарихындағы алуан түрлі оқиғаларды, т.б. сан алуан тарихи-мәдени даму деректер мол пайдаланылуымен ерекшеленеді. Суреткер жазушының қазақ әдебиеті қаламгерлерімен шығармашылық қарым-қатынастары, үндестігі, ықпалдастығы айрықша маңызды. Суреткердің көркем әдебиет шығармаларында XX ғасырдағы қоғамдық-әлеуметтік қайшылықтар ортасындағы тағдыр талқысында жүрген әралуан адамдар жан ділінің лирикалық, психологиялық, философиялық болмысын романтизм мен реализм көркемдік әдістері тұтастығымен өрнектеуі – ұлттық сөз өнерінің әлемдік классикалық деңгейдегі өсу деңгейін танытты. Көркем шығармалардағы поэтикалық жинақтаумен қоршаған қоғамдық орта шындығын сыншылдықпен, психологиялық сипатпен бейнелеудің осы үрдісі арнасында қазақ және қырғыз әдебиетіндегі поэтикалық үндестік сабақтастығына назар аударамыз.

Жазушы Әбіш Кекілбаевтың «Күй» («Жұлдыз», № 12, 1967 ж.) повесінде алғаш рет бейнеленген «мәңгірттік» ұғымы (орыс тілінде жарық көрген «Баллады забытых лет», Мәскеу, 1969 ж. жинағындағы шығармасында да бар) Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет» романында («Новый мир», № 11, 1980 г.) жаңаша әлеуметтік өзекті мәселе деңгейіне көтеріле суреттелген. Екі шығармада да қолға түскен тұтқындарды азаптау, ақыл-есінен айыру, мәңгілік құл ету іс-әрекеті алынған.

Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет» романындағы Дөненбай баласы Жоламанның басқыншы жуан-жуандар шапқыншылығында қолға түскен тұтқындармен бірге азапталғанын (шашын алып тастап, басын түйенің қалың төстік көнерісімен қаптау, кепкен терінің бас терісін, сүйегін әбден қысып тұтасуы, шыңғыртуы ақыры ақыл-есінен айыруы) баяндай суреттей келе, ақырында артынан іздеп келген туған шешесін Найман-Ананы танымаған, өлтірген сезімсіз тіршілік иесін көреміз. Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет» романында тұтқынғы түсіп, мәңгірт болған Жоламан бейнесін жасауда қырғыздың «Манас» эпосын жырлаған манасшылар (Саяқбай Қаратаев, т.б.) шығармашылығын негізге алғанын байқаймыз [3]. «Манас» эпосын жырлаушы манасшылар тұтқындардың басына сойылған түйенің не сиырдың терісін қаптайтын «шіре» атауын да қолданғанын жазушының шығармашылықпен өз туындыларына сабақтастырғанын аңғарамыз. Осы байырғы атауды негізге ала эжазылған «Боранды бекет» романындағы басты кейіпкерлер (Сәбитжан, ителгікөз тергеуші Таңсықбаев – Тысықбаев, т.б.) бейнелері, ғарыш айлағынын экологиялық зардабынан, отарлық-шовинистік, тоталитарлық басқару жүйесінен азып-тоза бастаған халық өкілдері (Боранды Едіге, Қазанғап) тағдыры – бәрі де жазушының тіршілік қайшылықтарын көркем шындықпен бейнелеу суреткерлік тағылымын аңғартады. Жазушы «Манас» эпосындағы тарихи-этнографиялық деректерді, қырғыз бен қазақ халықтарының тарихындағы тарихи аңыздарды («Найман-Ана мен оның мәңгірт ұлы Жоламан, Бегімай ару мен Раймалы – аға жырау туралы аңыздар»), ғылыми-фантастикалық сюжеттерді («Паритет» орбиталық станциясы, т.б.) пайдалануы шығарманың идеялық-композициялық тұтастығындағы поэтикалық қызметімен байқалады. Жазушының осы романындағы көркемдік шешім түйіні – ғарыштық қозғалыстар мен жердегі адамдар болмысындағы қақтығыстардың, қайшылықтардың асқынған шиеленіскен жағдайын ұқтыру. Әсіресе, ең бастысы – өктем, озбыр билік жүйесінің, әділетсіз қоғамның езгісінен ақыл-ойы азып-тоза бастаған қазіргі заманғы адамзат ұрпақтарына тән рухани-экологиялық апаттан – мәңгірттенуден сақтандыру. Бұл – әрбір ұлт ұрпақтары жан ділін сақтау үшін суреткер жазушының ағартушылық-тәрбиешілік көзқарасының жемісі. «Боранды бекет» романындағы жазушының «мәңгірт адам» туралы байыптауларын ұзақтау көлемімен қайталап оқуға тура келеді:

«Мәңгірт өзінің кім екенін, ел-жұрты, руының кім екенін өз атының кім екенін білмес. Балалық шағы, әке-шешесі де мүлде есте қалмас. Бір сөзбен айтқанда, мәңгірт өзінің адам екенін аңғармас. Өзінің кім екенін білмейтін, сезбейтін мәңгірттің шаруашылық тұрғыдан келгенде толып жатқан артықшылығы болған. О да бір, тілсіз мақлұқ мал да бір, сондықтан ол қауіпсіз де, иесіне шексіз бағынған құлақ кесті құл. Қашып құтылып кету деген ұғым оның ойына мүлде келмес. Қайбір құл иеленушіге болмасын ең қауіптісі – құлдың көтерілісі. Қай құлды алмаңыз, ішінде нағыз бүлікбас бұғып жатады. Мәңгірттің басқа құлдардан өзгешелігі сол – онда ешқашан бүлік шығару,

бағынбау деген сезім оянбас. Ондай пиғылдан ол ада. Сондықтан оны қадағалап, қарауылдаудың қажеті жоқ, жаман пиғылы бар-ау деп сезіктенудің де керегі жоқ. Мәңгүрт те ит сияқты иесіне ғана пейіл. Басқа ешкіммен ол сұхбаттаспас. Бар ойлағаны қу қарынның қамы-қарны тоқ болса болды. Ал, енді тапсырылған іске жан-тәнімен кірісіп, пәруана беріліп, мүлтіксіз орындайды! Әдетте мәңгүрттерді ең лас, қиямет жұмысқа салар еді, көнтері біреу болмаса басқа адам төзбейтін, жылбысқыдай жалықтыратын, ең мезі жаман михнатқа жегетін. Сарыөзектің меңіреу даласындағы елсізде түйе келелерінің соңынан қалмай жападан-жалғыз мал жаю үшін мәңгүрттен басқа жан баласы шыдамас еді. Ондай ит өлген жерде бір мәңгүрт бөленбай адамның жұмысын атқара алады. Тек атауын берсең болды – мал соңында қысы-жазы жалғыз өзі бел шешпей тағдырға налып қыңқ етпей жүре береді. Қожасының пәрмені – мәңгүрт үшін бұлжымас заң. Бар тілері қу тамақ, далада үсіп өлмес үшін ескі-құсқы комыт киім, басқа ештеңенің керегі жоқ...» [4, 114-115-бб.].

Шыңғыс Айтматовтың «Жан пид» романы қырғыз және қазақ халықтарына ортақ табиғат пен жеке адамдар жан әлеміндегі экологиялық апатты азып-тозулар (нашақорлық, киіктерді қырып аулау, адал адамдарды қудалау, т.б.) – қақтығыстар мен қайшылықтар торлаған арпалысты тіршілік қозғалысын көз алдымызға әкеледі.

Уақыт пен кеңістіктері жақсылық пен жамандық қақтығыстарының мәңгілік жолы ұнамды (Бостон Үркіншиев, Авдий Каллистратов) және ұнамсыз (Базарбай, Обер-Кандалов, Мишаш, Кепа, Гамлет-Галкин, Абориген-Үзікбай, т.б.) кейіпкерлер іс-әрекеттерімен дәлелденген. Ал, табиғаттың азып-тозып, аң-құстардың қырғынша ұшырауы адамдар іс-әрекеттері арқылы болып жатқаны да қаншық Аққұртқа мен арлау Тасшайнар қасқырлар тағдырлары бейнеленуі көрсетілген. Кең сахараның ғасырлар бойы көркі болған киіктерді аяусыз қырып-жойып енді құртуға айналған қарақшылық іс-әрекеттердің шынайы болмысын көреміз:

«Дүние дүние болғалы өздерінің сыбағасына, несібесіне жаратылған ақбөкендердің енді ет тапсыру жоспарын толтыруға керек болып жатқанын қасекендер қайдан білсін. ... Вертолеттер қақпайлап қуған сорлылар есі шығып, жолында не кездесе соны таптап өтуден тайыну жоқ. Қасқырлар не қапталға бұлтарып кете алмай, не кейін шегін алмай қаптаған қалың киіктер табынының алдына түсіп, жан ұшыра безді де отырды. ... Тасмандай тағдыр тәлкегінің алдында қасқырлар мен киіктер бірдей күйге түсті. Қасқырлар мен киіктер бір дүррмекпен қашқан мұндай сұмдықты Мойынқұм сахарасы тіпті ұлы өрттердің тұсында да көрген емес.

... Түмен киік тасқыны бір уақытта кең жазыққа келіп құлады. Дәл осы алқапта күні бұрын дайындалып, қаруларын кезеніп аңшылар, жоқ, аңшылар емес, атқыштар жаланып тұрған. ... Үсті ашық «вездеход» машиналарға мінген атқыштар автоматтарын кезеніп, қалың киікке көздеместен, кәдімгі пішен орғандай, оқ бүркіп, орып-орып жібергені-ай. Олардың соңынан жүк машиналары ағылып, адамдар баудай түскен киіктерді жиып алып, қорапқа лақтырып жатыр. Судай тегін, қып-қызыл олжа!» [5, 37-40-бб.].

Бұл – қазіргі заманғы жалпы адамзаттық өзекті мәселенің, экологиялық апаттың көркем шындықпен бейнелену көрсеткіші.

Қорыта айтқанда, қырғыз сөз өнері мұраларын және Шыңғыс Айтматов шығармаларын Қазақстан Республикасының жаңа тарихындағы оқыту мен зерттеу жұмыстары тың ізденістермен жалғаса береді. Қырғыз фольклоры мен әдебиеті – түркі халықтарының шығармашылық байланыстары арнасындағы жаңа белестерге көтерілуде. Көрнекті ақын-жазушылардың, ғалымдардың шығармашылық байланыстары арқылы туысқан халықтар ынтымақтастығы ұрпақтар дүниетанымының ортақ арналарын кеңейте, тереңдете түседі. Бұл – жалпы адамзаттық гуманизм ұлағаты.

ӘДЕБИЕТ

1 Әуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т. 19: Зерттеулер, мақалалар, 1985. – 496 б.

2 Әуезов М. О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т. 20: Монография мен мақалалар, 1985. – 496 б.

3 Манас: Қырғыз халқының батырлық дастаны: Төрт кітап. – Алматы: Қазмемкөркем әдеббаспа, 1962.

4 Айтматов Шыңғыс. Боранды бекет: Роман. – Алматы: Жалын, 1986. – 304 б.

5 Айтматов Шыңғыс. Жан пид: Роман / Орыс тілінен ауд. Ш. Мұртазаев. – Алматы: Жалын, 1988. – 480 б.

А. Шамахова

филология ғылымдарының кандидаты,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы

А. ШАМАХОВА

Кыргызское искусство слова и проблемы обучения и исследования в произведениях Чингиза Айтматова

Резюме

Кыргызская литература показатель духовной ценности в цивилизованном мире. Наследие кыргызского фольклора и произведений художественной литературы являются сокровищницей духовной культуры народов мира и в мировоззрении подрастающего поколения играет большую роль.

A. Shamakhova

Kyrgyz art of word and problem of educating and research in works of Chingiz Aitmatov

Summary

Kyrgyz literature index of spiritual value in the civilized world. Heritage of kыргызского folklore and works of fiction are the treasurehouse of spiritual culture of the world people and in the world view of rising generation plays a large role.

ӨОЖ 255.71

А. НУКЕЕВА

ҚазМемҚызПУ

ӘБУБӘКІР ҚАЙРАН АҚЫННЫҢ «КЕНЕСАРЫ» ДАСТАНЫ

Аннотация

Қазақ тарихындағы ұлттық-азаттық көтерілістері туралы шығармалар жазу үрдісіне үлес қосқан ауызша поэзиядағы ақын-жыраулардың, жазбаша дәстүрдегі ақындардың, жазушылардың шығармалары ұлттық сөз өнері тарихының көрнекті саласын құрайды. Әсіресе, қазақ тарихы өлең-жырларының, дастандарының аса мол шоғырланған құрамындағы ел тарихындағы қайраткер хандарымыздың, батырларымыздың, би-шешендеріміздің ерлік, елдік қызметтері әдеби туындылар арқылы ұлттық-отаншылдық ұстаным қуаттылығын дәлелдеп келеді.

Тірек сөздер: қазақ тарихы, ұлттық-азаттық көтерілістері, шығармалар, үрдіс, поэзия, ақындар.

Ключевые слова: казахская история, национально-освободительные движения, произведения, процесс, поэзия, поэты.

Keywords: Kazakh history, national liberation revolts, works, process, poetry, poets.

Халықтық дербес Мемлекеттік Тәуелсіздік алуы жолында ат үстінде өмірлерін өткізген тұлғалар тағылымы туралы ауызша да жырланып, айтылып, жазбаша да жазылып келе жатқан шығармашылық өнер жолындағы адамдар ұлағаты көрнекті ақындардың, жазушылардың көркем туындылары арқылы белгілі екендігі мәлім.

Қазақ тарихының ежелгі сақ, ғұн, түркі өркениеті дәуірлерінен бастап, біздің заманымызға дейінгі ғасырлар белестерінде халық тағдыры үшін өмірлерін сарп еткен батырлар тағдыры ұрпақтардың тарихи санасын нығайта, тереңдету қызметін атқарып келеді. Бұл орайда, Қазақ Елі Тәуелсіздігі салтанат құрып келе жатқан жаңа тарихымыз жылдарындағы Абылай хан [1, 2], Кенесары хан [3, 4, 5, 6] туралы тарихи шығармалар жинақтарының қазіргі рухани құндылықтар қазынасын молайтқан ықпалын ауызға аламыз. [7]. Қазақ тарихындағы Ресей патшалығының отаршыл билеп-төстеуіне қарсы шыққан көтерілістердің ішіндегі аса елеулілерінің қатарында «Кенесары хан бастаған халық-азаттық күресі» (1837-1847) атауымен жаңа зерттеулер нысанындағы шындықты ақын-жазушыларымыз туындыларының арқауына алып келе жатқандығы мәлім. Бұл орайда, көрнекті ақын Әбубәкір Қайранның «Кенесары» атты тарихи дастанының

«Тәуелсіздіктің 20 жылдығына арнаймын» элиграфымен берілуімен орайлас «Қазақстан тарихының» (2010) 3-томындағы жаңаша бағалауды назарымызға ұстаймыз:

«Ұлы Абылай заманындағы егеменді мемлекеттілікті қалпына келтіруді мақсат еткен қазақ халқының XIX ғасырдағы аса ірі ұлт-азаттық көтерілісі бұл жолы да жеңіліспен аяқталды, бірақ ол Орта Азия мен Қазақстан халықтарының жадында өшпес із қалдырды. Ол Ресей империясына қарсы халықтардың Польшаға, Кавказға, басқа да аймақтарға құлаш жайған күресінің бір буыны болды. Шәміл жетекшілік еткен таулықтардың көтерілісімен қатар, аса көрнекті саясатшы, қолбасшы Кенесары Қасымов басшылық еткен қазақ халқының күресі де империяның отаршылдық басып алуынан азаттық жолындағы ұлттық шет аймақтар күресі арасындағы ең табанды, қажырлы және ұзаққа созылған көтерілістер қатарына жатады» [8,354-б.]

XX ғасырдың 30-60-жылдары суреткер Мұхтар Әуезовтің «Хан Кене» пьесасы, оған дейін Мұхамеджан Сералиннің «Топжарған» поэмасы арқылы ғана Кенесары бейнесімен таныс қазақ оқырмандары 70-жылдары Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романы арқылы Кене хан бейнесімен толығырақ таныс болды. Ал, XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың бас кезіндегі Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиеті кезеңінде ақындардың, прозашылардың, драматургтердің жаңа туындылары арқылы Кенесары хан туралы шығармалар көлемі үздіксіз көбеюде. Себебі, қазіргі және болашақ буын ұрпақтардың тарихи санасын дамыту, тереңдету, күшейту жұмыстарының Қазақ Елін, халқын мәңгілік бостандыққа, Тәуелсіздікке жеткізу жолындағы күрескерлерді ұлықтау, таныту жұмыстары үздіксіз жалғасуы – уақытымыздың аса өзекті мәселесі.

Әбубәкір Қайранның «Кенесары» атты тарихи дастаны – қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетінің еңсесін биіктеткен көрнекті туындылар қатарындағы көркем шығарма. Себебі, эпикалық шығарманың композициялық құрылымы әлем әдебиеті классикалық туындылары қатарындағы поэзиялық елеулі туындылармен (А.С.Пушкин «Мыс салт атты», Дж.Г.Байрон «Теңіз көкжалы», т.б.) деңгейлес.

Тарихи дастанның тақырыбы – XVIII ғасырдың 30-40-жылдарындағы Қазақ халқының саяси тұрмыстық-әлеуметтік хал-ахуалы; идеясы – Ресей отаршылдығына қарсы Кенесары хан бастаған ұлттық-азаттық көтерілісінің тарихи тағылымын ұрпақтарға ұғындыру.

Тарихи дастан – лирикалық толғаныстар мен эпикалық баяндаулар тұтастығымен жырланған шығарма. Эпикалық шығарманың басталуындағы «Толғаныс. Елес. Мінәжат» атты бөліктегі лирикалық қаһарманның-ақынның ұлттық-отаншылдық, әрі мұңды, әрі өршіл ойлы тебіреністерімен Қазақ хандығы мемлекеттілігінің соңғы ханы Кенесарының басын түсінде көргені, Кене ханның және оның сарбаздарының Алаша хан - мазарының басында мүнәжат етіп отырғандары психологиялық толғаныспен жырланған. Дастанның басты кейіпкері Кенесарының Алаша хан Бабаның рухына арналған толғаныстары да ұлттық тарихи сана болмысымен өрнектелген. Дастанның лирикалық-психологиялық кіріспесі сынды осы бөліктегі Кене ханның Алаша ханның Баба рухына қарата жырлануы үлгісі Махамбет Өтемісұлының Исатай батыр атынан жырланған «Әй, Махамбет, жолдасым!» толғау-монологымен де үндес. Тарихи дастанның кіріспесіндегі лирикалық қаһарманның толғаныстары – бүгінгі Тәуелсіз Қазақ Елі жаңа буын ұрпақтарына ортақ азаматтық жан сыры:

Қамырықтым, қабаржыдым, қамықтым,
Неткен тайғақ жолы біздің халықтың!
Дей алам ба – «Алыбы еді алыптың!»
Дей алам ба – «Ғарібі еді ғаріптің!»

...Тынысым да, рухым да Тәуелсіз –
Кім бар маған «Қой!» дей тұғын, «Қой» деген?!
Мен қиялдың мінген кезде пырағын.
Сөз болмайды, ор деген де, өр деген!
Көлде жатып, мұңдасамын шөлменен,
Шөлде жатып, сырласамын көлменен...
...Петер борда... Кунскамера ішінде,
Бастар көрдім түрлі-түрлі пішінде
«Хан Кененің басы мұнда жоқ па?» деп,
Қарай беріп... тұншығамын түтінге.
Көріп тұрмын - бір маңдайды оқ тескен,
Ал бір бастың қағып апты тісін де!
Бұл не елес? Өңім бе, әлде түсім бе?..

Бір дауыс кеп құлағыма сарнады:
«Хан Кененің арманы жоқ, арманы!
Ол – кешегі өз елінің заңғары,
Ол – бүгінгі өз елінің ардағы!
Оның басы азат болған бұл жерден,
Рух болып қалай елге бармады? Т [9,16-б.]

Бұл – лирикалық қаһарманның бүгінгі азаттық тұғырындағы еркін ойлы отаншылдық рухты айбынды сөзін білдіруі. Ал, лирикалық қаһарманның түсінде көрген Кенесарының Алаша ханға сөз арнауы, оның Сыр бойында анасынан ала боп туып, кіндік қанын дарияның суына жуғанын, Қызыл арыстан ханның ұлының ала боп туғанына намыстанып, мұны дария суына лақтыртып тастағанын еске алады. Бірақ, Алла қолдаған Алаша хан аман қалып, «Алаш Алаш болғанда, Алаша хан болғанда» қанатты тіркеспен Қазақ мемлекеттілігінің бастау негізінің тарихи шындығын дәлелдегенін баяндаған:

...Батырлық пен атың шығыпты,
Досың қуанып, қасың бұғыпты.
Майқы би – маңдай алды би екен,
Сонда саған жасаған сыйы екен.
Қол астыңа ең таңдаулы ірікті
Берген екен үш жүз батыр жігітті.
«Үш жүзіңмен» ұлан елді меңгеріпсің,
Қараны қанға теңгеріпсің.
Ел дәулеті Есілдей толыпты,
Тайың таңбасыз, қойың еңсіз болыпты.
Басынғандардың басын алып,
Бәлсінгендердің бәсін алып
Бастапсың сан-сан жорықты.
Ұлытау мен Кішітауды жайлау етіпсің,
Қарақұм, Борсық құмдарын қыстау етіпсің.
Қаракеңгір бойында хан атанып,
Өле-өлгенше әділет жолын ұстап өтіпсің.
Елің ел болды
«Алты сан Алаш» атанды.
Алты сан Алаш «Қазақ» боп,
Жауынгер жұрт болды қаһарлы.
Сол «Алаш» пен «Қазақ» атауы,
Айрылмас тұрпат алған – дүр.
«Алаш Алаш болғанда,
Алаша хан болғанда» деген аңыз жатталып.
Санамызда қалған дүр
Күмістелген есігін құбылаға қаратып,
«Алаша хан сарайын» алтындатып салдырдық.
Атағыңды Алты Аумаққа таратып,
Сол сарайыңның сарқыты,
Қазақ Елінің ар-құты
Көтеріп тұрған жер төсі,
Өткен тарихтың өлшемі,
«Алаша ханның ордасы»
Алапаттарға миземей,
Сыр түйіп ішке, үндемей,
Жанғабыл деген өзеннің
Жағасында әлі тұр [9,17-18-б.б.]

Лирикалық қаһарман-ақынның айбынды, ардақты тарихи мемлекеттік негізі, қайраткер хандары болған Қазақ Елі ұрпағының жаңғырып, үнемі еске алынатын біздің тарихи санамыздың көрінісі. Қазақ мемлекетінің ғасырлар бойы сақталған ата-бабалық жолының XVIII-XX ғасырлар арасында кешегі бетімізге қарай алмайтын діні, ділі, тілі бөлек жатжұрттыққа қор болғанына күйзелген саналы ұрпақ күйзелісін ақын осындағы лирикалық қаһарманның да, Кенесары хан әруағының да мұңды-шерлі, бірақ өр рухын жоғалтпаған қайсар үнді сарынымен жеткізген:

«...Үш жүзіңнің Үлкен Ордасы
Үлеске түскен олжадай болды.
Хандығың құлады,
Халқың жылады.
Құлағаныңды тұрғызсам деп ем,

Жылағаныңды күлгізсем деп ем.
 Қазақ та Тәңір баласы емес пе,
 Ел қатарлы жүргізсем деп ем.
 Тілегіме ортақтар тік көтеріп хан етті,
 Қайрандаған қайран ел менен ғана дәметті.
 Басым жерге жеткенше,
 Бақытсыз осы жұрт үшін,
 Сылып берермін сан етті.
 Түршіктіріп қасымды,
 Тігіп өтермін басымды!
 Әумин!» [9,18-19-б.б.]

Тарихи дастанның осы шерлі, мұңды, бірақ айбынды өткен тарихынан, ата-баба рухынан қуаттанған ұрпақ үшін Кенесарының монолога арқылы жырлау арқылы ақын бүгінгі жас ұрпақтың Тәуелсіздік Туын құлатпайтын болмысын көз алдымызға елестетеді:

Ең соңғы хан, ең шерлі хан, міне осы.
 Басын иген бүкіл Алаш дүниесі.
 Ақ киізге көтеріліп, Кененің
 Хан атанған, қайта туған күні осы!
 ...Көріп тұрмын, Хан Кенені... рухты,
 Кетем енді сол рухқа ілесіп. [9,19-б.]

Тарихи дастанның «Ой. Орда. Нысанбай» атты бөліміне 1841 жылы – сиыр жылы Кенесары ханды Алаша ханның күмбезінде Алты Алаш өкілдерінің ақ киізге отырғызып хан сайлағаны баяндалған. Орыс елінің жақын бекінісі Орынбормен уақытша бітім жасасып, көршілес басқыншы, шапқыншы Қоқанмен де бітімге келіп, халық үшін Қоқан ханы Мәдәлінің зынданында да бір жыл жатқанын оқимыз. Тәшкент құшбегісінің алдауынан Саржан мен Есенгелді сұлтандардың мерт болғаны, Қарнақтағы Рахман Ишан Қарттан дін оқуын оқығаны, Созақтағы Қоқан жүзбасының әскерін шақырып, оларды өзінің қырып салғаны – бәрі де хан Кененің таққа келеріндегі оқиғалар тізбегімен баяндалған.

Тарихи дастанның осы эпикалық баяндауларымен 1781 жылы Абылай хан қайтыс болғанда басталған Қазақ ордасының Ресей бодандығына кіру оқиғаларының зардаптары деректі тілмен жырланған:

Мұң болды кең жайлауға көшкен деген,
 Бурадай шөкті қазақ кесектеген.
 Қаймана қара халық былай тұрсын,
 Хандыққа сұлтан, төре «хош, хош!» деген

Топырлап туған ұлдар Абылайдан
 Көздері орыс көрсе бажырайған.
 Мәз болып шенді шекпен кигеніне
 Патшаға, қолдан келсе, жағына алған. [9,14-15-б.б.]

Абылайдың қалмақ қатыны Топшы анадан туған Қасым төренің Абылайдың ақ туын желбіреген Қазақ хандығын қайта қалпына келтіруді армандауын, бірақ ол ниетінің орындалмағанын, оны тек ғана ұрпақтарына аманат еткенін айтады:

Жетсе де даңқы Күнге, айбыны Айға,
 Сол Қасым көп көрінді бір Құдайға.
 Жолбарыс кетті өмірден аманаттап,
 Арманын Кенесара, Наурызбайға.

Аманат – ұрпаққа сын, адамға сын,
 Күйлемек жаман ғана заманға шын.
 Қасымның көкжал ұлы Кенесары,
 Тіктеді, мін, бүгін хан ордасын! [9,25-б.]

Тарихи дастанның осы жерінде Кенесары хан Ордасының бүкіл Қазақ хандығы мемлекеттігін қалпына келтірерлік қуатты екпінмен, халық назарына ілінген айбынмен таныла бастағанын сезінеміз. Дастанда Кенесары ханның маңына жиналған тарихи тұлғалар да эпикалық туындыдағы идеялық-композициялық желілер жүйесінде даралана бағаланған. Кенесарының батыр әпкесі Ер Бопай ханымды да іс-әрекеттерімен, мінез-құлық психологиясымен оқырманның көз алдына елестетеді. Дастандағы Ер Бопай ханым інісі Кенесарының Қазақ хандығын қалпына келтіру

мұратындағы қасиетті істерін қолдаушысы, жеке басының ерлігімен де, күйеуі Сәмеке ханды да ұсақтығы үшін тастап кеткен өрлігімен де дастанда даралана мінезделген:

Сөндірмес кеудедегі жарық күнін,
Ер Бопай намыстысы намыстының.
Өлдісі, әйел заттың ақылдысы
Сөйлесер құстың да тауып тігін.

...Бопайдың айтқаны – сері, сөзі – пәрмен,
Соғыстың сан түрлісін және көрген.
«Кенені қолдамадың, қатынсың!»-деп,
Кетіскен күйеуінен – Сәмекеден.

...Бопайдың көрмегені, көргені не –
Жау көрсе қан толатын көздеріне.
Қылышпен сайысуды ат үстінде,
Жасынан айналдырған ермегіне

Адамның бөлмей зорын, аласасын,
Кеудесі бар биікпен таласатын.
Қол бастап кетер еді, түйіп тастап,
Қылындай ту биенің қара шашын.

Тұрпаты жолбарыстың қаншырындай,
Сипаты – сарқыраған тау суындай.
Қылпыған көк қылышы жарқ еткенде,
Дұшпанға көрінетін жан шыбындай. [9,27-28-б.б.]

Дастанда Кенесары ханның тұлғасын және оның артына ерген қолдың сипатын көркем шындықпен жинақтап танытатындай бірнеше тарихи тұлғалар да жырланған. Ер Бопай ханыммен қатар, Шұбыртпалы Ағыбай батыр, Жәуке батыр, Шәкір батыр, Төлебай батыр, Қабан батыр, Құрман батыр, Бұқарбай батыр, Жәнібек батыр, Иман батыр, Бұғыбай батыр, Нысанбай жырау Жаманқұлұлы, Наурызбай батыр, Сұраншы батыр, Саурық батыр және т.б. ондаған батырлардың, Бәрмен датқа, Байзақ датқа, Төлепберген батыр, Қарақойлы Құдайберген, Аққойлы Бәйет, т.б. кісілердің кескін-келбеттері де, іс-әрекеттері де эпикалық шығарманың идеялық-композициялық желісіндегі біртұтас көркемдік сипатты күшейту мұратындағы шешімді нығайту қызметімен байқалады.

Дастанның басты кейіпкері Кенесарының саяси, қоғамдық-әлеуметтік қызметін, тарихи тұлғасын даралаудағы негізгі қақтығысты желі – Қазақ хандығының дербес мемлекет болуына қарсылардың, яғни отаршыл Ресейдің шен-шекпендеріне малданған, сырты сұлтансымақ, бірақ пиғылдары орыс елінің құлдары болғандардың сықпыттары да тарихи деректі шындықпен жырланған. Қоқанның ханы Мәделі, Тәшкенттің құшбегісі, қырғыздың Манап, Орман, Жантай хандары, қазақтың Уәлінің Шыңғысы, Жантөренің Ахметі, Арыстаны Еселей – бәрі де ұлттық-азаттық қозғалысының ілгері өрлемей, ақыры тоқырауына, жеңіліс тауып тоқтауына ықпал етеді. Тарихи дастанның басты кейіпкері Кенесарының Қазақ хандығы мемлекеттілігін қалпына келтіру жолындағы саяси-әлеуметтік, қоғамдық, азаматтық-отаншылдық әрекеттерінің жүзеге аспауындағы тіршілік қозғалыстарына тән қайшылықтардың, қақтығыстардың адамдар арасындағы бақталастықтан, күншілдіктен бастау алатыны да сөз арқауындағы тарихи тұлғалардың іс-әрекеттерімен де дәлелденген.

Тарихи дастанның басты кейіпкері Кенесарының көркем шындықпен бейнеленуінде - эпикалық баяндаулармен, авторлық лирикалық толғаныстарымен, сонымен бірге басты кейіпкердің монологтарымен – кешенді көркемдік тәсілдермен жырланған. Тарихи дастанның бөлімдеріндегі («Кеңес. Жарғы жобасы», «Торғайда. Түс», «Қоқан хандығы. Мәделі. Жеңіс», «Кенесарының Сарыарқамен қоштасуы немесе төрт жылдық баян», «Ойжайлау. Қырғыздар», «Кекілік – Сеңгірдегі соғыс. Қаза») көркемдік бейнелеулер тұтасқан шумақтарда Кенесары ханның дара ақыл-ой иесі екендігі әскери шайқастарды жоспарлаудағы, басқарудағы қолбасшылығы, мемлекетті басқарудағы ішкі, сыртқы саясатты жүргізудегі даналығы, т.б. саналуан қасиеттер тұтастығындағы тұлға тағылымы түрінде жырланған.

Дастан сюжетінің дамуындағы айрықша назар аударарлық сюжеттік бөлік – Кенесары ханның «Хан Кеңесін» құрғаны. Бұл - Қазақ хандығы мемлекеттілігінің тарихындағы Тәуке хан тұсында

дәуірлеген Билер Кеңесінен кейінгі басқарудың бір түрі. Дастанның көркемдік түйінін айқындай түсетін осы сюжеттік бөлікте біртұтас Қазақ Елін ойлаған ауызбіршілігі мықты мемлекет құруды ойлаған саяси көрегенділігі айқын Кенесарының дұрыс шешімі анық жырланған:

...Әскер бар – әділдік пен шындық барда
Темірдей тәртіп болсын мындықтарда
Сатқындық, кісі өлтіру деген сынды
Аяусыз тыйым болсын сұмдықтарға.

Хандықта билер соты үстем тұрсын,
Билігін іспен қылсын, күшпен қылсын
Қашанда елді қолда ұстау үшін
Зұлым мен жылымдарды сескендірсін.

Енді би-би болмайды бас-басына
Жанбасып кетер олар жақтасына.
Билерді ханның өзі тағайындар,
Қарамай байлығына, басқасына.

...Би менен батырларға таңдамалы,
Белгілі қашаннан да ел қарары.
Нақ солар назар салса барлық іске,
Дау біткен тез шешіліп, оңдалады.

Барымта, кісі өлімі тоқтатылсын,
Сот ісі әділетті жақта тұрсын.
Тәуке хан жазып кеткен «Жеті жарғы»
Еленіп, әрқашанда баста тұрсын.

Болмайды Құран менен нан ұстамай,
Адал жол кәпірменен қабыспағай.
Зандарын Мұхаммедтің тұту керек,
Шариғат жолдарынан алыстамай [9,50-51-б.б.].

Хан билігінің нығайтылуы арқылы Ресей отаршылдығы билігін жою күресін баянды, жемісті ету үшін бұндай шешім керек еді. Кенесары ханның тарихи кезең жағдайына бейімдей құрған осы «Хан Кеңесі» басқару әдісі уақыт талабына сәйкес ықпалымен кейінгі дамуда да қолдау тауып келеді. Эпикалық шығарманың көркемдік-идеялық түйіні де Кенесарының жаңа Қазақ Елінің тарихи-мәдени жаңаша мемлекеттік даму жолын бағдарлау үшін де өзекті:

Кененің ойы мықты, сөзі күшті,
Барлығын өзі кесіп, өзі пішті.
Би, батыр, сұлтандардың миларында,
Мың сан ой сендей болып соғылысты.

...Хан Кене кедей демей, қара демей,
Қойыпты кеңесшілер тағайындап.
Билікті жергілікті бақылауға.
Әскерді аш қалдырмай асырауға.
Насихат, үгіт ісін жүргізуге
Шығатын болды ерекше жасауылдар.

Байлардан болды «зекет» алынатын,
Диқан нан болды «ұшыр» алынатын.
Аталды хатшы менен тілмаш тағы
Қашан да хан қасынан табылатын.

Хан Кене бұл жиынды үш күн құрды,
Қабағы қарс мұздай қысты күнгі.
Жұбатып біреулердің жылау жанын,
Жүрегін біреулердің тіксіндірді. [9,51-52-б.б.]

Тарихи дастанның басты кейіпкері Кенесарының тұлғасын мемлекет басшысы тұғырындағы сипатымен бейнелей жырлауда оның ататек-әулет жүйесі де қамтылған. Кенесары хан Ордасындағы, мемлекетті әскер қосының басқарудағы Бас Кеңесшісі бола білген Нысанбай жыраудың шежірелік толғау дастанында Кенесарыға дейінгі Қазақ хандары мен өзімен тұстас

сұлтандар да лайықты орындарына сәйкес бағалана жырланған. Нысанбай хан Ордасындағы кезекті бір үлкен жиыннан кейін Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының заманынан бергі қазақ хандарының шежіресін жырлайды.

Жошының ұлы Батудан кейінгі тарихи кезең, Ежен ханға қараған кез, Әбілқайыр хан басқарған 40 жыл, кейін өзбектерді бөліп алған Мұхаммед Шайбани (Әбілқайырдың немересі), тұңғыш дербес Қазақ хандығын құрған Керей, Жәнібек хандар, одан кейінгі Қасым хан, Тәуекел, Есім, Әз Тәуке, олардан кейінгі Әбілмансұр – Абылай хан, т.б. бәрін де Нысанбай бағалай жырлайды. Әсіресе, Қазақ хандығы мемлекеттілігін нығайтқан Абылай ханның тарихи қызметі даралана мадақталған:

Алысты ол қытаймен де арыстандай,
Біrese бола қалып табысқандай
Орыстың ойын біліп, тілін тапты,
Алайда бас иген жоқ ғаріп жандай. [9, 38-б.]

Тарихи дастанның идеялық түйіні – Кенесары хан бастаған ұлттық-азаттық көтерілістің, қозғалыстың болу себебін ашу. Ұлттық-азаттық көтерілістеріне, ұлттық-азаттық қозғалыстарға, әдебиеттегі зарзаман поэзиясына негіз болған Ресей отаршылдығының зардаптарын озбырлық-жауыздық, жендеттік әрекеттерін әшкерелеу сарындары да сыншыл реализм рухымен жырланғанын оқимыз:

...Орта жүз жылқы ішінде теңбіл еді,
Кіші жүз түйе ішінде зеңгір еді.
Теңбіл де, зеңгір де бұғып қалды,
Орыстың арс-арс еткен зеңбірегі.

Қоканға беріп тынды Сырдың бойын,
Жетісу, Түркістан мен Шудың бойын.
Баяғы балпаң басқан заман қайда,
Жалт етіп өте шыққан бір күндейін.

Орыстың билік құрған жандаралы,
Қайдасың, Есіл, Нұра, Қарқаралы?!
Қайдасың, қайғы жұтқан Ақтау, Ортау,
Жерұйық, жертөресі Арқадағы.

Естілген қасіретті сарын, үнің,
Қайдасың, қара жұртым – қазылығым?!
Құсмұрын, құсаланып тұр ма екенсің,
Қазақтың бірі едің ғой қазығының!

Айрылып Жарқайың мен Обағаннан,
Жасыңды тыя алмайсың сораланған.
Тобылдың топырағы еске түссе,
Жетім ел жер бауырлап домаланған! [9,38-39-б.б.]

Бұл – Қазақ Елі Тәуелсіздігін алуы жолындағы ұлттық-азаттық күрестерінің басты себептері. Ата-бабалық қоныстарды емін-еркін пайдаланып, негізгі иелері қазақ халқын қуғынға, сүргінге, аштыққа, босқыншылыққа, қырғынға ұшыратқан озбыр отаршылдарды күйрету, қуу үшін болған талай қантөгіс соғыстардың барлығы да аяусыз жанышталып, халық ерлерінің опасыздықтың, сатқындықтың, жауыздықтың, жендеттіктің құрбандары толғандары мәлім. Жылдар бойы күші басым отаршылдармен соғыса-соғыса түбегейлі жеңіске жете алмаған Кенесары Жетісуға келіп, Ұлы жүз бен қырғызды қоса күш біріктіріп, Ресей патшалығына қарсы шешуші майдан ашқысы келді. Бірақ, оның бұл арманы орындалмады. Ресейдің отаршыл саясатының зымияндық құрсауына түскен Қазақ Еліндегі елбасшыларының да, қырғыз манаптарының да Кенесары хан бастаған ұлттық-азаттық қозғалысына қарсы болғандары тарихи ақиқат. Әбубәкір ақынның «Кенесары» дастанында да осы тарихи ақиқат. «Ой – жайлауда. Қырғыздар» атты бөлімдегі Омбыдан келген генерал Вишневский өткізген жиындағы отаршыл ұлықтың сөзімен оларға бас шұлғыған қазақ билеушілерінің сықпыттарын көріп, күйінеміз де, олардан жиренеміз:

Ресей қол астына кірсеңіздер,
Айнымай, айтқанына жүрсеңіздер.
Тырнақты, тұмсықты дан жәбір көрмей,
Туады бақытты өмір білсеңіздер!

Бұл жиын жақсылықтың жолашары,
 Қашан да орыс-қазақ жарасады.
 Дегенмен елге билік салып отыр,
 Қанішер, қарақшы хан Кенесары.
 ...Ант бердік Ресейге адалдыққа!
 Ант бердік бармас үшін жамандыққа.
 Ант бердік Кенесары көзін құртып,
 Күні ертең жетеміз деп амандыққа! [9,75-76-б.б.]

Дастанның осы шиеленісті сюжеттік бөлігінде Ресейдің отаршыл генералынан сыйлық алған Әли сұлтан оны қолпаштап осы жиынды ұйымдастырған Сүйік сұлтан, Рүстем төре, Тойшыбек би, т.б. – бәрі де отарлық құлдық қамытын мәртебе, абырой санаған, қазақ халқын жеке бастарының шен-шекпендеріне сатқан жиіркенішті бейнелерімен көрінеді. Тарихи дастанды оқып отырған қазіргі және болашақ оқырмандардың осы қазақ пен қырғыз соғысының отаршылдар ұйымдастырған арандату майданы болғанын өкінішпен еске алады. Себебі, шен-шекпенге сатылған опасыз билеушілер болмағанда, екі халықтың тұтаса бірігіп, отаршыл Ресейдің құрсауынан шығатыны анық еді.

Тарихи дастан сюжетінің шарықтау шегінде Кенесары ханның және оның інісі Наурызбайдың қанды майдандағы жеңіліс үстінде қолға түскенін, ашынған қырғыздардың ханның басын алғанын оқимыз. Бұл – бүкіл түркі, Алаш жұртының мәңгі ұмытылмайтын өкініші. Басқару жүйесіндегі адамдардың әр түрлі ықпалдардың әсерімен тұтас халықтың, ұрпақтардың тағдырын ойыншыққа айналдыратын опасыздықтарынан, екі жүзділіктерінен, осалдықтарынан кейінгі ғасырлар бойы ұмытылмайтын өкініш қасіреті болатынын оқырмандар толық сезінеді. Ол үшін әрбір жаңа буын өздерін де, ұрпақтарын да халық тағдыры сарапқа сынға түсетін кезде мейлінше табанды, тиянақты болуын қадағалауы тиіс.

Дастан сюжетінің шиеленісті, шарықтау оқиғалары Кенесары ханның, оның інісі Наурызбай батырдың қолға түскендері, олардың азапталғаны, екеуінің де бастары шабылғандары бейнеленген суреттеулерімен жырланған. Бұл орайда автор қырғыз манаптарының бірі. Жантайдың және оның жанындағылардың жендеттік-жауыздық тұрпаттарын реалистікпен бейнелеген. Дастан сюжетіндегі көркемдік шешім – халық бақыты жолына басын тіккен батырлардың өкіледі де күлкімен қасқайып қарсы алатынын дәлелдеу:

...Жігіттер кілемді алып ортадағы,
 Өгіздің бір терісін жайды әкеліп.
 Кенені сол теріге отырғызды,
 Күлкі мен кекесіннің оты қызды.
 «Ал, Кене, біз аламыз басыңызды,
 Мәңгілік өшіреміз отыңызды.

Құдайдың қалауымен шама жетсе,
 Бір зауал болар деп ек қарабетке»-
 Деп Жантай, қылыш сайлап дайын тұрған,
 Ым қақты өз туысы Қожабекке.

Қылышқа хан Кененің түсті көзі,
 Жүзінен суық ажал үскіреді.
 Баяғы Тастанбектің алмасы екен,
 Жоқ одан енді қорқып тіксінері.

«Бұл елдің біреуі осы ырысының,
 Бұл елдің құрышы осы құрышының.
 Адаспай алтын басты табатыны-ай,
 Қырғыздың қасиетті қылышының!»-

Деп күлді рахаттанып Кенесары,
 Жым болды ел бұл күлкіні көре салып.
 Қожабек қатты боқтап, тісін қайрап,
 Кененің басын қақты келе салып.

Бастағы жасыл жанар ашық қалды,
 Көргендер жыпылықтап жасып қалды.

Отырған жүресінен ұлы дене

Сол күйі тіп-тігінен қатып қалды. [9,112-б.]

Тарихи дастанның «Соңғы толғаныс» бөліміндегі лирикалық қаһарманның тебіреністі тармақтарынан бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан Республикасындағы азатшыл, күрескер жаңа буынның серпінді, екпінді, өршіл ойлары түйдектеле төгілген. Лирикалық қаһарманның толғаныстары арқылы қазіргі Тәуелсіз Қазақ Елі мемлекеттілігіне жетудің ұзақ жолындағы Кенесары сынды халық ерлерінің жаңа тарихымыздың барлық кезеңдерінде де үнемі рухани тірек негіз болып тұратыныны дәлелдей, дәйектей айтылған. Қазақтың халықтық, ұлттық тұғырын, мемлекеттілігін мәңгілік сақтауда, нығайтуда ешқашанда жасықтыққа, босансуға, жалтақтыққа, рухани азып-тозуға жол жоқ екендігі сыншыл оймен түйінделген:

...Қазақтың қазақтығы қақпақыл боп,
Қанша өліп, қаншама рет көтермеді?!
Бейнесін соңғы ханның қалды сақтап
Елінің жыр мен дастан, өлеңдері.

Қазақтың қазақтығын қалды сақтап,
Елінің өр ерлері, өлермені.
Тайталас, табан тірес, тартысумен
Бір жарым ғасыр өтті содан бері [9,113-б.].

Лирикалық қаһарманның намысты, жігерді қайрайтын отты, өршіл ойларымен опасыздарды, екіжүзділерді лайықты жазалау керектігі, батыр бабалардың ерлік дәстүрін («Қылышын сипар еді бабалардың, жебесін сүйер еді ол садағының!») жалғастыруды, ол үшін қазіргі және болашақтағы ұрпақтың орындауы тиіс азаматтық-ұлттық мұрат міндеттері атап көрсетілген:

Халқының қасиетін қастер тұтқан,
Көптігі қандай ғажап саналының!
Кеудеде бір үміттер ұшқындайды,
Кененің отындай боп жанарының.

Көтеріп жүгін өткен қара нардың
Бас идік аруағына бабалардың.
Айтылар сөздер бірақ айтылды ма
Аузында тұрған сыздап жаралардың?
Жауабын жайдан етіп бере алдық па?
Намысқа тиіп жатқан табалардың? [9,113-б.]

Дастанның тарихи тағылымы – бүгінгі және келешек ұрпақтың төл тарихымыздың қателіктерін қайталамай, кемшіліктерімізге әділ бағалау жасауға шақыру. Қазақ тарихындағы халқымыздың бостандығы мен Тәуелсіздігі үшін арпалысқан, сол жолда мерт болған Батырлар дәстүрімен мәңгілік рухтануды, ұлттық еңсемізді үнемі көтеріңкі ұстауды, ұлықтауды жырлауы романтикалық күрескер сарынмен жырланған:

...Әлі де біздің тарих бітеу жатыр,
Құлаған орнындай боп қалалардың.
Өшпейтін зар заманның қара дағы
Сорғалап қалған ізі қара қанның!

...Кеудені, Кенені айтсақ, қари ма мұң?
Ту етіп көтереміз – фәни жанын.
Біз бірақ қамауынан шықпай жүрміз,
Баяғы басқыншылық қағиданың.
Көңілге медеу еттік білгеннен соң
Өсетін артымызда сәби барын.

Шіркін-ай, қазып, қаттап қояр ма едік,
Тарихтың тылсымының бәрін-бәрін.
Шіркін-ай, қайта оралтып алар ма едік.
Зарлаған замандардың сарындарын!...

Дәл бүгін Кенесары көтеріп тұр,

Қазақтың намысы мен ар-иманын! [9,114-б.]

Тарихи дастанның көркемдік сипатын құрап тұрған ерекшеліктер жүйесінен мынадай мәселелерді саралап айта аламыз: біріншісі – кейіпкерлердің өмір сүрген географиялық ортасының, топономикалық атаулы мекендердің пейзаждық суреттерінің романтикалық-реалистік тұтастықпен

көркем тілмен жырлануы; екіншісі – басты кейіпкерлердің кескін-келбеттері мен олардың психологиялық ішкі тебіреністерінің, толғаныстарының бейнелі кестелі өрнектермен өрілгендігі; үшіншісі – кейіпкерлердің өзара қарым-қатынастарындағы диалогтардың, монологтардың психологиялық иірімді толғаныстармен жырлануы; төртіншісі тарихи дастанда қазақтың әдеби тілдік қорындағы жалпы - халықтық сөздердің, сөз тіркестерінің эпикалық туындының құрылысындағы поэтикалық көркемдік сипатты күшейту қызметін атқарып тұрғандығы.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы суреткер Мұхтар Әуезовтің «Хан Кене» пьесасының (екінші нұсқасы) соңында Кенесары ханның арманды монологындағы сөздері де сөз арқауындағы тарихи дастандағы лирикалық қаһарманның үнімен тұтаса әсер етеді:

«...Менің жығылғаным арман емес. Жалғыз-ақ, ел болар ма деген елімнің көші қайда қалды? Қайда қалдың, қайран елім, не боп қалдың? (Аз отырып) Мен сүйінер өмір, мен жұбанар үміт қалған жоқ... Бұдан арғыны көргенше Алланың ақ бұйрықты ажалы келсін. Содан басқа тілерім жоқ. (Басын төмен салып шөккендей, үн шығармай маңдайына қылышын таянып отырып қалады.)» [10,227-б.]

Суреткердің тарихи тұлғаның әдеби кейіпкер тұлғасы қалпындағы романтикалық сипаты арқылы Қазақ елінің жарқын болашағына үмітсіздене бастаған ұрпақты сезінеміз. Қазақ прозасында Кенесары хан бейнесін алғаш рет тұтас бір роман көлемінде бейнелеген көрнекті жазушы Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Кенесарының монологы да ұлттық-қаһармандық рухты мәңгі асқақтататын қуатымен маңызды:

«...Қой секілді үн-түнсіз аяқ серіппей бауыздала бер дейсің бе? Ең болмаса ешкі тәрізді, бақырып өлген құрметті.-Кенесары кенет сұстана қалды.-Бірақ мен ешкі де, қой да болмаймын. Ажал табар болсам батырларша ажал табам. Көшіп-қонар жеріміз әлі бар, әлі де алысам. Бұрын құр ғана ереуілшіл ел болсақ, енді хан билеген елміз. Жауымыз бізбен санасуға мәжбүр болады» [11,259-б.]

Демек, Әбубәкір Қайран ақынның «Кенесары» тарихи дастаны – қазақ әдебиеті тарихындағы дәстүрлі тақырыпты өзіндік көркемдік шешіммен, кестелі өрнекті тілімен, жаңа дәуір ұрпақтары атынан толғаған көрнекті эпикалық туынды.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. Бірінші том: Абылай хан.-Алматы: Білім, 1995.-288б.
- 2 Абылай хан: Тарихи жырлар- Құраст. С.Дәуіт.-Алматы: Жазушы, 1993.-416б.
- 3 Хан Кене: тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар.-Алматы: Жалын, 1993.-448б.
- 4 Бекмаханов Е.Б. Восстание хана Кенесары. (1837-1847).-Алматы: Ғылым, 1992.-48с.
- 5 Кенесарыұлы Ахмет. Кенесары және Сыздық сұлтандар.-Алматы: Жалын, 1992.-48б.
- 6 Қасымбаев Ж. Кенесары хан.-Алматы: Қазақстан, 1993.-112б.
- 7 Мұқаш Құлтөлеу. Хан Кене рухы: Деректі публицистика.-Алматы: PaLitro press, 2010.-98б.
- 8 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінгі күнге дейін. Бестомдық. 3-том.-Алматы: Атамұра, 2010.-768б.
- 9 Қайран Ә. Ерасыл: тарихи дастандар, балладалар, толғаулар, өлеңдер: Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2012.-216б.
- 10 Әуезов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 6-т.-Алматы: Ғылым, 2001.-368б.
- 11 Есенберлин Ілияс. Он томдық шығармалар жинағы.-Алматы: жазушы. Т.7. 3-кітап: Көшпенділер: Тарихи трилогия: «Қаһар» романы, 1986.-328б.

А. Нүкеева, ҚазМемҚызПУ-дың магистранты
Дастан «Кенесары» поэта Абубакира Қайрана

Резюме

В истории казахстанской поэзии в сочинения устных произведений о национально-освободительном движении внесли свой вклад поэты-песенники. Видное место в письменных традициях занимают место произведения поэтов, писателей. Особенное в казахской истории ханов, батыров, биев-ораторов, благодаря художественным произведениям потомки узнают о героизме, любви к родине и народу.

Dastan «Kenesary» pojet Abubakir Kajran Summary

In history of the Kazakhstan poetry in compositions of verbalworks about national liberation motion poets-song-booksbrought in the deposit. Prominent position in writingtraditions is occupied place of work of poets, writers. Specialin Kazakh history of khans, batyts, bi-speaker, due toartistic works descendants hear about heroism, love to themotherland and people.

УДК 37.041(045)

А.А. АМИРХАНОВА, Г.А. СЕЙТКЕРЕЕВА, А.А.КАРАБАЛИНА, Д.Г. НАУРЗАЛИНА
КазАТУ им. С. Сейфуллина, г. Актобе

РЕАЛИЗАЦИЯ МЕХАНИЗМОВ САМООБРАЗОВАНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

Перед современной высшей школой стоят задачи, требующие реализации. Одной из задач современной высшей школы является подготовка профессионально компетентных людей. Таких грамотных специалистов, которые обладали бы фундаментальными, прикладными знаниями, что дает одну из основ – профессионализм. Развитие национального самосознания человека, обеспечение условий для приобретения широкого базового образования, которое в дальнейшем позволяло бы адаптироваться в социуме. При этом у молодежи должен быть развит опыт самореализации. Их решение возможно при включении студентов в систематическую самообразовательную деятельность. У каждого студента всегда имеется несколько собственных индивидуальных способов получения знаний. Они используют их для решения самообразовательных задач. Именно эти индивидуальные навыки становятся результатом личного опыта студентов в самостоятельной учебной деятельности. Знания можно получать разными способами. В качестве примера можно привести курсы повышения квалификации. Человек, который ориентирован на свою профессию, всегда будет иметь хорошие результаты – при условии, что у него есть желание обучаться и улучшать свои навыки. Ему также необходимо обновлять свои знания и умения по причине изменений в профессиональной среде. Эти изменения происходят под влиянием социально-экономических реформ, процессов информатизации. Поэтому самообразовательная деятельность студентов становится важнейшим компонентом системы университетской подготовки специалистов. Для реализации механизмов самостоятельного образования необходимо соответствующее образовательное пространство. Создание такого пространства является важной задачей высшей школы. Необходимо пересмотреть самостоятельную деятельность студентов как один из видов обучения. Через самостоятельное образование и формируется обучающийся студент как личность. Сегодня на рынке труда профессионал должен обладать актуальными знаниями и умениями в своей области, иметь опыт творческой работы, опыт управления собой, опыт отношения к окружающему миру. Именно через самообразование формируется личность, его моральная, интеллектуальная, мотивационная, волевая сферы. Все перечисленное представляют собой значимыми навыками современного специалиста. Есть очень много методов для развития навыков контроля самообразовательной деятельности, методов обучения основам организации умственного труда. Авторами в статье рассматриваются механизмы реализации самообразования.

Ключевые слова: социализация, распределение, самообразование, взаимосвязь.

Негізгі сөздер: әлеуметтену, таралуы, өздiгiнен бiлiм алу, өзара байланыс.

Key words: socialization, distribution, self-education, interrelation.

В настоящее время в условиях информационного общества центральное место занимает высшая школа, где тесно интегрированы наука и образование, обеспечивающие устойчивое развитие государства и личности.

Современная высшая школа ориентируется на подготовку профессионально компетентных людей, которые обладали бы фундаментальными, прикладными знаниями. Таких компетентных людей, которые способны были бы осуществлять профессиональную деятельность с помощью высокой культурой организации. Что дает определение одной из задач, требующая реализации, как профессионализация. Следующая, одна из задач, которую стремиться реализовать высшая школа, это социализация молодежи. То есть, гармонизация отношений человека с природно-социальным миром через освоение современной картины мира, развитие национального самосознания человека, обеспечение условий для приобретения им широкого базового образования, которое в последующем позволяло бы быстро адаптироваться в социуме. Хотелось бы отметить еще одну из задач, которую рассматривает высшая школа, это развитие у молодежи опыта самореализации. Под самореализацией подразумевается освоение человеком творческого стиля жизнедеятельности. Решение таких задач может стать возможным только при включении студентов в систематическую самообразовательную деятельность. Как показывает практика, студенты всегда имеют несколько

собственных индивидуальных способов учебной деятельности, обладают целым набором различных тактик, которые используют для решения самообразовательных задач и которые являются результатом их личного опыта в самостоятельно осуществляемой учебной деятельности. Одним из показателей профессиональной компетентности современного человека является его способность к самообразованию, которая проявляется в неудовлетворенности, осознании несовершенства настоящего положения и стремлении к росту, самосовершенствованию. Особенной характеристикой профессиональной деятельности является ее подвижность, связанная с изменением информационных ресурсов и технологий, так как прежние профессиональные умения и навыки быстро устаревают, требуются иные формы и методы работы, теоретические знания смежных наук. Чтобы успеть за этими процессами, для человека возникает необходимость постоянно учиться. Таким образом, стремление к развитию возникает на основе потребностей, которые могут быть реализованы в профессиональной деятельности, в быту, в процессе познания окружающего мира и воспитания в себе определенных качеств.

За всю свою историю развития именно сейчас общество испытывает самые глубокие и стремительные перемены. Были времена, когда одного образования хватало на всю жизнь. Современные условия требуют от человека постоянного совершенствования знаний. Большинство новых знаний утрачивает свою актуальность в среднем уже через пять лет. Поэтому наиболее эффективный способ повышения мастерства – это самообразование, которая является одной из форм образования, при которой человек обучает и воспитывает себя сам. Знания можно получать разными способами. Например, сегодня для самостоятельного развития предлагается огромный спектр услуг повышения квалификации. Замечено, что человек, ориентированный на профессию, который желает совершенствоваться и обучаться, обязательно достигнет хороших результатов и определенного мастерства в своем деле.

При этом ему просто необходимо при реализации процесса саморазвития держать под контролем изменения в профессиональной среде, происходящие под влиянием процессов информатизации, социально-экономических реформ. А также постоянно работать над повышением своего профессионального мастерства. Необходимо обновлять знания и умения, которые будут обеспечивать ему хорошую творческую форму, а также будут способствовать в совершенствовании способности к активному усвоению современных достижений, активного использования методов самообразования, саморазвития и самосовершенствования.

Уже доказано, что взаимосвязь образования и самообразования в высшей школе существовала всегда. Поэтому самообразовательная деятельность студентов становится важнейшим компонентом системы университетской подготовки специалистов. Говоря о профессиональном специалисте, мы подразумеваем личность, которая, на сегодня, будет представлять собой гармонично развитого, внутренне богатого человека, у которого постоянно присутствует стремление к духовному, профессиональному, общекультурному, физическому совершенству. Человека, умеющего отбирать наиболее эффективные приемы, средства и технологии обучения и воспитания для реализации поставленных задач. Человека, совершенствующий свои знания и умения, имеющий множество разносторонних интересов, будет обладать высокой степени профессиональной компетентностью. То есть самообразование выступает средством самосовершенствования молодого человека, так как способствует развитию разных сфер личности (интеллектуальной, волевой, эмоциональной, мотивационной и других).

Следовательно, для реализации механизмов самообразования необходимо соответствующее образовательное пространство, в котором реализовалась бы самообразовательная деятельность будущих специалистов. Именно создание такого пространства и является важной задачей высшей школы.

В настоящее время исследование проблемы самообразования студенческой молодежи ведется в разных областях науки — философии, социологии, педагогике, психологии, частных дидактиках. Практика самообразования студентов современного вуза показывает как позитивные, так и негативные стороны осуществления данного процесса будущими специалистами.

В университетской практике обнаруживается оценка самообразования только с позиции интеллектуального труда, подчас ориентируясь на самообразование студентов как средство развития только интеллектуальной сферы, то есть на выполнение студентами отдельных самостоятельных заданий, а не на развитие у студентов интереса к самообразованию.

Следовательно, существует тенденция к автономизации самостоятельной деятельности студентов, когда преподаватель рассматривает ее как одну из видов обучения студентов, а не как компонент системы подготовки специалиста. Чаще всего наблюдается тот факт, что преподаватель высшей школы чаще всего подменяет самообразование периодической самостоятельной деятельностью будущих специалистов по учебным дисциплинам, забывая о том, что самостоятельная работа является лишь одной из составляющей самообразования.

Однако в самообразовании и только через самообразование формируется личность. Развиваются его интеллектуальная, волевая, эмоциональная, мотивационная сферы личности, моральные качества человека, что является очень значимыми навыками для современного специалиста. Так как современный востребованный на рынке труда профессионал должен обладать знаниями и умениями в своей профессиональной области, а также иметь опыт творческой работы, опыт эмоционально-ценностного отношения к окружающему природно-социальному миру, знания и опыт управления собой.

Ценность труда преподавателя вуза сводится к качественной передаче студентам знаний и умений по учебным дисциплинам и, вместе с тем, к необходимости систематического развития у будущих специалистов готовности к саморазвитию. Есть много методов для развития навыков контроля самообразовательной деятельности, обучения основам научной организации умственного труда, отработка умений в вопросах планирования и организации самообразования.

Очень важным фактором для дальнейшего личностного роста выступает осознание молодежью значимости самообразования для развития профессионального познания, что способствует повышению качества подготовки специалистов любого профиля. Самое главное при работе с нормативными учебными программами, а также по программам авторских спецкурсов преподавателю целесообразно осуществлять интеграцию процессов образования и самообразования. В этих условиях становится возможным показать студентам ценность самообразовательной деятельности, позволяющей расширять и углублять профессиональные и общеобразовательные знания и умения. Положительным моментом при этом выступает возможность для педагога обнаружить необходимость новых функций и свойств интегрируемых компонентов и вовремя использовать их в подготовке специалистов.

На сегодняшний день при наличии многообразия различных средств стимуляции у студентов интереса к самообразованию особое место можно уделить интеграции аудиторной и внеаудиторной деятельности студентов. Интеграция аудиторной и внеаудиторной работы в высшей школе, позволяет сохранить ядро содержания учебно-познавательных занятий студентов, а также их форм и методов. Дает возможность расширить и углубить содержание, разнообразить формы и методы учебной деятельности и, самое главное, позволяет активно заниматься самообразованием и научной работой за пределами высшего учебного заведения.

Таким образом, в процессе разделения аудиторной и внеаудиторной деятельности удастся создать максимальные условия для творческой активности студентов, повысить ответственность и трудолюбие, сделать более интенсивным неформальное взаимодействие студентов и преподавателей, приводящие к плодотворным результатам.

Из педагогической практики к аудиторным видам деятельности традиционно относят лекционные, семинарские занятия и некоторую часть практических. К внеаудиторным видам деятельности относят практические занятия, а также различные виды практик. Еще один вид деятельности – это научно-исследовательская деятельность и различные виды самостоятельных творческих заданий, осуществляются независимо к перечисленным выше видам деятельности.

Но не все преподаватели высшей школы осуществляют интеграцию научно-исследовательской, учебной и производственной деятельности студентов. Это в свое время влечет к слабому развитию у студентов потребности в целостном восприятии научного знания. Тормозит развитие возможностей использования в практической деятельности знаний, которые были получены студентами на учебных (аудиторных) занятиях, не говоря уже о тех знаниях, которые были приобретены ими в процессе самостоятельного научного поиска и экспериментальной работы. Наиважнейшее место в разделении аудиторной и внеаудиторной деятельности, необходимо отвести авторским курсам преподавателей вузов, благодаря которым у студентов появляется большая возможность обогатиться новейшими знаниями в изучаемых областях науки.

Распределение деятельности педагога разделением самообразования и образования по

нормативным и авторским учебным курсам выглядит так:

1. определить степень готовности студентов данному виду деятельности;
2. определить уровень развития общих и специальных методов и приемов научной организации умственного труда;
3. выявить возможности содержания учебного курса, в целях развития у студентов интереса к самообразованию, потребности в самообразовании;
4. составить программу, где студенты будут включены в систематическую самообразовательную деятельность в аудиторной и внеаудиторной работе, учитывая при этом их степени готовности к ней;
5. предоставить студентам возможность изложить результаты самообразовательной деятельности в различных формах аудиторной и внеаудиторной работы;
6. выделить способы оценки и контроля самообразовательной деятельности студентов в системе аудиторных и внеаудиторных занятий по нормативным и авторским учебным курсам.

Таким образом, освоение студентами опыта самообразования в системе университетской подготовки напрямую взаимосвязано со способностью преподавателя организовать систематическое, обеспечивающее реальными знаниями, а также способами работы в библиотеках, интернет-порталах, консультирование молодого человека. Научив молодых специалистов методам грамотного поиска необходимой информации, можно успешно объединить образовательную деятельность студента в вузе с самообразовательной деятельностью. То есть, если ты сам захочешь, то найдешь, где и чему будешь учиться. Например, можно самостоятельно следить и изучать профессиональную литературу, посещать все лекции в онлайн режиме качественно осуществлять мониторинг своей деятельности; участвовать в работе семинаров, для дальнейшего самосовершенствования участвовать в обмене опытом с коллегами [3] и т.д. Есть доказательство ученых, что для поддержания высокой профессиональной компетентности специалисту надо ежедневно прочитывать 1-2 газеты, 1-2 журнала, 100-150 страниц научного текста, 100-150 страниц текста для саморазвития. Самообразование есть творческая работа по развитию своей личности, расширению эрудиции.

Следовательно, при наличии полученных знаний и навыков, у студента за пределами высшего учебного заведения появляется возможность осуществлять свое самообразование и применять полученные результаты самообразования, получив возможность оценивать их в практической деятельности.

Таким образом, самообразование – необходимое, постоянное слагаемое жизни культурного, просвещенного человека, занятие, которое сопутствует ему всегда.

Сегодня существуют несколько причин, которые снижают уровень развития самообразования как одной из составляющей целостной университетской подготовки специалиста:

- ✓ **социальные** — большая занятость преподавателей вузов; перегрузка студентов работами, не всегда высокий прожиточный минимум;
- ✓ **педагогические** — отсутствие научно обоснованных концепций и технологий реализации и развития самообразовательной деятельности будущих специалистов в вузе; недостаточная взаимосвязь образования и самообразования.
- ✓ **психологические** — слабое развитие у студентов интереса, потребности к самообразованию; недостаточная мотивация к осуществлению целенаправленной подготовки студентов;
- ✓ **управленческие** — отсутствие качественных стратегий управления самообразовательной деятельностью на всех уровнях управления в вузе.

И только тесная взаимосвязь образования и самообразования в системе университетской подготовки специалистов позволит качественно изменить стратегию и тактику планирования, организации и контроля всей системы аудиторной и внеаудиторной деятельности студентов в процессе реализации основных задач высшего образования.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Калугин Ю.Е. Виды самообразования // журнал дополнительное образование // 2-2003

- 2 Кривенко, В.А. Самообразование и самовоспитание как основа успешности педагога и учащегося гимназии // Научно-методический журнал заместителя директора школы по воспитательной работе. – 2007. – №1
- 3 Самсонов Ю.А. Основы управления образованием самообразованием руководящих работников школ // Образование в современной школе. – 2007. – №7
- 4 Маралов, В. Г. Основы самопознания и саморазвития / В. Г. Мааралов. М.,
- 5 М.Л. Князева Ключ к самосозиданию. М.: Мол. Гвардия, 1990

А.А. Әмірханова, Г.А. Сейіткереева, А.А.Қарабалина, Д.Г. Наурызалина

Өз біліктілігі тегінің жүзеге асуы: қағидалық аспект

Резюме

Замануи жоғары оқу орындарының алдында келесі міндеттер бар. Бұл міндеттер студенттердің жүйелі өздігінен білім алу қызметті бойынша шешіледі. Мақала авторларымен өздігінен білім алу механизмінің таралуы қарастырылады.

A.A. Amirkhanova, G.A. Seyitkereyeva, A.A.Karabalina, D.G. Naurzalina

Realization of mechanisms of self-education :theoretical aspect

Summary

The modern higher school is faced by the tasks demanding realization. One of these tasks it is training of professional and competent people. Such competent experts who would possess fundamental, applied knowledge that gives one of bases – professionalism. Development of person national consciousness will provide conditions for acquisition of education which would allow them to adapt further in society. That's why is so important to have a self-realization experience. It's possible only when they are involved in systematic self-educational activity. Each student always has some own individual way of knowledge acquisition. They use it for solution of some self-educational tasks. These individual skills become result of students's personal experience in independent educational activity. Knowledge can be gained in the different ways. It is possible to give advanced training courses as an example. The person, who is focused on the profession, will always have good results – provided that he has a desire to be trained and improve his skills. It needs also to update the knowledge and abilities because of changes in the professional environment. These changes happen under the influence of social and economic reforms, informatization processes. Therefore self-educational activity of students becomes the most important component of system of university education. Realization of mechanisms of independent education requires the corresponding educational space. Creation of such space is an important task for the higher school. It is necessary to reconsider independent activity of students as one of types of training. Through self-education student also has got a personal experience. Today on a labor market the professional has to possess actual knowledge and abilities in the area, to have experience of creative work, experience of management, experience of the relation to world around. There are so many methods to develop the skills of self-control activities, methods of teaching the basics of organizing mental labor. Authors in article consider mechanisms of realization of self-education.

Амирханова Альмира Амангельдиновна, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры Информатики КазАТУ им. С. Сейфуллина

Наурызалина Дана Гадылшаевна, доктор PhD, доцент кафедры специальной педагогики и психологии Актыбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

Сейткереева Галия Аманбердиевна, тренер ЦУП НЦПК Орлеу ИПК ПР по Актыбинской области

Қарабалина Ақсауле Аліпқалиевна, кандидат психологических наук, доцент кафедры специальной педагогики и психологии Актыбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

УДК 378.147:371

*А.А. КАРАБАЛИНА, О.Х. АЙМАГАМБЕТОВА, Н. Ж. КАЖЫГАЛИЕВ,
Д.Г. НАУРЗАЛИНА, А.К. ИЗМАГАНБЕТОВ, А.А. УТЕУОВА*

КРОССКУЛЬТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СТЕРЕОТИПОВ ЖЕНСКОГО ПОВЕДЕНИЯ (КАЗАХСТАН И БАШКИРИЯ)

Аннотация

Данная статья посвящена проблеме формирования этнической идентичности современных студентов. Этническая идентичность рассматривается в контексте развития социальной идентичности личности. Проведенное исследование позволяет установить различия в стереотипах женского поведения на примере студентов из Казахстана и Башкирии. Стереотип как устойчивая система восприятия отражает отношение субъектов к той или иной ценности. В различных культурах нормы, позволяющие женщинам и мужчинам вести себя тем или иным образом, играть определенные роли в семье и обществе (гендерные роли) достаточно различны. Представления о гендерных ролях, допустимых в данной культуре, сформированные у представителей других культур, стран, этносов называют гендерными стереотипами. Для указания на то, что речь идет о том, как гендерные роли воспринимаются представителями этой же культуры (т.е. о самих себе), используют термин гендерные автостереотипы. В женских гендерных ролях и стереотипах глубинный менталитет этноса проявляется наиболее отчетливо. Поэтому исследование женских стереотипов является мощным проективным методом, позволяющим описать и понять глубинную природу установок и стереотипов той или иной страны, этноса, культуры, и тем самым способствовать разрешению многих этнических проблем.

Ключевые слова: этническая идентичность, социальная идентичность, этнические стереотипы, семантический дифференциал.

Тірек сөздер: этникалық ұқсастық, әлеуметтік ұқсастық, этникалық стереотиптер, семантикалық дифференциал.

Key words: ethnic identity, social identity, ethnical and gender stereotypes, semantic differencial.

Гендерные роли, стереотипы, автостереотипы и связанные с ними социальные установки регулируются на глубинном ментальном уровне общественного сознания и сами влияют на него (как наиболее стабильные, уходящие корнями в далекое прошлое, передающиеся из поколения в поколение, менее подверженные изменениям в ходе развития общества). Этот ментальный уровень формируется в ходе долгой истории развития общества и имеет самые различные аспекты, как-то: исторический, социальный, экономический, культурный, религиозный, политический. Американский исследователь Г. Холфстед [1, 18] считает, что женские гендерные роли являются одним из наиболее значимых показателей общественной психологии.

Изучение гендерных ролей и стереотипов (причем не только женских, но и мужских) — очень популярная тема [2]. В работе [3] изучалась идеология маскулинности. Ж. Спенс и Р. Хейнрейч исследовали психологические характеристики маскулинности и феминности и историю формирования этих конструктов [4]. Э. Томпсон и Ж. Плек изучали структуру мужских ролевых норм [5].

Однако женские гендерные роли и стереотипы становятся объектом изучения гораздо чаще. В работе [6] рассмотрено, как воспринимают члены семьи роль матери в зависимости от того, работает она или является домохозяйкой. А. Фурнхам и К. Карани провели кросскультурное исследование взаимосвязи установок по отношению к женщинам и локуса контроля [7].

Исследования по этой тематике проводятся во многих странах. Б.Банкарт изучает установки японцев по отношению к женщинам [8]. В работе изучается отношение филиппинцев-горожан к работающим женщинам. Т. Дамжи и К. Ли исследуют гендерные роли, идентификацию и стереотипы в мусульманских странах [9]. В работе [10] изучаются структура и детерминанты гендерных женских ролей в Ирландии. Р. Хаббарт, М. Иджендум и Л. Тавечио адаптировали известный американский опросник для определения установок по отношению к женщинам на датской выборке, Дж. Парри — на английской, а Р. Лу и П. Логан использовали этот опросник в Канаде [11].

Лидирующее положение в исследованиях такого рода занимают, безусловно, американские ученые, издающие в большом количестве специальные монографии и учебники [9], [10]. В США даже существуют специально ориентированные журналы: *Psychology of Women Quarterly*, *Sex Roles*, *Journal of Gender, Culture and Health*.

Разрабатываются специальные шкалы для исследования гендерных ролей, установок и стереотипов. Наиболее часто в эмпирических исследованиях используется шкала для определения отношения к ролевому поведению женщин и нормам этого поведения, принятым в обществе, — *ATW (attitudes towards women)* (см., например, [12]) и ее модификации: укороченная версия, подростковый вариант.

Также разрабатываются шкалы для измерения отношений к маскулинности и мужским ролевым нормам [15]. Для комплексной работы со шкалами используются методы факторного анализа. Р. Бурке выделял факторные измерения на массиве данных, полученных с помощью опросников, выявляющих поло-ролевую идеологию [16]. Вслед за ним факторную структуру данных по поло-ролевой идеологии исследовали А.Кота и С. Ксинарис [17].

Особенно часто эта проблематика изучается в кросскультурном, сравнительном аспекте, причем наиболее распространенным вариантом исследования является использование одной из шкал, направленных на измерение гендерных установок. Подавляющее большинство этих шкал разрабатываются американскими учеными (некоторые из них мы уже называли), поэтому значительная часть кросскультурных исследований заключается в адаптации американской шкалы к другой культуре и сравнение результатов, полученных в этой культуре, с американскими. Так, в работе [18] сравнивались гендерные установки у американских и китайских студентов, в работе [19] сравнивалось отношение американских подростков и их сверстников из Гватемалы и Филиппин к женщинам, работающим вне дома, и выполняющим только домашнюю работу. Сопоставление гендерных установок американской и шведской молодежи приводится в монографии [9].

Однако отметим, что при проведении кросскультурных исследований необходимость одновременного адекватного понимания действий или высказываний представителями различных культур накладывает ограничения на использование в опросниках чисто вербальных характеристик или даже описывающих тот или иной тип поведения и требует учитывать бытующие в культуре взгляды, мнения, ценности и стереотипы обыденного сознания, находящегося в постоянной взаимосвязи и взаимозависимости с индивидуальным сознанием представителей этого общества. И здесь психосемантические методы обладают большим преимуществом по сравнению со шкалами.

В задачу психосемантики входит реконструкция индивидуальной системы значений, через призму которой происходит восприятие субъектом мира, других людей, самого себя, а также изучение ее генезиса, строения и функционирования [7]. Психосемантические модели, изначально применявшиеся для описания внутренней картины мира субъекта, в индивидуальной психотерапии впоследствии получили широкое распространение для исследований картин мира “обобщенного” субъекта (общественного сознания), в частности, для изучения социальных идей и связанных с ними социальных установок и поведенческих стереотипов, включая стереотипы гендерного поведения. Успешности использования психосемантических методов для изучения стереотипов гендерного поведения и связанных с ними социальных установок способствует их хорошая структурированность, яркая выраженность, обыденность, они наглядно изменяются в ходе общественного развития и трансформации социального сознания и варьируют от одного общества к другому.

Методология исследования. В нашем исследовании, имеющем целью сравнительное изучение стереотипов женского поведения, оценка отношения к различным женским ролевым позициям в России (Башкирии) и Казахстане выполнялась с помощью психосемантической методики “множественной идентификации” В.Ф. Петренко [6].

Нашей задачей было выявить и проанализировать различия в оценках и отношении к поступкам и стилям поведения женщин в Казахстане и Башкирии, описать стереотипы женского поведения в этих странах. Мы также хотели сравнить базисные основания категоризации поступков — системообразующие факторы, отражающие “стили поведения”, а также проследить наиболее характерные различия во взглядах на идеал и “хорошее” поведение в обеих странах. Вопросы (ситуации), включенные в опросник, были отобраны таким образом, чтобы они были понятны,

знакомы и не вызывали недоумения у респондентов ни той, ни другой страны.

Респондентами нашего исследования были женщины и женщины – студенты, средний возраст, которых 19,5 лет.

Процедура эксперимента была следующей. Каждому респонденту индивидуально предлагалось оценить вероятность совершения того или иного поступка из 100 возможных для каждой из шести ролевых женских позиций по семибальной шкале (от –3 до +3). Поступки описывали возможные сценарии социально-бытового поведения женщин. В качестве ролей, по которым эти поступки оценивались, были выбраны следующие: рефлексивная роль я сама (для респондентов мужского пола предлагалось оценить роль женщины, которую он хорошо знает (жена, сестра, мать, близкая подруга и т.д.), две роли, имеющие положительную коннотацию, — идеальная женщина и счастливая женщина, отрицательно коннотирующая роль презируемой всеми женщины и стереотипы типичной россиянки и типичной американки. В дальнейшем, когда речь будет идти о точке зрения респондентов на типичную женщину своей страны, мы будем использовать термин “автостереотип”, а когда о типичной женщине другой страны — “гетеростереотип”. Кроме того, каждый респондент заполнял анонимный опросник, содержащий социально-демографические данные.

Индивидуальные матрицы всех респондентов были суммированы в четыре групповые матрицы согласно различию по двух параметрам: полу и стране проживания.

Отметим, что сопоставление усредненной мужской и усредненной женской матриц ответов на вопросы как для Башкирии, так и для Казахстана показали их значительное сходство между собой, т.е. гендерные установки у мужчин и женщин в рамках одной культуры сходны в значительно большей степени, чем между представителями одного гендера из разных культур. Наше исследование вполне согласуется с результатами, полученными на материале русских и азербайджанцев [6]. В обоих случаях была получена внутрикультурная близость. О сходных результатах говорят и другие исследователи. Еще в середине этого века известный американский антрополог М. Мид, изучая примитивные культуры папуасов, пришла к выводу, что различия между полами в различных культурах в значительной степени зависят от того, в чем и как эти культуры различаются [3, 6]. И. Дубов [4] отмечает, что значимых различий в выборе ценностей мужчинами и женщинами немного. Также минимальны различия между позициями мужчин и женщин в поддержке/отвержении высказываний о распределении

ролей в семье и обществе. Отличия во взглядах на социальную роль женщины вызваны главным образом спецификой образа жизни. Все эти исследования свидетельствуют о том, что гендерные установки и стереотипы у мужчин и женщин, принадлежащих к одной культуре, достаточно близки. Это позволяет говорить об отсутствии различных субкультур — мужской и женской, т.е. в представлениях о гендерных ролях и стереотипах люди едины в рамках одной культуры и не существует особого “женского мнения”.

ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

Наиболее простой формой обработки исходных матриц данных является сопоставление ролевых позиций путем вычисления коэффициентов корреляций для пар ролевых позиций. Сопоставляя полученные для каждой из выборок результаты, отметим более высокую степень совпадения образа Я (позиция я сама) с идеалом и образом счастливой женщины для американских респонденток по сравнению с россиянками (соответствующие коэффициенты корреляции r для американской выборки равны 0,41 и 0,1, для российской — 0,32 и –0,23). Такие результаты могут свидетельствовать о более высоком самоуважении, самооценке американок в сравнении с россиянками. При этом в наибольшей степени отличаются коэффициенты корреляции образа Я со счастливой женщиной: у американских респонденток он хоть и не значимо, но положителен, а у российских значимо (с уровнем значимости 0,05) меньше нуля. Этот факт можно рассматривать как еще одно подтверждение различного отношения к счастью, вернее, к ощущению себя счастливой в Казахстане и Башкирии.

Известный английский ученый М. Аргайл [1] в своем исследовании психологии счастья указывал на то, что человеку (американскому респонденту) свойственно оценивать себя более счастливым по сравнению с тем, как он реально себя ощущает. В нашей стране ситуация скорее противоположна: россиянин признанием себя счастливым боится “спугнуть” свое счастье и поэтому склонен жаловаться на судьбу, жизнь и т.д. И. Джидарьян [3] в своем исследовании

представлений о счастье в русском менталитете отмечает, что наши известные соотечественники в своих интервью в отличие от зарубежных коллег, особенно американских, при ответе на традиционный вопрос “Счастливы ли Вы?” стараются ответить уклончиво, без торжественных интонаций. По выражению одного известного публициста, быть счастливым у него “совести не хватает”. Еще А.С. Пушкин писал, что “несчастье жизни семейственной есть отличительная черта русского народа”. В цитируемой статье И. Джидарьян приводятся результаты кросскультурного исследования, в котором Россия по числу несчастливых людей оказалась непревзойденным лидером, оставив далеко позади себя Англию, Францию и США. Разброс показателей по странам впечатляет: несчастливыми себя считают 45 % опрошенных россиян, 25 % французов, 1 % англичан и 0 % (!) американцев.

В этой связи можно привести данные нашего исследования. Так, при ответе на вопрос о том, насколько тому или иному типу свойственно “испытывать чувство неудовлетворенности собой”, наши соотечественницы минимальным баллом эту возможность оценили для *счастливой женщины* (–0,35) и нейтральным, близким к нулю значением (–0,03) для идеала, оценка данной возможности башкирскими женщинами носит скорее идеологический характер.

С другой стороны, несколько неожиданной выглядит также присутствующая в обеих культурах отрицательная корреляция автостереотипа (*типичная женщина* моей страны) с ролями, имеющими положительную коннотацию, и позицией *я сама*. Однако у башкирской выборки эти отрицательные значения меньше по абсолютной величине и не являются значимыми (соответствующие коэффициенты корреляции равны –0,19, –0,1, –0,07), в то время как у казахстанской выборки отрицательная корреляционная связь значима (соответствующие коэффициенты корреляции равны –0,63, –0,41, –0,52 с уровнем значимости, не превышающим 0,05).

Анализ приписывания поступков ролям, имеющим различную коннотацию, казахстанскими женщинами и башкирками свидетельствует о сходных ценностных ориентациях и установках, совпадении положительно и отрицательно оцениваемых сценариев поведения женщины в обществе.

Так, например, респондентки обеих стран высоко положительно оценивают для женщины наличие высшего образования и профессии высокой квалификации. Женщина должна уделять внимание своей внешности, здоровью, заниматься спортом, туризмом, посвящать свободное время творческой деятельности, искусству. Идеальные семейные отношения должны строиться на принципах равноправия.

С точки зрения респондентов обеих стран, женщина не должна заниматься проституцией, пить, курить, употреблять наркотики, рассчитывать на помощь родителей, не желая работать, выходить замуж без любви, по расчету. Отрицательно оценивается женщина бездетная (не желающая иметь детей, полагающая, что лучше прожить жизнь без них) и неверная (изменяющая мужу), женщина, не выполняющая свой долг жены и матери (готовая развестись с мужем-инвалидом или отказаться от ребенка-инвалида).

Можно сказать, что в обеих культурах существуют близкие общечеловеческие ценности и отношение к женщине как к великой силе, способной их реализовать, а потому в наибольшей степени ответственной за эту реализацию.

В то же время выявлены и определенные различия, относящиеся главным образом к предпочитаемым стилям жизни, что проявляется в профессиональном выборе, выборе желаемого спутника жизни.

Так, с точки зрения казахстанских женщин, женское счастье особенно полно может быть реализовано в семье. По их мнению, счастлива женщина, имеющая возможность посвятить свою жизнь семье, быть домохозяйкой, заниматься рукоделием, кулинарией. Роль матери, жены особенно подчеркивается. Негативно оценивается и разведенная женщина.

Для башкирок ситуация выглядит несколько по-другому, особенно актуальной для респондентов стала проблема SELF MADE WOMAN, женщины, которая сама себя создала. Подчеркивается роль самоактуализации, профессионального развития, однако семейные ценности – Брак, носит не обязательный характер. В Башкирской выборки мы наблюдаем смену парадигм, переход от традиционной культуры к эгалитарной.

Графическая форма представления данных существенно облегчает анализ и интерпретацию

данных. Можно выделить и наглядно изобразить некоторые смысловые блоки. К таковым были отнесены пункты опросника, отражающие отношения женщин к браку и выбору мужа и профессиональному самоопределению.

Среди пунктов опросника был ряд суждений, отражающих брачные предпочтения женщин, возможные в обеих странах. Выбор мужа, когда речь идет не о конкретном человеке, а о социальной категории, характеризующейся в терминах профессии, материального положения, этнической принадлежности и т.д., тесно связан с выбором женщиной наиболее предпочтительного образа и стиля жизни. Выбор мужа — это персонифицированный выбор жизненных ценностей и норм. Таким образом, анализ брачных предпочтений позволяет оценить систему ценностных ориентаций и является одним из наиболее популярных направлений кросскультурных исследований [2].

Наиболее предпочтительным для казахстанских женщин является брак с человеком более высокого социального статуса (0,63) и чуть меньше — с простым человеком, хорошим хозяином, живущим “земными” проблемами (0,44). В этих сценариях замужества просматривается желание найти в браке безопасность, стабильность, гарантированный жизненный уровень либо за счет более высокого статуса мужа, либо за счет того, что он сам будет решать все эти вопросы. Целый ряд вопросов в анкете касался отношений в семье. И башкирские и казахстанские женщины наиболее предпочтительными считают равноправные отношения в семье.

Зафиксированные сходства и различия в отношении оценок женского поведения, жизненных сценариев и т.д. отражают более глубокие сходства и различия ценностных ориентаций и установок двух культур. Так, на примере нашего исследования не было выделено каких-то возможных поступков, жизненных сценариев, которые бы принципиально по-разному оценивались в наших странах. Мы сходным образом понимаем, “что такое хорошо и что такое плохо”. Результаты нашего исследования можно интерпретировать с помощью теории социальной идентичности, согласно которой социальная идентичность складывается из тех аспектов образа «Я», которые вытекают из восприятия индивидом себя как члена определенных социальных групп или категорий, то есть посредством явления социальной категоризации. Последствием социальной категоризации может являться стереотипизация, основная социально-психологическая функция которой заключается в межгрупповой дифференциации. Оценка собственной этнической группы индивидом определяется взаимоотношениями с некоторыми другими этническими группами через социальное сравнение ценностно значимых качеств и характеристик. Сравнение, результатом которого становится положительное отличие своей этнической группы от чужой, порождает высокий престиж и положительную социальную идентичность, соответственно автостереотипные характеристики также будут иметь положительную валентность.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Аргайл М. Психология счастья: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1990.
- 2 Арутюнян Ю., Дробизева Л., Суколов А. Этносоциология. М.: Изд-во Ин-та социол. РАН, 1998.
- 3 Джидарьян И.А. Представления о счастье в русском менталитете // Психол. журн. 1997. Т. 18. № 3. С. 13–25.
- 4 Дубов И.Г. (ред.) Ментальность россиян. М.: АСТ, 1997.
- 5 Митина О.В. Исследования женского гендерного поведения в социальном и кросскультурном аспектах // Общ. науки и современность. 1999. № 1. С. 179–191.
- 6 Петренко В.Ф. Психосемантический подход к этнопсихологическим исследованиям // Сов. этнография. 1987. № 3. С. 22–38.
- 7 Петренко В.Ф. Основы психосемантики. М.: Изд-во МГУ, 1997.
- 8 Bankart B. Japanese attitudes toward women // J. Psychol. 1985. V. 119. P. 45–51.
- 9 Basow S. Gender stereotypes and roles. CA: Brooks/ Cole Publ. Comp., 1992.
- 10 Beere C. Gender roles: A handbook of tests and measures. NY.: Greenwood Press, 1990.
- 11 Beere C. et al. The sex-role egalitarianism scale: A measure of attitudes toward equality between the sexes // Sex Roles. 1984. V. 10 P. 563–576.
- 12 Bhadra B., Girija P. A scale for the measurement of attitudes towards women // Asian J. Psychol. and Educ. 1976. V. 1. P. 41–44.
- 13 Bhushan L. Women's social freedom scale // Psychologia. 1981. V. 24. P. 239–243.
- 14 Bollman S. et al. Family members' perceptions of actual and ideal maternal roles as a function of maternal employment // Perceptual and Motor Skills. 1988. V. 67. P. 185–186.
- 15 Brannon R. A scale for measuring attitudes about masculinity // Sargent A.G. (ed.). Beyond sex roles. St. Paul, MN: West, 1985. P. 110–116.

16 Buhrke R. Factor dimensions across different measures of sex role ideology // Sex Roles. 1988. V. 18. P. 309–321.

17 Chia R., Allred L., Jerzak P. Attitudes toward women in Taiwan and China: Current status, problems and suggestions for future research // Psychol. Women Quart. 1997. V. 21. P. 137–150.

18 Chia R. et al. Cultural differences in gender role attitudes between Chinese and American students // Sex Roles. 1994. V. 31. P. 23–30.

19 Cota A., Xinaris S. Factor structure of the sex-role ideology scale: Introducing a short form // Sex Roles. 1993. V. 29. P. 345–358.

*А.А. Қарабалина, О.Х.Аймагамбетова, Н. Ж.Қажығалиев,
Д.Г.Наурызалина, А.К. Измаганбетов, А.А.Өтеуова*

Қазақстанда және Башкирияда әйел адамның стереотиптік мінез-құлқы орнату мүмкіндіктері

Резюме

Аталмыш мақала қазіргі студенттердің этникалық ұқсастығын қалыптастыру проблемасына арналады. Этникалық ұқсастық тұлғаның әлеуметтік ұқсастығы дамуының контекстінде қарастырылады. Өткізілген зерттеу Қазақстанда және Башкирияда әйел адамның стереотиптік мінез – құлқын орнатуға мүмкіндік береді.

*A.A. Karabalina, O.Kh.Aimagambetova, N.Zh.Kazhygaliyev,
D.G.Naurzalina, A.K. Izmagambetov, A.A.Uteuova*

Research of stereotypes of woman behavior (Kazakhstan and Bashkiria)

Summary

There is evidence to suggest that ethnic identity represent a social transformation of human attitudes. Gender stereotypes have been investigated as a key factor of ethnic identification. The research shows us different comprehension of language structure depends on student's faculty. Stereotype is widely held but fixed and oversimplified image or idea of a particular type of person or thing. Stereotype as a stable system of perception reflects the attitude of the subjects to a particular value. In different cultures, rules that allow women and men to behave one way or another, to play certain roles in the family and society (gender role) are quite different. Ideas of gender roles, admissible in this culture, created at representatives of other cultures, the countries, ethnoses call gender stereotypes. To indicate that we are talking about how gender roles are perceived by members of the same culture (ie, about themselves), use the term gender autostereotypes. In female gender roles and stereotypes the deep mentality of ethnos is shown most distinctly. Therefore research of female stereotypes is the powerful projective method, allowing to describe and understand the deep nature of installations and stereotypes of this or that country, ethnoses. In our research we investigated female stereotypes of kazakh and bashkir students. We found a strong evidence of culture influence on female behavior; even both samples are quite close to each other "Kazakh" and "Bashkir".

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова:

Наурызалина Д.Г. – Доктор PhD в области психологии, доцент кафедры специальной психологии и педагогики

Қарабалина А.А. – кандидат психологических наук, доцент кафедры специальной психологии и педагогики.

Қажығалиев Н. Ж. – ст.преподаватель кафедры кафедры специальной психологии и педагогики.

Измаганбетов А.К. – преподаватель кафедры кафедры специальной психологии и педагогики.

Өтеуова А.А. – ст.преподаватель кафедры кафедры специальной психологии и педагогики.

Аймагамбетова О.Х.– Доктор психологических наук, профессор кафедры этнической и общей психологии. КазНУ им. Аль-Фараби

Д.Г. НАУРЗАЛИНА¹, А.К. ФАЙЗУЛЛИНА², А.А. ТОЛЕГЕНОВА²
Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова¹,
КазНУ им. аль-Фараби²

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ УРОВНЯ ТРЕВОЖНОСТИ НЕВРОЛОГИЧЕСКИХ БОЛЬНЫХ

Аннотация

Данная статья посвящена проблеме переживания стресса неврологических больных, находящихся на стационарном лечении. В условиях социально-экономической нестабильности современного общества, глобальном кризисе прослеживается увеличение форм неустойчивых эмоциональных состояний, что является существенным элементом общественного сознания. Сегодня, практически в каждой казахстанской семье есть кредитные обязательства, которые иногда приводят к экстремальным ситуациям. В критических ситуациях возникает потребность в психоэмоциональной безопасности людей с неврологическими заболеваниями, которая выражается в тревожности, смене настроения, эмоциональной тревожности. Одним из факторов развития психосоматического заболевания является высокая личностная тревожность больного. Развитие психосоматического заболевания протекает по принципу триады «предрасположенность - личность - ситуация». Результаты проведенного исследования показывают высокий уровень тревожности в группе больных. Однако вместе с тем тесты показывают существование сопротивляемости к стрессу у неврологических больных. Ресурсы испытуемых не тратятся на борьбу с негативными психологическими состояниями, возникающими в процессе стресса. Высокая сопротивляемость стрессу позволяет адаптироваться к изменениям в тревожной и изменчивой жизни. Таким образом мы видим, что тревожность является одной из причин формирования психосоматического заболевания, однако в течении заболевания повышается стрессоустойчивость больных.

Ключевые слова: тревожность, стресс, психосоматическое заболевание.

Негізгі сөздер: беймазалық, күйзеліс, психосоматикалық ауруға шалдығу.

Key words: anxiety, stress, psychosomatic disease.

В психосоматике рассматривается классическая триада: «предрасположенность - личность - ситуация». Предрасположенность - это врожденная, а при определенных условиях и приобретенная готовность, которая выливается в форму возможного органического или невротического заболевания. Люди с определенными личностными особенностями склонны к тем или иным заболеваниям. Невротические или соматические заболевания развиваются по собственным закономерностям, которые тесно связаны с факторами окружающей среды. Для диагностики как психосоматического, так и невротического заболевания необходимо понимание ситуационного характера его происхождения.

Нестабильные социально-экономические условия жизнедеятельности человека привели к резкому увеличению нарушений нервно - психического характера, к повышенному уровню тревожности, который представляет собой наиболее значимый риск-фактор, ведущий к нервно-психическим заболеваниям человека. В современных условиях на первое место выступает проблема социальной ценности человека, при этом здоровье является одним из важных объективных условий жизнедеятельности. Среди множества факторов, определяющих работоспособность и другие характеристики здоровья, большую роль играет психическая устойчивость к стрессовым ситуациям. Высокий уровень психической устойчивости к тревожным и стрессовым ситуациям и эффективные способы его преодоления являются залогом сохранения, развития и укрепления здоровья и профессионального долголетия личности. Успешная разработка этой проблемы необходима потому, что психические состояния во многом определяют характер деятельности человека [1].

Понимание тревожности как психического явления проистекает из того факта, что термин "тревога" используется психологами в разных значениях. Это может быть:

- временное психическое состояние, возникшее под воздействием стрессовых факторов;
- фрустрация социальных потребностей;
- первичный показатель неблагополучия, когда организм не имеет возможности естественным образом реализовать потребности;
- свойство личности, которое дается через описание внешних и внутренних характеристик при помощи родственных понятий;
- реакция на представленную угрозу [2].

Чаще всего термин "тревога" используется для описания неприятного по своей окраске психического состояния, которое характеризуется субъективными ощущениями напряжения, беспокойства, мрачных предчувствий, а с физиологической стороны сопровождается активизацией автономной нервной системы. Являясь природосообразным состоянием, тревога играет положительную роль не только как индикатор нарушения, но и как мобилизатор резервов психики [2].

Однако чаще всего тревогу рассматривают как негативное состояние, связанное с переживанием стресса. Состояние тревоги может варьировать по интенсивности и изменяться во времени как функция уровня стресса, которому подвергается индивид, но переживание тревоги свойственно любому человеку в адекватных ситуациях. Причины, вызывающие тревогу и влияющие на изменение её уровня, многообразны и могут лежать во всех сферах жизнедеятельности человека. Условно их разделяют на субъективные и объективные причины [3].

К субъективным относятся причины информационного характера, связанные с неверным представлением об исходе предстоящего характера, приводящие к завышению субъективной значимости исхода предстоящего события. Среди объективных причин, вызывающих тревогу, выделяют экстремальные условия, предъявляющие повышенные требования к психике человека и связанные с неопределённостью исхода ситуации [4].

Тревожность - склонность индивида к переживанию тревоги. В целом тревожность - субъективное проявление неблагополучия личности. Она обычно повышена при нервно - психических и тяжёлых соматических заболеваниях; у здоровых людей, переживающих последствия психической травмы; у многих групп людей с отклоняющимся поведением.

Состояние тревожности - это обычная и нормальная реакция на новую или стрессовую ситуацию. Ее испытывал каждый человек в обычной жизни. Например, некоторые люди нервничают и ощущают тревогу при собеседовании для трудоустройства, при публичных выступлениях или просто при разговоре со значимыми для них людьми.

Состояние тревожности описывается больными как: нервность, напряжение, ощущение паники, страх, ощущение, что должно произойти что-то опасное, ощущение типа «я теряю контроль над собой».

Данные проведенного эмпирического изучения особенности эмоциональной сферы женщин и мужчин (48 человек) с различными заболеваниями нервной системы, позволяют констатировать следующие результаты.

При изучении степени депрессии были выявлены следующие особенности (см. табл. 1).

Таблица 1 – Показатель степени депрессии по методике В.А Жмурова (в %)

Показатели	Гипотимия	Дисфория	Растерянность	Тревога
	23,3%	16,6%	23,3%	36,6%

Показатель гипотимии (23,3%), что значит что у респондентов может наблюдаться сниженное настроение, аффективная подавленность в виде опечаленности, тоскливости с переживанием потери, безысходности, разочарования, обреченности, ослабления привязанности к жизни. Положительные эмоции при этом поверхностны, истощаемы, могут полностью отсутствовать.

Степень депрессии «Дисфория» у больных с заболеваниями нервной системы (16,6%), это

говорит, о том, что присутствует состояние депрессии как: мрачность, озлобленность, враждебность, угрюмое настроение с ворчливостью, недовольством, неприязненным отношением к окружающим, вспышками раздражения, гнева, ярости с агрессией и разрушительными действиями;

Степень депрессии «Растерянность» (23,3%), это значит что у испытуемых чувство неумения, беспомощности, непонимания самых простых ситуаций и изменение своего психического состояния. Типичны сверхизменчивость, неустойчивость внимания, вопрошающее выражение лица, позы и жесты озадаченного и крайне неуверенного человека.

Тревога (36,6%), поэтому у пациентов, с заболеваниями нервной системы, неясное, непонятное самому человеку чувство растущей опасности, предчувствия катастрофы, напряженное ожидание трагического исхода; страх отсутствует.

При изучении уровня тревожности были выявлены следующие особенности (см. табл.2)

Таблица 2 – Показатели измерения уровня тревожности по Тейлору в адаптации Т.А. Немчиновой (в %)

	Высокий	Средний (к высокому)	Средний (к низкому)
Показатели в %	26,6 %	50 %	20 %

Необходимо отметить, что высокий уровень тревожности проявился у 26,6% респондентов. Средний уровень тревожности (тенденция к высокому) наблюдалась практически у половины испытуемых (50%). Средний уровень тревожности (тенденция к низкому) проявили 20% испытуемых. Интересно то обстоятельство, что испытуемые не проявили низкого уровня тревожности, что говорит о влиянии заболевания на психологическое здоровье личности.

При изучении сопротивляемости стрессу были выявлены следующие особенности (см. табл.3).

Таблица 3 – Показатели сопротивляемости стрессу по методике Холмса и Page (в %)

	Высокая	Пороговая	Низкая
Показатели в %	66,6 %	13,3%	20 %

Стрессоустойчивость — это способность выдерживать определенные психофизические нагрузки и переносить стрессы без ущерба для организма и психики. Сложно поддается корректировке, если речь идет о реакции на стресс. А вот стрессор (источник стресса) и/или постстрессовое поведение корректировать можно [5].

Из таблицы 3 мы видим, что 66,6% испытуемых проявили высокий уровень сопротивляемости стрессу. Энергия и ресурсы испытуемых не тратится на борьбу с негативными психологическими состояниями, возникающими в процессе стресса. Высокая сопротивляемость стрессу позволяет адаптироваться к изменениям в тревожной и изменчивой жизни.

Пороговую степень сопротивляемости к стрессу проявили 13,3% испытуемых, что говорит о том, что данная группа испытуемых переоценивает роль стрессогенного фактора. Низкая степень сопротивляемости к стрессу характерна для 20,0% испытуемых.

При изучении индивидуально – психологических черт личности были выявлены следующие особенности (см. табл. 4)

Таблица 4 – Показатели выраженности индивидуально- психологических черт личности по методики Айзенка – EPQ (в %)

	Психотизм	Экстраверсия- интроверсия	Нейротизм
Показатели в %	6,6 %	36,6 %	60 %

Из таблицы 4 видно что, процент психотизма (6,6%), это значит, что у испытуемых с различными заболеваниями нервной системы есть склонность к асоциальному поведению, неадекватности эмоциональных реакций, высокой конфликтности, неконтактности, эгоцентричности, эгоистичности, равнодушию; шкала экстраверсии-интроверсии (36,6%), это значит данная группа испытуемых экстраверты – у них отмечают общительность, широкий круг знакомств, необходимость в контактах, а интроверт - это спокойный, застенчивый, склонный к

самоанализу, сдержанный и отдален от всех - кроме близких друзей; нейротизм (60%), это характеризует эмоциональную устойчивость или неустойчивость, выражается в чрезвычайной нервности, плохой адаптации, склонности к быстрой смене настроений, чувстве виновности и беспокойства, озабоченности, депрессивных реакциях.

Как видно из проведенного нами исследования существуют определенная взаимосвязь между уровнем тревожности личности и течением психосоматического заболевания, что сказывается на внутреннем состоянии больного.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. СПб.: Речь, 2004.
- 2 Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. М.: Московский психолого-социальный институт - Воронеж: Изд-во НПО "МОДЕК", 2000.
- 3 Куликов Л.В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики / Л.В. Куликов, - СПб.: Питер, 2004. - 464 с.
- 4 Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Л.: Наука, 1988.
- 5 Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения / Т.Л. Крюкова. // Монография. — Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова — Студия оперативной полиграфии, Авантитул, 2004. — 473 с.

Д.Г. Наурзалина, А.К. Файзуллина, А.А. Толегенова

Неврологиялық аурудың беймаза деңгейі байқауының психологиялық өзгешеліктері

Резюме

Бұл мақала неврологиялық сырқат адамдардың емделу кезіндегі күйзеліс мәселесіне арналған. Зерттеу қорытындылары сырқат адамдарда мазасыздықтың жоғары деңгейде екенін көрсетеді. Алайда, өткізілген тест нәтижелері неврологиялық сырқат адамдардың стреске деген қарама-қайшылықтарын да көрсетеді.

D.G. Naurzalina, A.K. Faizullin, A.A. Tolegenova

Psychological features of study of level of anxiety of neurological patients

Summary

This article is devoted to a problem of experience of a stress of the neurologic patients who are on hospitalization. In conditions socially – economic instability of modern society, global crisis the increase in forms of unstable emotional states that is an essential element of public consciousness is traced. Today, practically in each Kazakhstan family there are credit obligations which sometimes lead to extreme situations. In critical situations there is a need for psycho emotional safety of people with neurologic diseases which is expressed in uneasiness, change of mood, emotional uneasiness. One of factors of development of a psychosomatic disease is high personal uneasiness of the patient. Development of a psychosomatic disease proceeds by the principle of a triad "predisposition - the personality - a situation". Results of the conducted research show high level of anxiety in group of patients. However at the same time tests show resilience existence to a stress at neurologic patients. Resources isn't spent for fight against the negative psychological states arising in the course of a stress. High resilience to a stress allows to adapt for changes in disturbing and changeable life. Thus we see that uneasiness is one of the reasons of formation of a psychosomatic disease, however during a disease resistance to stress of patients raises.

Место работы: Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова.

Наурзалина Д.Г. – Доктор PhD в области психологии, доцент кафедры специальной психологии и педагогики.,

Место работы: КазНУ им. Аль-Фараби

Файзуллина А.К. – ст. преподаватель кафедры этнической и общей психологии.

Толегенова А.А. – Доктор PhD в области психологии, ст. преподаватель кафедры этнической и общей психологии.

УДК 378.14(045)

А.А. АМИРХАНОВА¹, Д.Г. НАУРЗАЛИНА², А.Г. НУГАНОВА³*КазАТУ им. С. Сейфуллина¹, Актюбинский региональный государственный университет
им. К. Жубанова², ЦУП НЦПК Орлеу ИПК ПР по Актюбинской области³*

ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВОВ САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В настоящее время перед высшей школой стоят задачи, направленные на развитие профессиональных компетенций. Молодой специалист просто обязан сегодня соответствовать современному уровню. Ему необходимо постоянно обновлять свои знания. Его профессионализм должен соответствовать современным требованиям. Сегодня часто в стране происходят экономические, политические изменения. Поэтому из-за меняющихся условий молодой специалист может неожиданно изменить свою профессиональную деятельность. То есть овладеть новой профессией. При этом ему пригодятся навыки самостоятельного образования. Только при собственной инициативе самого человека самообразование может позволить овладеть необходимыми знаниями. В этом вопросе могут помочь потребности в непрерывном самостоятельном овладении знаниями. Внутреннее побуждение личности к удовлетворению своих интересов, проявление волевых усилий, высокая степень сознательности, организованность – это те самые активные познавательные потребности, которые требует самостоятельное образование. Как правило, эта деятельность является дополнительной к основному занятию человека. Поэтому в последние годы подчеркивается необходимость сочетания разных методов обучения студентов. Это позволит раскрыть студентам новые знания при решении определенных профессиональных задач. Также даст возможность отработать приемы и способы работы до уровня навыков и умений. Учебная деятельность может осуществляться в разных формах учебной работы студентов – учебная деятельность под руководством педагога, самостоятельная деятельность, самообразовательная деятельность. С другой стороны, сочетание методов обучения нужно для формирования разных видов мотивации студентов. Для развития положительной мотивации учения необходимо формирование некоторых приемов самостоятельной работы студентов. То есть, активизация учебной деятельности студентов, является одним из основных путей активизации разных видов познавательной активности обучающихся. Отсюда, компонентами мотивации могут являться потребности, мотивы и цели. Очевиден тот факт, что формирование мотивационной стороны познавательной самостоятельности предполагает непременно организацию результативной самостоятельной деятельности обучаемых. Поэтому авторами в статье рассматриваются основные вопросы самообразования, проблема формирования мотивации учения.

Ключевые слова: самообразование, мотивация, методы, формы, компетентность.

Тірек сөздер: өздiгiнен бiлiм алу, козғамдама, әдiс, түрi, қузыреттiлiк.

Key words: self-education, motivation, methods, forms, competence.

Учитывая тот факт, что перед высшей школой в настоящее время стоят задачи, реализующие подготовку специалистов, направленные на развитие профессиональных компетентностей. Именно такие специалисты, путем внедрения новейших технологий, должны быть способны изменять научно-техническую, экономическую и интеллектуальную основу нашего общества. Не секрет, что приоритетным направлением развития общества стало умение ориентироваться в информационных потоках. Наличие навыков работы с информационной техникой. Также специалист должен быстро реагировать на постоянно изменяющиеся требования к своей квалификации. Перечисленные требования дают основание утверждать, что на протяжении всей своей трудовой деятельности специалисты, а именно молодые специалисты, должны приобретать навыки самообразования и умения эти навыки применять. Так как без постоянного их обновления знания специалиста устаревают и, соответственно, его профессиональный уровень может не соответствовать современным требованиям. Беря во внимание и тот факт, что в стране, непредсказуемо меняются экономические и политические ситуации, специалисту, а молодому специалисту в особенности, необходимо уметь овладеть новой профессией за короткий срок

времени [1]. В этом вопросе могут помочь, сформированные системой образования, потребности в непрерывном самостоятельном овладении знаниями, способности накапливания этих знаний, развитие уже имеющихся навыков самообразования и самое главное, умение самостоятельно, творчески подходить к знаниям на протяжении всей своей жизни. Самым главным в процессе познания должны быть позитивные эмоции от обретения нового миропонимания своего места в жизни, а также смысла жизни.

Таким образом, важной проблемой нашего времени выступает проблема поиска соответствующей организационной структуры образовательной системы и ее учреждений, которые обеспечили бы переход от принципа "образование на всю жизнь" к принципу "образование через всю жизнь". Решением данной проблемы может стать формирование у студентов потребности в самообразовательной деятельности, а также воспитание соответствующего отношения к профессиональным знаниям и умениям.[2]

Самообразование позволяет овладевать знаниями по инициативе самой личности в отношении предмета занятий. При этом есть возможность самостоятельно устанавливать продолжительность времени проведения занятий. Возможность выбора формы удовлетворения познавательных потребностей и интересов, а также объема и источников познания. Самообразование требует наличие активных познавательных потребностей и интересов, а также действенное внутреннее побуждение личности к их удовлетворению, проявление для этого значительных волевых усилий, высокой степени сознательности и организованности. Причем, эта познавательная деятельность является дополнительной к основному занятию человека, хотя связана и даже обусловлена им. Как правило, человек при решении возникшей задачи осознает нехватку имеющихся на данном этапе у него знаний, выходом служит обращение к тому или иному источнику пополнения знаний. Главным условием при этом выступает систематическая познавательная деятельность. На сегодняшний день учебно-воспитательный процесс, как система организационного обучения и воспитания, должна быть направлена на обогащение студентов знаниями, на обучение будущих специалистов способам эффективного их усвоения, также призвана научить нахождению, и творческому использованию, нестандартных решений возникающих проблем и задач.

Все сказанное подводит к необходимости создания новой модели профессиональной подготовки специалиста, которая требует уже больше разрабатывать методические приемы получения навыков самообразования. Качество профессиональной подготовки, таким образом, понимается как соответствие профессиональной компетенции к требованиям современного мира.

Современная ситуация в образовании предполагает возможность идти по логике модели профессионального развития в рамках компетентностного подхода. Не секрет, что до недавнего времени, профессиональное образование строилось по логике адаптивной модели, то есть умении человека соответствовать, «вписываться» в окружающую действительность, умении моментально реагировать на внешние изменения. А компетентностный специалист способен выходить за рамки предмета своей профессии, умение учитывать и прогнозировать будущие изменения, что требует от него обладание некоторым творческим потенциалом саморазвития. Таким образом в основе компетентностного подхода лежит культура самоопределения, то есть способность и готовность самоопределяться, саморазвиваться, самообразовываться. Калугин Ю.Е. писал: "На наш взгляд, в настоящее время, создалась такая ситуация, при которой необходимость в самообразовании нарастает в связи и изменениями, происходящими в обществе".

Ряд исследований дают основание полагать, что успех "компетентностному работнику" обеспечивают умения и качества, характеризующие самостоятельность личности:

- способность находить и применять информацию;
- анализировать, оценивать альтернативы;
- логически выстраивать ход решения проблемы;
- ориентироваться в неожиданных ситуациях, находить новые подходы к решению нестандартных проблем.

Самостоятельность, должна сочетаться с активным взаимодействием личности в группе, так как в основе самообразования лежит разнообразный опыт развивающегося профессионала и его мастерство динамично прогрессирует от стадии к стадии. Поэтому выделяем два вида профессионального опыта: методологический (обобщенный опыт человечества, отдельных профессионалов, отраженный в книгах) и эмпирический (свой пережитый субъективный опыт).

Отсюда, если опыт на уровне приобретенных знаний есть результат той или иной науки или опыта других людей, то субъективные знания включают в себя индивидуально пережитые и не всегда осознаваемые моменты реальной профессиональной деятельности. Поэтому в последние годы подчеркивается необходимость оптимального сочетания разных методов, что позволяет раскрыть студентам новые знания в виде проблем и в то же время не упустить отработку у учащихся приемов и способов работы до уровня навыков и умений. С психологической точки зрения сочетание методов нужно и для формирования разных видов мотивации студентов. Важнейшим аспектом современного обучения является проблема формирования мотивации учения, которая лежит на стыке обучения и воспитания. Это означает, что здесь в поле внимания педагога оказывается не только осуществляемое студентом учение, но и происходящее в ходе учения развитие личности студента. В свою очередь, формирование мотивации подразумевает воспитание у студентов идеалов, мировоззренческих ценностей, принятых в нашем обществе, в сочетании с активным поведением студента, что означает взаимосвязь осознаваемых и реально действующих мотивов, единство слова и дела, активную жизненную позицию студента.[4]

Мотивация учения складывается из многих, изменяющихся и вступающих в новые отношения друг с другом сторон (общественные идеалы, смысл учения для школьника, его мотивы, цели, эмоции, интересы и др.).

Поэтому становление мотивации есть не простое возрастание положительного или отрицательного отношения к учению, а стоящее за ними усложнение структуры мотивационной сферы, входящих в нее побуждений, установление новых, более "зрелых, иногда противоречивых отношений между ними.[3] Эти отдельные стороны мотивационной сферы (и сложные, диалектические отношения между ними) должны стать объектом управления педагога.

Следовательно, активизация учебной деятельности студентов выступает как основной резерв формирования всех видов учебно-познавательных мотивов и мотивов самообразования. Она также может осуществляться в разных формах учебной работы студентов: во-первых, как учебная деятельность под руководством педагога, во-вторых, как самостоятельная деятельность, которая осуществляется студентом без помощи педагога и в третьих, как самообразовательная деятельность, которой студент руководит сам. Но, следует помнить тот факт, что все эти формы нуждаются в руководстве педагога, так как самообразовательная деятельность предполагает наличие разных уровней. Таких как сопутствие обучению, присутствие в виде отдельных эпизодических форм самообразования и, превращение, при необходимости, в особую развернутую деятельность студента по самообразованию и самовоспитанию.[5] Для развития положительной мотивации учения необходимо формирование некоторых приемов самостоятельной работы студентов. Во-первых, смысловой переработки текста, укрупнение учебного материала, выделение в нем исходных идей, принципов, законов, осознание обобщенных способов решения задач, самостоятельное построение студентами системы задач определенного типа. Во-вторых, культуры чтения и слушания, приемы краткой и наиболее рациональной записи. В-третьих, приемы запоминания. В-четвертых, сосредоточение внимания, которое опирается на использование студентами разных видов самоконтроля, поэтапную проверку своей работы. В-пятых, поиск дополнительной информации и ее хранение в домашней библиотеке. В-шестых, подготовка к различным видам контроля знаний, а также к видам аудиторных занятий. В-седьмых, рациональная организация времени, чередование труда и отдыха, а также степени сложности заданий и общие правила гигиены труда.

Вышеперечисленные приемы способствуют становлению зрелых познавательных мотивов, таких как: учебно-познавательного мотива и мотива самообразования, постановке цели, сопровождение положительными эмоциями. Таким образом, активизация учебной деятельности студентов, является одним из основных путей активизации разных видов познавательной активности обучающихся. В связи с новой концепцией профессионального образования, вытекает тот факт, что проблема формирования мотивов самообразовательной деятельности студентов представляется актуальной на сегодняшний день.

Отсюда можно выявить, что компонентами мотивации могут являться потребности (состояние организма, человеческой личности, социальной группы общества, выражающее зависимость от объективного содержания условий их существования и развития), мотивы (самые различные явления и состояния, вызывающие активность субъекта) и цели (идеальный результат, ради

которого предпринимаются те или иные действия, их идеальный внутренний мотив).

Анализ научной литературы, анкетирование и опросы обучаемых позволили установить номенклатуру мотивов (учения и самообразования) как возможных элементов состава мотивации самообразования. Каждый мотив познания характеризуется с точки зрения предметной направленности и социально-поведенческого аспекта. В одних побуждениях более представлены отношения, следовательно, ведущей стороной является предметная направленность (познавательные мотивы), а в других - взаимные отношения, и ведущим является социально-поведенческий аспект (мотивы долга, ответственности, престижные). Тем не менее, мотивы долга, ответственности немыслимы вне предметной направленности, а познавательные мотивы имеют социально-поведенческую характеристику. Проведенный анализ показал, что в процессе самооценки уровня сформированности у обучающихся различных познавательных умений, многие студенты отметили, что репродуктивные умения, такие как умение быстро запоминать и воспроизводить без изменения информацию, умение решать стандартные задачи, развиты у них достаточно хорошо. А умения, необходимые для продуктивной познавательной деятельности, по мнению студентов, сформированы слабо. Таким образом, становясь студентами, вчерашние школьники включаются в совершенно новые формы обучения, которые требуют от них умения самостоятельно думать, осмысливать устный материал, конспектировать, самостоятельно изучать первоисточники, учебную литературу, готовиться к семинарским, практическим и лабораторным занятиям. Поэтому, для развития способности к самоуправлению, необходима нацеленность методики обучения на изменение целеполагания и мотивации познавательной деятельности студентов, создание у них перспективы повышения культуры умственного труда, правильного понимания структуры процесса познания. При этом совершенно очевидно, что формирование мотивационной стороны познавательной самостоятельности предполагает непременно организацию продуктивной самостоятельной деятельности обучаемых. Без непосредственного участия в ней студентов формирование соответствующих мотивов невозможно.

Процесс овладения знаниями, т.е. изучение предмета, а в особенности спецкурсов, для каждого студента делится на следующие этапы:

1) ознакомление с формулировками целей и задач курса, знакомство с системой определений, понятий, явлений, описываемых в данной дисциплине, уяснение значимости данной дисциплины в ряду других предметов, составляющих основу теоретической и практической подготовки будущих специалистов;

2) изучение основ теории и методов решения типовых задач (типовых способов деятельности);

3) изучение опыта профессиональной деятельности специалистов данного профиля в рамках данных условий и задач;

4) овладение профессиональным мастерством на уровне воспроизведения и на творческом уровне.

Следует учитывать, что психологическая сущность процесса познавательной деятельности обучающихся на этих этапах различна.[6] На первом этапе доминирует первоначальная мотивация к изучению предмета, при этом овладение материалом на уровне простого запоминания, весьма ограничено. На втором этапе характерно самостоятельное критическое осмысление основных теоретических построений дисциплины, а также эффективности применения основ теории к решению типовых задач. На третьем этапе осуществляется сознательная проверка действенности (верификации) студентом, где он вносит определенные коррекции в свои представления и приемы деятельности в рамках данной дисциплины, уясняет значимость приобретенных знаний и умений для более качественного и квалифицированного решения комплексных задач, определенных профессиональной характеристикой его специальности. На четвертом этапе осуществляется само так называемое самообучение и самосовершенствование в процессе учебной и профессиональной деятельности.

Следует учитывать, что качество обучения на первых трех этапах будет определять тот профессиональный и эмоциональный настрой студента, который может вызвать либо творческое горение и глубочайшее удовлетворение в трудовой деятельности, либо равнодушное, пассивное, а иногда и явно негативное отношение к своему труду молодого специалиста. Здесь процесс обучения очень тесно соприкасается и переплетается не формально, а по существу с процессом воспитания активной, творческой личности.

Таким образом, фундаментальные знания студент может приобрести только в процессе самостоятельного изучения сначала основ теории, а затем, на этой базе, методов решения типовых задач, т.е. изучения типовых способов деятельности. Для каждого обучающегося этот процесс идет в характерном для него ритме на базе освоенных ранее и окрашенных индивидуальными психологическими особенностями приемов умственной работы.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Концепция непрерывного педагогического образования педагога новой формации Республики Казахстан, Астана 2005. // Казахстанская правда. -18.08.2005 г.
- 2 Дамитов Б. Мельников В. Интеграция в мировое образовательное пространство через повышение качества образования. // Высшая школа Казахстана. - №1. – 2002. - С.8-13.
- 3 А.К. Маркова. Психология профессионализма. – М., 1996.
- 4 Зимняя И.А. Педагогическая психология : учеб. для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб. – М. : Логос, 2004. – 384 с.
- 5 Низамов Р.А. Дидактические основы активизации учебной деятельности студентов.- Казань: Изд-во КГУ, 1975.
- 6 Кузьмина Н.В. Методы системного педагогического исследования. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1980.

Амирханова А.А., Наурзалина Д.Г., Нуганова А.Г.
Студенттер өздігінен білім алудағы қызмет себебінің құралымы
Резюме

Қазіргі уақыттағы оқу орнының алдындағы кәсіби құзыреттілігіне қойылатын даму жолдары орын алуда. Бұл себепте өзбетімен білім алудағы қажеттілігі орын алады. Мақалада негізгі мәселелер өздігінен білім алу, білім алу жолының қалыптасу мәселесі қарастырылған.

Amirkhanova A.A., Naurzalina D.G., Nuganova A.G.
Forming of reasons of of independent education activity of students
Summary

At present, the higher education faces challenges aimed at the development of professional competencies. The young specialist is simply obliged to correspond to modern level. It needs to update the knowledge constantly. Their professionalism has to conform to modern requirements. Reality today shows a huge economical, political change. Therefore because of changing conditions the young specialist can unexpectedly change the professional activity. That is to seize a new profession. The students skills of independent education will be useful in their future. Only with own personal initiative self-education will be able to afford necessary knowledge. Needs for continuous independent mastering knowledge can help in this question. Internal motivation of the personality to satisfaction of the interests, manifestation of strong-willed efforts, high degree of consciousness, organization is those active informative requirements which independent education demands. As a rule, this activity is additional to the main occupation of the person. Therefore need of a combination of different training methods for students. It will allow to open for students new knowledge at the solution of certain professional tasks. Also it will give the chance to fulfill receptions and modes of work to level of skills and abilities. Educational activity can be carried out in different forms of study of students – educational activity under the leadership of the teacher, independent activity, self-educational activity. On the other hand, the combination of training methods is necessary for formation of different types of student's motivation. Positive motivation for the development of teaching techniques necessary to form some independent work of students. From here, requirements, motives and the purposes can be components of motivation. Therefore authors in article consider the main questions of self-education, a problem of formation of motivation of the doctrine.

Амирханова Альмира Амангельдиновна, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры Информатики КазАТУ им. С. Сейфуллина
Наурзалина Дана Гадылшаевна, доктор PhD, доцент кафедры специальной педагогики и психологии Актыбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова
Нуганова Алия Гизатовна, тренер ЦУП НЦПК Орлеу ИПК ПР по Актыбинской области

УДК 159.9:37

Д.Г. НАУРЗАЛИНА¹, А.А. КАРАБАЛИНА¹, Л.Б. БЕРДИМУРАТОВА²,
О.Д. ЛАУКЕНОВА², Г.Б. САТЫГАЛИЕВА¹, Б.Б. ИСАТАЕВА¹
Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова¹,
Актюбинский областной специализированный многопрофильный
лицей-интернат им. Есет батыра²

СОЦИАЛЬНЫЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В СТРУКТУРЕ ЛИЧНОСТИ СОВРЕМЕННЫХ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ

Аннотация

В статье рассматриваются такие понятия как социальный и эмоциональный интеллект. Теоретический обзор данных понятий в отечественной и зарубежной литературе позволил выявить закономерную связь между понятием социальный интеллект и социальной успешностью. С тех пор как в науке впервые была выдвинута концепция социального интеллекта, интерес к этому понятию изменился. Исследователи стремились понять специфику данного феномена, предлагали различные пути его изучения, выделяли разные формы интеллекта, исследование социального интеллекта периодически выпадало из поля зрения ученых, что обуславливалось неудачами при попытках определить границы данного понятия. Для большинства теорий интеллекта социальный интеллект оказывается «темной стороной» и находится на периферии изучения. Согласно однофакторным теориям, в основе всех видов интеллекта лежит одна способность. Сторонники многофакторных теорий считают, что интеллект состоит из нескольких независимых способностей. Исследования Дж. Гоулмена связывают эмоциональный интеллект с лидерством и профессиональной успешностью личности. Проведенное исследование выявило связь между способностью к пониманию поведения других людей и эмоционально-волевой регуляцией личности.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, социальный интеллект, эмпатия, тревожность, стрессоустойчивость.

Тірек сөздер: эмоционалды интеллект, әлеуметтік интеллект, эмпатия, мазасыздық, стреске тұрақтылық

Key words: emotional intelligence, social intelligence, empathy, anxiety.

Сам термин «социальный интеллект» был введен в психологию Торндайком Э. в 1920 году для обозначения «дальновидности в межличностных отношениях». Его трехкомпонентная модель интеллекта включала способности понимать и оперировать идеями (абстрактный интеллект), конкретными предметами (механический интеллект), людьми (социальный интеллект) [1].

В 1937 г. Г. Оллпорт описывает социальный интеллект как особую способность верно судить о людях, прогнозировать их поведение и обеспечивать адекватное приспособление в межличностных взаимодействиях. Он выделяет набор качеств, которые обеспечивают лучшее понимание других людей; в структуру этих качеств социальный интеллект включен как отдельная способность. Социальный интеллект, по мнению Г. Оллпорта, – особый «социальный дар», обеспечивающий гладкость в отношениях с людьми [2]. Вместе с тем автор указывал, что социальный интеллект имеет отношение скорее к поведению, чем к оперированию понятиями: его продукт – социальное приспособление, а не оперирование понятиями.

Затем способности социального интеллекта многие известные ученые раскрывали в структурах общего интеллекта. Среди них наиболее ярко представлены модели интеллекта, предложенные Д. Гилфордом, Г. Айзенком [3].

Благодаря исследованиям Дж. Гилфорда (1950–1967) термин «социальный интеллект» перешел в разряд измеряемых конструкторов, то есть вошел в арсенал психологической практики. Возможность измерения социального интеллекта выводится из общей модели структуры интеллекта Дж. Гилфорда. Он понимал социальный интеллект как систему интеллектуальных способностей, независимых от фактора общего интеллекта и связанных прежде всего с познанием поведенческой информации, которые как и общеинтеллектуальные, можно описать в пространстве трех переменных: содержание, операции, результаты. Дж. Гилфорд выделил одну операцию – познание – и сосредоточил свои исследования на познании поведения [4].

Модель Дж. Гилфорда открыла дорогу для построения тестовой батареи, диагностирующей социальный интеллект. Wedeck (1947) создал стимульный материал, содержащий слуховые и

рисуночные стимулы, который позволил выделить среди факторов общего и вербального интеллекта фактор «психологической способности», послужившей прообразом социального интеллекта. Эти исследования доказали необходимость использования невербального материала для диагностики социального интеллекта. Было выявлено, что социальный интеллект значимо не коррелирует с развитием общего интеллекта и пространственных представлений, способностью к визуальному различению, оригинальностью мышления, а также способностью манипулировать с комиксами [5].

В отечественной психологии понятие «социальный интеллект» было рассмотрено рядом исследователей. Одной из первых этот термин описала М.И. Бобнева. Она определяла его в системе социального развития личности [6]. Рассмотрим подробнее логику данной структуры. Механизмом формирования личности выступает процесс социализации. Как отмечает автор, существует как минимум два толкования этого понятия. В широком смысле слова термин «социализация» используется для обозначения процесса, «в ходе которого человеческое существо с определенными биологическими задатками приобретает качества, необходимые ему для жизнедеятельности в обществе».

Принимая во внимание наличие указанных значений, М.И. Бобнева отмечает, что только социализация не обеспечивает целостного формирования человека. И, далее, определяет важнейшей закономерностью процесса социального развития личности наличие в нем двух противоположных тенденций – типизация и индивидуализация. Примерами первой являются многообразные виды стереотипизации, формирования заданных группой и общих для ее членов социально-психологических свойств. Примеры второй – накопление человеком индивидуального опыта социального поведения и общения, выработка своего отношения к предписываемым ему ролям, формирование личностных норм и убеждений, систем смыслов и значений и т.д. Здесь просматривается аналогия с принципом адаптационной природы интеллекта в теории Ж. Пиаже [7]. Исходя из которого, адаптация понимается как равновесие между ассимиляцией (или усвоением данного материала существующими схемами поведения) и аккомодацией (или приспособлением этих схем к определенной ситуации). Далее, в своем рассуждении, М.И. Бобнева [6] останавливается на второй тенденции – индивидуализации. Она отмечает, что любой процесс развития человека, в том числе и социального, – это всегда процесс его индивидуального развития в рамках, в контексте, в условиях общества, социальной группы, социальных контактов, общения. М.И. Бобнева определяет наличие особой потребности у формирующейся личности – потребность в социальном опыте. Эта потребность может искать выход в стихийном поиске в виде неорганизованных, неуправляемых поступков и действий, но может быть реализована и в специально созданных условиях. Т.е. существуют и необходимы для полноценного развития личности две формы приобретения социального опыта – и организованное социальное научение, и стихийная практика социальных взаимодействий, обеспечивающая спонтанное и активное развитие личности. Т.о. важнейшей задачей прикладной социальной психологии личности и психологии воспитания, как замечает исследователь, является поиск оптимальных форм сочетания обоих видов социального научения и выявления их специфических закономерностей.

Бобнева М.И. считает, что социальный интеллект следует расценивать как особую способность человека, формирующуюся в процессе его деятельности в социальной сфере, в сфере общения и социальных взаимодействий [6]. И принципиально важно, подчеркивает автор, что уровень «общего» интеллектуального развития не связан однозначно с уровнем социального интеллекта. Высокий интеллектуальный уровень является лишь необходимым, но не достаточным условием собственно социального развития личности. Он может благоприятствовать социальному развитию, но не замещать и не обуславливать его. Более того, высокий интеллект может полностью обесцениваться социальной слепотой человека, социальной неадекватностью его поведения, его установок и т.д.

Ушаковым Д.В. предложена структурно-динамическая теория социального интеллекта. В рамках этой теории пересмотру подвергаются традиционные факторные теории структуры интеллекта, предполагающие общий фактор и набор специальных [8]. Основная идея структурно-динамической теории заключается в том, что структура интеллекта человека является результатом сил, действующих на формирование интеллекта на протяжении всего жизненного пути человека. В обоснование приводится система доказательств: нестабильность факторной структуры интеллекта;

отрицательные корреляции, наблюдаемые в некоторых случаях между различными интеллектуальными показателями; более высокие психометрические показатели многошкальных тестов по сравнению с одношкальными; наличие корреляции с общим фактором у заданий, не коррелирующих между собой; повышение корреляций у задания с общим фактором по мере тренировки и т.д. Кроме того, теория позволяет подойти к объяснению таких феноменов, как изменение корреляций между показателями психологических тестов на протяжении жизненного пути и, возможно, самое неожиданное – психогенетических данных.

Другой отечественный исследователь, Ю. Н. Емельянов, изучал социальный интеллект в рамках практической психологической деятельности – повышение коммуникативной компетентности индивида с помощью активного социально-психологического обучения. Определяя социальный интеллект, он пишет: «Сферу возможностей субъект-субъектного познания индивида можно назвать его социальным интеллектом, понимая под этим устойчивую, основанную на специфике мыслительных процессов, аффективного реагирования и социального опыта способность понимать самого себя, а также других людей, их взаимоотношения и прогнозировать межличностные события» [9]. Автор предлагает термин «коммуникативная компетенция», схожий с понятием социальный интеллект. Коммуникативная компетенция формируется благодаря интериоризации социальных контекстов. Это процесс бесконечный и постоянный. Он имеет вектор от интер- к интра-, от актуальных межличностных событий к результатам осознания этих событий которые закрепляются в когнитивных структурах психики в виде умений, и навыков. Эмпатия является основой сенситивности – особой чувствительности к психическим состояниям других, их стремлениям, ценностям и целям, которая в свою очередь формирует социальный интеллект. Ученый подчеркивает, что с годами эмпатическая способность тускнеет, вытесняется символическими средствами представленности. Т.о. социальный интеллект выступает относительно независимым праксеологическим образованием.

Емельянов Ю.Н. так же, как и другие исследователи, связывает социальный интеллект и ситуативную адаптацию. Социальный интеллект предполагает свободное владение вербальными и невербальными средствами социального поведения, – всеми видами семиотических систем[9].

А.Л. Южанинова также выделяет социальный интеллект как третью характеристику интеллектуальной структуры, в дополнение к практическому и логическому интеллекту [10]. Она рассматривает социальный интеллект как особую социальную способность в трех измерениях: социально-перцептивных способностей, социального воображения и социальной техники общения.

Вывод о том, что чем выше социальный интеллект, тем более адаптивен человек, кажется вполне оправданным. Значение данной стороны психики с особой наглядностью обнаруживаются на многочисленных примерах, когда люди, отличающиеся высокими достижениями в изучении явлений материального мира (имеющие высокий общий предметно-ориентированный интеллект), оказываются беспомощными в области межличностных отношений. Таким образом, социальный интеллект – интегральная интеллектуальная способность, определяющая успешность общения и социальной адаптации. Социальный интеллект объединяет и регулирует познавательные процессы, связанные с отражением социальных объектов.

В настоящее время в психологической литературе подчеркивается существование связи между эмоциональным и социальным интеллектом. Однако характер данной взаимосвязи все еще является открытым вопросом. Профессиональная успешность личности, несомненно, связана со знаниями, умениями и навыками, эрудицией и способностью к мышлению в целом. Однако в большинстве случаев высокого уровня общего интеллекта оказывается недостаточно. Эффективность профессиональной деятельности молодого специалиста, занятого в сфере «субъект-субъектных» отношений во многом обуславливается умением понимать свои эмоции и распознавать эмоции других людей. Как показывают исследования Д. Гоулмана [11], профессиональному и жизненному успеху личности во многом способствует высокий уровень эмоционального интеллекта. Феномен эмоционального интеллекта, его структура и предпосылки развития рассматривались как зарубежными учеными (Дж. Мэттьюс, Р.Д. Робертс, С.Дж. Стейни др.), так и отечественными (И.Н. Андреева, Д.В. Люсин, М.А. Манойлова, М.А. Спасская и др.).

Концепция эмоционального интеллекта (ЭИ), возникшая в начале 1990-х гг., отражает идею единства аффективных и интеллектуальных процессов. В широком смысле к ЭИ относят способности к опознанию, пониманию эмоций и управлению ими; имеются в виду, как

собственные эмоции субъекта, так и эмоции других людей [12]. В последние годы наметился некоторый прогресс в формировании научных основ ЭИ, но остается много серьезных трудностей. Прежде всего, это касается определения самого понятия ЭИ. Точки зрения разных авторов по этому поводу пересекаются лишь частично, многое четко не сформулировано, иногда понятие ЭИ трактуется чрезмерно широко. Существование двух типов моделей ЭИ — смешанных и моделей способностей — приводит к разным подходам к его измерению, причем эти подходы дают результаты, не согласующиеся друг с другом [13]. Остается неясным, на каких когнитивных процессах основывается ЭИ и какую роль он играет в адаптации человека к окружающему миру.

Основная модель ЭИ как способности была предложена Дж. Мэйером и П. Сэловеем (например, Mayer, Salovey, 1997). Такая иерархическая последовательность основывается на следующих рассуждениях. Способность распознавать и выражать эмоции (первая «ветвь») является необходимой основой для порождения эмоций в целях решения конкретных задач (вторая «ветвь»). Эти две способности имеют процедурный характер. Они являются основой для декларативной способности к пониманию событий, предшествующих эмоциям и следующих за ними (третья «ветвь»). Все вышеописанные способности необходимы для внутренней регуляции собственных эмоциональных состояний и для успешных воздействий на внешнюю среду, приводящих к регуляции собственных и чужих эмоций (четвертая «ветвь»).

Д. Гоулмен (Goleman, 1995) основал свою модель на ранних представлениях Сэловея и Мэйера (Salovey, Mayer, 1990), но добавил к выделенным ими компонентам ещё несколько, а именно энтузиазм, настойчивость и социальные навыки. Выделяются четыре главных составляющих ЭИ: самосознание, самоконтроль, эмпатия, навыки отношений [11].

Отталкиваясь от существующих концепций, Люсин Д.В. предложил свою концепцию ЭИ. Согласно двухкомпонентной теории Люсина Д.В. [3], эмоциональный интеллект состоит из способности к пониманию своих и чужих эмоций и способности к управлению своими и чужими эмоциями. Для уточнения этого определения следует раскрыть, что имеется в виду под способностью к пониманию и управлению эмоциями. ЭИ - это психологическое образование, формирующееся в ходе жизни человека под влиянием ряда факторов, которые обуславливают его уровень и специфические индивидуальные особенности [3].

Результаты проведенных исследований показали, что эмоциональный интеллект оказывает влияние на познавательную деятельность студентов. Высокий уровень развития эмоционального интеллекта у студентов обеспечивает внутреннюю регуляцию собственных. Однако в современной системе высшего образования, направленной на развитие академического интеллекта, не уделяется должного внимания развитию эмоциональной сферы будущих специалистов. Для ее достижения были использованы следующие методики: Опросник эмоционального интеллекта «ЭмИн» Д.В. Люсина, Опросник EQ Н. Холла, Тест Спилберга Ч.Д., Ханина Ю.Л. «Личностная и ситуативная тревожность», «Тест Социальный интеллект Гилфорда». Эмпирическое исследование проводилось на базе факультета педагогики и психологии Актюбинского Регионального Государственного университета им. К. Жубанова.

Рассмотрим полученные данные, более 67% респондентов испытывают высокий уровень тревожности. 30% студентов, будущих специалистов педагогов-психологов, показывает низкие показатели по уровню ситуативной и личной тревожности. Данное обстоятельство говорит о том, что студенты испытывают сложности в стрессовой ситуации (см. Рисунок 1).

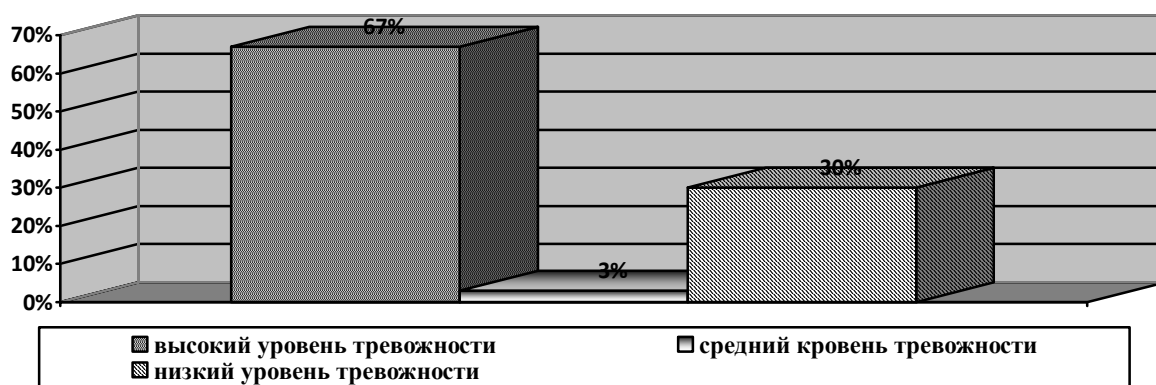

Рисунок 1. Сравнительный анализ данных по уровню тревожности.

С помощью опросника EQ Н. Холла были исследованы такие особенности эмоционального интеллекта студентов, как эмоциональная осведомленность, эмоциональная неригидность, самомотивация, эмпатия и умение воздействовать на эмоциональное состояние других людей.

Анализ результатов свидетельствует о том, что среди студентов – будущих педагогов-психологов преобладают лица с низким и средним уровнем эмоциональной осведомленности (77 %), и управление своими эмоциями (89%), они не владеют информацией о природе эмоций и эмоциональных состояний, испытывают сложности в распознавании собственных чувств и не умеют распознавать эмоциональное состояние окружающих.

Однако у испытуемых развиты такие показатели эмоционального интеллекта как самомотивация (63 %) и умение воздействовать на эмоциональное состояние других людей (66,6 %), эмпатию проявили (41%). Таким образом, прослеживается определенная закономерность, с одной стороны испытуемые испытывают сложности в осознании и управлении своим эмоциональным состоянием, с другой стороны имеют тенденцию самомотивации и стремление управлять эмоциями окружающих.

Анализ результатов исследования, проведенного со студентами – будущими педагогами-психологами по методике «ЭмИн» Д.В. Люсина, показал, что только 29 % студентов имеют высокий уровень развития эмоционального интеллекта. Количество испытуемых со средним уровнем развития эмоционального интеллекта составляет по 47 % выборки. Испытуемые, показавшие низкие данные по уровню развития эмоционального интеллекта составили 34% выборки.

Так, средний уровень развития межличностного эмоционального интеллекта был выявлен у 63 % испытуемых, внутриличностного эмоционального интеллекта – у 67 %, способности к управлению своими и чужими эмоциями – у 46 %, а способности к пониманию своих и чужих эмоций – у 64 %. Низкий уровень межличностного эмоционального интеллекта был диагностирован у 27 % опрошенных, внутриличностного эмоционального интеллекта – у 33 %, способности к управлению своими и чужими эмоциями – у 34 %, а способности к пониманию своих и чужих эмоций – у 36 % опрошенных.

Результаты, полученные в ходе исследования социального интеллекта, представлены в рисунке 2.

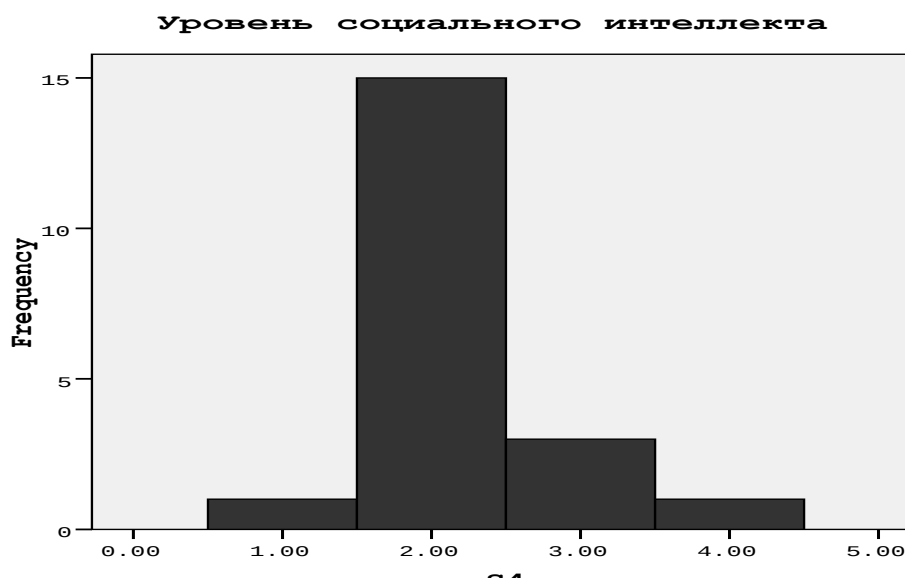

Рисунок 2. Уровень социального интеллекта.

Как видно из диаграммы более 80% испытуемых показывают низкие результаты в области способности к познанию поведения. Социальный интеллект представляет собой систему интеллектуальных способностей, определяющих адекватность понимания поведения людей. Выполняя регулирующую функцию в межличностном общении, социальный интеллект обеспечивает социальную адаптацию личности, «гладкость в отношениях с людьми».

Лица с высоким социальным интеллектом способны извлечь максимум информации о поведении людей, понимать язык невербального общения, высказывать быстрые и точные суждения о людях, успешно прогнозировать их реакции в заданных обстоятельствах, проявлять дальновидность в отношениях с другими, что способствует их успешной социальной адаптации. В рамках исследования лишь 15% испытуемых показали подобные результаты.

Уровень развития социального интеллекта в большей степени определяет успешность адаптации при поступлении на работу, чем уровень развития общего интеллекта. Люди с высоким социальным интеллектом обычно легко уживаются в коллективе, способствуют поддержанию оптимального психологического климата, проявляют больше интереса, смекалки и изобретательности в работе.

Лица с низким социальным интеллектом могут испытывать трудности в понимании и прогнозировании поведения людей, что усложняет взаимоотношения и снижает возможности социальной адаптации.

Низкий уровень социального интеллекта может в определенной степени компенсироваться другими психологическими характеристиками (например, развитой эмпатией, некоторыми чертами характера, стилем общения, коммуникативными навыками), а также может быть скорректирован в ходе активного социально-психологического обучения.

В ходе корреляционного анализа общего эмоционального интеллекта и его компонентов было выявлено следующее: общий эмоциональный интеллект умеренно сильно положительно взаимосвязан со стрессоустойчивостью ($r=0,404$), что значит, что чем выше уровень развития общего эмоционального интеллекта, тем выше уровень развития стрессоустойчивости. Таким образом, на основании корреляционного анализа результатов исследования установлено, что между общим эмоциональным интеллектом, межличностным эмоциональным интеллектом и способностью к управлению своими и чужими эмоциями существует положительная статистически значимая взаимосвязь. Развитие эмоционального интеллекта студентов является одним из условий формирования гармоничного специалиста психолога-педагога, психологически готового к насыщенной стрессом профессиональной жизнедеятельности.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Thorndike E. L. Intelligence and its use. / Thorndike E. L. // Harper's Magazine. 1920. 140. 227-235.
- 2 Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта. / Пер. с англ. / В кн.: Психология мышления. М., 1968. - С. 433-456.
- 3 Люсин, Д.В., Современные представления об эмоциональном интеллекте Социальный интеллект: теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. М.: Институт психологии РАН, 2004.
- 4 Гилфорд Дж. Структурная модель интеллекта // Психология мышления. М., 1965. - С. 433-456.
- 5 Андреева, И.Н. ЭИ: исследования феномена / Андреева И. Н. - М.: 2006. - 78-86 с.
- 6 Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / Бобнева М.И. // М.: Наука, 1978. - 311 с.
- 7 Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. / Пиаже Ж. // М.: Просвещение, 1969, 658 с.
- 8 Ушаков Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта /Д.В. Ушаков// Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Ушакова, Д.В. Люсина. М., 2004. С. 11-29.
- 9 Емельянов Ю.И. Активное социально-психологическое обучение / Емельянов Ю.И. // Л.: 1985. С. 24-28.
- 10 Южанинова А.Л. К проблеме диагностики социального интеллекта / Южанинова А.Л. // Проблемы оценивания в психологии. Саратов, 1984. С. 63-67.
- 11 Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005.
- 12 Ушаков Д.В. Интеллект: структурно-динамическая теория. М.: ИП РАН, 2003, С. 291-300.
- 13 Робертс Р.Д., Мэттьюс Дж., Зайднер М., Люсин Д.В. Эмоциональный интеллект: проблемы теории, измерения и применения на практике. // Психология: Журнал Высшей Школы Экономики, 2008. - 120 с.

*Наурзалина Д.Г., Карабалина А.А., Бердимуратова Л.Б.,
Лаукенова О.Д., Сатығалиева Г.Б., Исатаева Б.Б.*

**Студент-психологтарда тұлғалық регуляцияның әлеуметтік және эмоционалдық интеллект түсініктері
Резюме**

Мақалада әлеуметтік және эмоционалдық интеллект түсініктері қарастырылады. Теориялық ұғым түсінігі шолуында отандық және шетел әдебиеттерінде әлеуметтік интеллект түсінігі мен әлеуметтік табыстың арасындағы заңды байланысты айқындап шығарды. Дж.Гоулменнің зерттеуі бойынша эмоционалдық интеллект кәсіпшілікпен және тұлғаның кәсіби табыстылығымен байланыстырады. Зерттеу нәтижесі бойынша сырт адамның қылығының түсінуділігіне деген қабілеті мен тұлғалық эмоционалды-ерікті регуляцияның арасында айқындалады.

*Naurzalina D.G., Karabalina A.A., Berdimuratova L.B.,
Laukenova O.D., Satygaliyeva G.B., Isatayeva B.B.*

Social and emotional intellect instructure of personality modern students-psychologists

Summary

Theoretical framework of IQ has been rapidly changed. The view of EI as key factor of human success was shown by different studies. The research has demonstrated a link between the ability to understand other people's behavior and emotional regulation, EI. Since in science the concept of social intelligence was for the first time put forward, interest to this concept changed. Researchers sought to understand specifics of this phenomenon, offered various ways of its studying, allocated different forms of intelligence, research of social intelligence periodically dropped out of a field of vision of scientists that was caused by failures in attempts to define borders of this concept. For the majority of theories of intelligence the social intelligence appears "dark side" and is on the studying periphery. According to one-factorial theories, at the heart of all types of intelligence one ability lies. Supporters multifactor theories believe that intelligence consists of several independent abilities. The early Emotional Intelligence theory was originally developed during the 1970s and 80s. Emotional Intelligence is increasingly relevant to organizational development and developing people, leadership because the EQ principles provide a new way to understand and assess people's behaviours, management styles, attitudes, interpersonal skills, and potential.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова.

Наурзалина Д.Г. – Доктор PhD в области психологии, доцент кафедры специальной психологии и педагогики

Карабалина А.А. – кандидат психологических наук, доцент кафедры специальной психологии и педагогики.

Сатығалиева Г.Б. – магистр психологии, ст.преподаватель кафедры кафедры специальной психологии и педагогики.

Исатаева Б.Б. – магистр психологии, ст.преподаватель кафедры кафедры специальной психологии и педагогики.

Актюбинский областной специализированный многопрофильный лицей-интернат им. Есет батыра.

Бердимуратова Л.Д. – педагог-психолог.

Лаукенова О.Д. – зам. по воспитательной работе

*Н.С. ЕРІМБЕТОВ, Б.А. МУХАМЕДЖАНОВ, Б.А. АБУСЕЙІТОВ,
Т.Ә. ДАНИЯРОВ, Ғ.Б. ХУДИЯРОВ*

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ АРҚЫЛЫ СПОРТШЫ ІЗБАСАРЛАРДЫ ДАЙЫНДАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

Аннотация

Бұл мақалада спорттық ойындармен жүйелі түрде жаттыққан кезде орталық жүйке жүйесінің функционалдық жағдайы жақсаратындығы, жаттығуды жетілдіру барысында қолданылатын дене жаттығуларының түрлері мен көлеміне, қимыл ойындарының ұзақтылығы жасөспірім балалардың дене дамуына әсері туралы баяндалады.

Тірек сөздер: спорт, қимыл, жүйке, функционалды, жасөспірім, спорттық ойындар, дене тәрбиесі, қоршаған орта, шыдамдылық, күш.

Ключевые слова: спорт, действие, нерв, функциональный, подросток, спортивные игры, физическая культура, окружающая среда, терпеливость, сила.

Key words: sports, action, nerve, function, teen, sports, physical culture, the environment, patience, strength.

Мемлекет дене шынықтыру және спорт саласында мемлекеттік саясатты қалыптастыру жолымен, дене шынықтыруды және спортты дамытудың тиісті қаржылық, материалдық-техникалық, кадрлық, ғылыми-әдістемелік, медициналық, ақпараттық, нормативтік құқықтық қамтамасыз етілуін құру арқылы қатынастарды реттейді, барлық үлгідегі балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінің, азаматтардың тұрғылықты жері бойынша спорт және балалар клубтарының, мүгедектерге арналған мамандандырылған топтардың, емдеу-дене шынықтыру диспансерлері санын көбейту, олардың материалдық-техникалық базасын нығайту үшін жағдайлар жасайды.

Дене тәрбиесі - қоғамдағы жалпы мәдениеттің бөлігі, адамның дене қабілеттерін дамыту мен денсаулығын нығайтуға бағытталған әлеуметтік қызметтің бір саласы. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2014 жылғы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына арнаған дәстүрлі жолдауында ел болашағының тұтқасын нық ұстауы үшін ХХІ ғасырда стратегиялық жоспарлау ең өзекті қағида болатыны ерекше көрініс тапқан [1]. Сонда ғана, басты мақсатымыздан көз жазбай, азаматтарымыздың күнделікті тіршілігінің мәселелерін шешуге мүмкіндігіміз бар. Бұл деген сөз 30-50 жылда емес, жыл сайын халық тұрмысын жақсартатынымызды білдіреді. Сол себепті жігерлі, намысты, дені сау ұрпақ өсіруіміз керек.

Жастардың жан-жақты дамуын дене тәрбиесінсіз елестету мүмкін емес. Денесі жақсы дамыған деп күн режиміне спортпен жүйелі айналысуды енгізген, ағзаның шынығуы үшін табиғи факторларды тұрақты пайдаланатын, жұмысты белсенді демалыспен кезектестіріп отыратын жас адамды айтамыз.

Дене жаттығулары, сылап-сипау, қозғалыс және спорттық ойындар: жүру, жүгіру, шынығу, дене еңбегі дене тәрбиесінің құралдары болып табылады. Айтылған құралдар өсіп келе жатқан ағза үшін маңызды сауықтыру мәніне ие. Бұл біріншіден, дене жаттығулары арқылы қоршаған ортаның жағымсыз факторлары мен жұқпалы ауруларға ағзаның қарсылығы артатындығымен түсіндіріледі. Басқа сөзбен айтқанда, денесі мықты және шыныққан адам сирек ауырады. Екіншіден, өсу мен даму процесі ынталандырылады, жылуды реттеу реакциясы жетілдіріледі, яғни салқын тигеннен болатын сырқаттануға қарсылық артады. Үшіншіден, ақыл-ой және дене қабілеттерінің артуына себепкер болатын шыдамдылық, күш, жылдамдық пен икемділік секілді қасиеттер дамиды. Ақырында, дене жаттығуларымен айналысу жағымды эмоционалды жағдайды туғызады, сергектік пен сенімділікті қолдайды.

Дене тәрбиесімен шұғылдану кезінде жас, жыныс, ағзаның жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктері есепке алынуы керектігі есте болғаны жөн. Басты талаптардың бірі - дене тәрбиесі және спортпен айналысу тәртібін сақтау, яғни олардың жүйелілігін, жүктемелердің біртіндеп

арттырылу-ын, сабақ өткізілетіндей жағымды жағдайларды, әр түрлі құралдар мен формаларды кешенді түрде пайдалану.

«Қозғалыс дегеніміз - өмір» деген қанатты сөз бар, Шындығында, қозғалыс ағзаның биологиялық қажеттілігі [2]. Күнделікті өмірде адам әр түрлі қозғалыс жасайды, олардың жиынтық көлемі қозғалыс белсенділігі деп аталады. Жүру кезінде жасалатын адам адымының саны мен жұмыс көлемінен көрінетін тәуліктік қозғалыс белсенділігі жас өскен сайын артатындығын зерттеулер көрсетіп отыр, әрі бұл көрсеткіштер ер балалар мен қыз балаларда бірдей болмайды. Яғни, жеткіншектік жастағы қыз балалардың тәуліктік адымының саны, өздерімен құрдас ер балаларға қарағанда 4,9 мың адым кем екен. Дене тәрбиесі және спортпен айналысудың нормасы мен тәртібі ғылыми тұрғыдан негізделген. 15-17 жастағы жасөспірімдердің тәуліктік қозғалыс белсенділігі 25-30 мың адымды құрауы керек, ал осы жастағы қыз балаларда жүру мен жүгіру еңбек және спорт-тық қызмет барысында орындалатын өзге қозғалыс-қимылдармен алмастырылуы мүмкін.

Қозғалыс белсенділігінің де өлшемі бар. Тәулікте қозғалыс белсенділігінің сандық сипаттамасына ие бола отырып, оның ағзаға әсер етуі туралы алдын ала айтуға болады. Тәуліктік қозғалыс белсенділігінің ең төменгі қажетті және мүмкін болатын ең жоғарғы деңгейі гигиеналық норманың шектері болады, ол бұзылса сауықтыру тиімділігі болмайды және ағзаның жағдайында жағымсыз өзгерістер дамуы мүмкін.

Қалыптасқан өмір салты, еңбек ету мен дене тәрбиесінің жүйесі балалар мен жеткіншектердің күнделікті қозғалыс белсенділігін өзгертуі, төмендетуі не оны арттыруы мүмкін. Кіші жастағы балаларда тәуліктік қозғалыс белсенділігі кеп жағдайда тұқым қуалаушылық негізде қалыптасатын биологиялық себептермен реттеледі. Жеткіншектерде ол әлеуметтік жағдайлардың әсерімен қоғамдық тәрбие беру барысында жекелей қалыптасады.

Қозғалыстың жетіспеуін «гипокинезия» («гиподинамия») деп атайды, ағзадағы көп жақты ауытқушылықтар гипокинезия жағдайын білдіреді. Шектен тыс қозғалыс белсенділігін «гиперкинезия» атауы білдіреді [3].

Сөйтіп қозғалыс белсенділігі адам қызметінің таптырмайтын факторы бола отырып, тек оңтайлы және қолайлы күн режимінде ғана есіп келе жатқан организмге сауықтыру әсерін тигізеді.

Дене тәрбиесі мен спорттың барлық құралдары мен түрлерін дұрыс пайдалану арқылы ғана оңтайлы қозғалыс белсенділігіне жетуге болады. Мектепке дейінгі мекемелердегі, мектептердегі және КТМ-дегі оқыту мен тәрбиелеу бағдарламаларымен қарастырылған дене дайындығының міндетті түрлері және үйде дербес шұғылдану әрбір оқушыға қолайлы.

Жеткіншектерде қозғалыс белсенділігіне тұрақты қажеттілікті қалыптастыруда спорттың алатын орны үлкен. Алайда, шама жетпейтіндей спорттық жүктемелер бала ағзасында жағымсыз өзгерістерді туындатуы мүмкін. Балалық жаста спорттың кез-келген түрімен айналыса беруге болмайды. ҚР-сы Білім, денсаулық және спорт министрлігінің Дене тәрбиесі және спорт комитеті бекіткен жеке спорт түрлері бойынша оқу-жаттығу топтарына балалар мен жеткіншектерді қабылдау үшін жас шектері бар (кестені қараңыз).

Тәуліктік қозғалыс белсенділігінің ұсынылып отырған көлемі сергектіктің (ұйықтамаған уақыттың) барлық кезеңіне бірқалыпты бөлінуі тиіс: ағзаның тәуліктік ырғағына сәйкес дене қозғалысының көп бөлігін 9-12 және 15-18 сағаттардың арасында орындау керек.

Оңтайлы құрылған қозғалыс режимінің міндетті жағдайына қозғалыстың сапалық әр түрлілігі жатады. Дене жаттығуларымен шұғылдану, бұлшық ет күшін жұмсау қызметінің түрлері әр түрлі болуы тиіс және сонымен бірге өсіп келе жатқан ағзаның қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне сәйкес келуі қажет.

Жалпы білім беретін мектептегі дене тәрбиесі Президент сынамаларын тапсыруды, сыныптан және мектептен тыс түрліше шараларды өткізуді де қарастырады (1-кесте).

1-кесте Спорттың әр түрімен шұғылдана бастайтын жас

Спорттың түрлері	Қабылдау жасы (жылы)			
	Балалар мен жасөспірімдер спорт мектебі		Жалпы білім беретін мектептердегі спорттық сыныптар	Мектеп интернаттардың спорттық сыныптары
	Бастапқы топтар	Мамандану топтары		
Акробатика	8-9	10-11	9-10	10-11
Баскетбол	10-12	12-14	10-11	12-13
Бокс	12-14	14-15	13-14	13-14
Күрес	10-12	12-14	10-11	12-13
Волейбол	10-12	12-14	10-11	12-13
Спорттық гимнастика	8-9	10-11	9-11	10-11
Көркем гимнастика	7-8	9-10	9-10	10-11
Тау шаңғысы спорты	8-9	10-11	9-10	10-11
Академиялық есу	10-11	12-13	10-11	13-14
Паңғы спорты (жүгіру)	10-11	12-13	10-11	13-14
Жеңіл атлетика	10-12	13-14	10-11	12-13
Жүзу	7-8	8-10	9-10	10-11
Суға секіру	7-8	9-10	9-10	10-11
Ауыр атлетика	13-14	14-15	13-14	14-15
Конькимен мәнерлеп сырғ.	7-8	9-10	9-10	10-11
Шайбалы хоккей	10-11	12-13	10-11	12-13

Оқушылар дене тәрбиесінің өзара байланысты түрлерін дене тәрбиесі сабақтары, мектептің күн режиміндегі дене шынықтыру-сауықтыру шаралары, сыныптан және мектептен тыс спорт-көпшілік жұмыстары, үйде, мектеп жанындағы және ауладағы алаңда, стадионда дене жаттығуларымен дербес айналысу түрлері құрайды.

Барлық оқушылар үшін міндетті болып табылатын дене тәрбиесінің негізгі формасы бұл дене тәрбиесі сабақтары. Ол мүмкіндігінше арасына 1-2 күн салып, аптасына (45 минуттан) 3 рет өткізіледі. Сабақтарды қосар-лау, қажетті жағдайда тек шаңғы дайындығында ғана болады.

Дене шынықтыру-сауықтыру шаралары сабаққа дейінгі күн сайын өткізілетін гимнастикадан, сабақ кезіндегі дене шынықтыру үзілістерінен, үлкен үзілістердегі қозғалыс ойындары мен дене жаттығуларынан тұрады.

Сабаққа дейінгі гимнастика сабақта оқушылардың жұмыс қабілеттілігін арттыру үшін өткізіледі. Гимнастиканың негізі иық белдеуінің (қолдар мен бастың қозғалыстары), арқаның, іштің (алға, артқа және жанға еңкею), аяқтың (отыру, секіру) еттері секілді әр түрлі ет топтары үшін дене жаттығуларының жиынтығынан тұрады. Қозғалыстың күрделі үйлесімділігін талап ететін жаттығулар кешеніне күшті қажет ететін жүктемелерді енгізудің қажеттігі жоқ. Ашық ауада өткізілетін гимнастикалық жаттығулар ағзаны шынықтырып, салқыннан болатын сырқаттарға оның қарсылығын арттырады.

Ауа райы қолайсыз (жаңбыр, салқындық) жағдайда гимнастиканы (жаттығуларды) сынып белмесінде емес, желдетілген дәлізде т.б. кендеу орындарда өткізу керек. Оның ұзақтығы 6-7 минут.

Дене шынықтыру үзілісінің (сергектік минутының) ұзақтығын сабақты өткізетін мұғалім анықтайды. Оның тапсырмасы бойынша сынып кезекшісі терезені немесе оның желдеткішін ашады, оқушылар сабақты тоқтатып, партада отырып, не оның жанында тұрып жаттығуды жасай бастайды. Дене шынықтыру үзілісінің әрбір кешені әлбетте, әрқайсысы 4-рет қайталанатын 4-5 жаттығудан тұрады. Кешенге күрделі емес жаттығулар, онда да сабақтың сипатын есепке ала отырып, енгізіледі. Мысалы жазу жұмысынан кейін дене шынықтыру үзілісіне саусақтарды белсенді түрде бүгіп, жазатын қимылдарды, қолды және қолдың басын еркін қағып-сілкілейтін қозғалыстарды, мұрын арқылы терең дем ала еңкею мен жартылай еңкеюді, тұрған қалыпта аяқ еттері үшін жаттығулар мен орнында жүруді енгізеді.

Үлкен үзілістердегі қозғалыс ойындары оқушылар қажуының алдын алудың, оқу күні ішінде жұмыс қабілеттілігінің жоғары деңгейін сақтаудың жақсы құралы.

Ойынның түрін, орындалу екіпіні мен ұзақтығын оқушылардың өздері таңдауы тиіс. Алайда,

жоғарылаған дене жүктемелерін, екі жақты ойындарды (футбол, қол добы, баскетбол) пайдалануға болмайды. Олар адамды шамадан тыс қоздырады, ойыннан кейін оқу қызметіне кірісу қиынға соқпақ. Төмен және орташа қарқындылықтағы қозғалыс ойындарын келесі сабақ басталғанға дейін 5-6 минут қалғанда аяқтау қажет.

Үлкен үзілістердегі қозғалыс ойындары мен дене жаттығуларын табысты өткізу кеп жағдайда спорттық жабдықтардың (доптар, секіртпелер, шығыршықтар, батпандар, жалаушылар, эстафеталық таяқшалар және басқалар) қаншалықты бар, не жоқтығына және жаттығу өткізетін орынның дайындығына байланысты.

Сыныптан және мектептен тыс спорт-көпшілік жұмыстарына спорт секцияларындағы сабақтарды ұйымдастыру, сондай-ақ денсаулық және спорт күндерін өткізу енеді. Бұл жұмысты дене тәрбиесінің мұғалімі жүргізеді, әр түрлі секциялар құрылады, олардағы сабақтар аптасына 2-3 рет өткізіледі, жаттығу сабақтарының әрқайсысының ұзақтығы 1,5-2 сағат.

Қорыта айтқанда, спорттық ойындармен жүйелі түрде жаттыққан кезде орталық жүйке жүйесінің функционалдық жағдайы жақсарады. Оны жетілдіру жаттығу барысында қолданылатын дене жаттығуларының түрлері мен көлеміне және қимылды ойындарының ұзақтылығына байланысты. Сондай-ақ спортпен шұғылданбайтын жасөспірімдерге қарағанда, спортпен жүйелі түрде күнделікті жаттығып жүрген жасөспірім балалардың орталық жүйке жүйесінің тұрақтылығы, күштілігі қозғалғаштығы жақсы байқалады.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан жолы – Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» 17 қаңтар. Астана, 2014.
- 2 Миршук В.Л. и др. Методика психодиагностики в спорте. - М.:ИП, 1984.-146 с.
- 3 Орлов В.Б. Конспект лекций по воспитательной работе для тренеров и преподавателей физвоспитания. - Челябинск: ЧГПИ, 1993. 116с.

REFERENCES

- 1 Kazakhstan Respublykasynyn Prezidenti N.Ә. Nazarbaevtyñ Kazakhstan halhyna Zholdauly. "Kazakhstan Joly - 2050: Bir maksat, bir mudde, bir bolashak" 17 kantar. Astana, 2014.
- 2 Mirschuk V.L. i dr. Methodika psychodiagnostiki v sporte. - M.: IP, 1984. -146s.
- 3 Orlov V.B. Konspekt lekcyi po vospitatel'noi rabote dlya trenerov i prepodavateley fizvospitanii. – Chelyabinsk: ChGPI, 1993. 116s.

Резюме

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПОРТСМЕНОВ ПОСРЕДСТВОМ ФИЗКУЛЬТУРЫ

Еримбетов Н.С., Мухамеджанов Б.А., Абусейтов Б.А., Данияров Т.А., Худияров Г.Б.
(Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, Туркестан)

В этой статье рассматривается вопрос о том что в процессе регулярной выполнении спортивных игр развивается функциональность центральных нервных систем тем самым улучшается физическое строение у подростков.

Ключевые слова: спорт, действие, нерв, функциональный, подросток, спортивные игры, физическая культура, окружающая среда, терпеливость, сила.

Summary

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL BASES OF PREPARATION OF FUTURE ATHLETES THROUGH PHYSICAL EDUCATION

Erimbetov N.S, Mukhamedzhanov B.A., Abuseitov B.A., Daniyarov T.A., Khudiyarov G.B..
(International Kazakh-Turkish University H.A.Yasavi, Turkestan)

This article discusses the problem that during the implementation of a regular sports games evolving functionality of the central nervous system thereby improving the physical structure of adolescents.

Keywords: sports, action, nerve, function, teen, sports, physical culture, the environment, patience, strength.

*А. НИЯЗБАЕВ**КНК им. Курмангазы, г. Алматы*

К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ РАЗВИТИЯ КАМЕРНО-ИНСТРУМЕНТАЛЬНОЙ МУЗЫКИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматривается одна из особенностей развития камерно-инструментальной музыки в Казахстане – освоение жанров классического европейского наследия, в частности жанра сонаты. На основе исследований различных казахстанских ученых, автор резюмирует, что процесс освоения сонатной композиции казахстанскими композиторами проходил в период с 1930-х по 1960-е годы.

Ключевые слова: музыка, классика, наследие, соната, композитор, ученые.

Тірек сөздер: музыка, классика, мұра, соната, сазгер, ғалымдар.

Keywords: music, the classics, heritage, sonata, composer, scientists.

Одной из особенностей развития камерно-инструментальной музыки в Казахстане является освоение норм и жанров классического европейского наследия. Процесс эволюции композиторского творчества Казахстана выражался в постепенном «включении» в национальную культуру новых типов творчества, среди которых находилась камерно-инструментальная соната. Являясь отражением общих стилевых тенденций казахской профессиональной школы и характеризуя творческий диапазон композиторов в камерно-инструментальной сфере, соната явилась объектом исследования Г.Акпаровой [1].

Становление сонаты как нового явления в музыкальном пространстве Казахстана, относится к середине XX века. Хотя этап интенсивного освоения основных жанров профессиональной европейской традиции начался в 30-е годы прошлого столетия. Предпочтение отдавалось монументальным жанрам в связи с культурной политикой первых десятилетий советского строя. Форсированный характер освоения новых жанров происходил под знаком создания оперы, как жанра демократичного, легко воспринимающегося неподготовленным слушателем и отвечающего эстетическим канонам социалистической действительности. Склонность к монументальности была присуща для становления многих национальных композиторских школ, что обусловило преобладание крупных композиций, таких как опера и симфонический цикл.

Г.Акпарова отмечает: «В рамках магистральной для современного музыкознания задачи важным также представляется проблема освоения сонатной композиции казахстанскими композиторами». [1, с.5].

Исследование этого процесса в контексте отечественной камерно-инструментальной музыки получило специальное освещение в диссертации Г.Акпаровой. В своей работе ученый осмысливает исторический процесс становления и развития сонаты в контексте камерно-инструментальной музыки Казахстана. В результате анализа жанра сонаты Г.Акпаровой прослеживается исторический ход становления и развития жанра сонаты в республике, а также установлены этапы и формы ее существования; определен характер преломления сонаты в казахской камерно-инструментальной музыке; раскрыта национальная специфика сонаты и охарактеризованы ее стилевые черты. Автором выявлена взаимосвязь композиторской практики и музыкального исполнительства в развитии казахстанской сонаты.

В работе Акпаровой соната рассмотрена как целостное явление, включая художественно-образный и языково-стилистический аспекты; воссоздан исторический процесс развития сонатного жанра в музыке Казахстана; выступающая в качестве постоянного контекста отечественная камерно-инструментальная музыка определена как творческая направленность в процессе становления сонаты; осуществлен музыковедческий анализ образцов сонатного искусства, большинство из которых не были объектом специального рассмотрения; проведена каталогизация сонат композиторов по хронологическому порядку и по инструментальному составу.

Как результат взаимодействия композиторского творчества, исполнительской школы и специального музыкального образования соната раскрывается автором как уникальное явление. В исследовательский обиход вводятся малоизвестные отечественному слушателю произведения Б.Баяхунова, В.Новикова, А.Сагатова, А.Абдинурова; с другой стороны, в новом ракурсе рассматриваются ранее написанные сонаты композиторов Казахстана.

Согласно исследованию Г.Акпаровой, основные этапы становления и развития сонатного творчества являются:

1) конец 1940-х – середина 1950-х годов – становление сонаты в контексте камерно-инструментальной музыки;

2) конец 1950-х годов – 1980-е годы – период зрелости сонатного мышления;

3) 1990-е годы – поиски оригинальных композиционных решений.

В результате исследования установлено, что камерно-инструментальные жанры в качестве постоянного контекста определили творческую направленность и особенности развития казахстанской сонаты.

Таким образом, процесс становления, развития и современного состояния камерно-инструментальной сонаты укладывается в трехэтапную периодизацию:

- в качестве творческой направленности формирования сонаты выступают камерные жанры инструментальной музыки Казахстана.

- для каждой фазы развития камерно-инструментальной сонаты характерны свои стилевые процессы и тенденции;

- эволюция жанра происходила поступательным путем, по восходящей линии – от одночастности через классическо-романтический тип к многочастности;

- стимулом в создании ярких образцов сонат послужила высокая исполнительская культура Казахстана.

Предпосылки становления жанра сонаты в Казахстане: 1930-середина-1950-х годов. Теоретические аспекты сонатной формы рассмотрены в трудах русско-советской школы (Б.Асафьева, М.Арановского, В.Бобровского, Г.Демешко, Т.Ливановой, В.Протопопова, И.Снитковой, Г.Сахаровой, Ю.Тюлина и др.), где дается определение и научное осмысление сонаты как жанра, композиции и формы в контексте основных художественно-стилистических черт. Сонатная форма представляется как специфическая проблема современного музыкознания, ибо ее проявления встречаются, в сочинениях различных жанров и чаще всего связаны с сонатностью как принципом, имеющим разновидности на национальной почве многих музыкальных культур.

Основные положения в определении сонатного жанра достаточно многообразны. В попытке охватить все признаки свойственные жанру, исследователи рассматривают его как один из основных, преподносимых слушателям в малом зале на публичном концерте, видов камерно-инструментальной музыки. Соната – музыкальная композиция для одного или нескольких инструментов, в которой происходит реализация их выразительных и технических возможностей. Соната, будучи «высоким» видом камерно-инструментальной музыки, представляет собой произведение многочастное. Она состоит из нескольких самостоятельных (трёх, четырёх, иногда двух) внутренне связанных между собой частей, где одна из частей написана в форме сонатного аллегро [1].

Как известно, классический тип сонаты сложился в конце XVIII века в творчестве Й.Гайдна и В.А.Моцарта; наиболее же высокие образцы, разнообразные по образному строю и композиционным принципам созданы Л.В.Бетховеном. Новый ракурс сонатная композиция получила в творчестве западноевропейских романтиков (Ф.Шуберт, Р.Шуман, Ф.Шопен, Ф.Лист и др.), в русской музыке она наполнилась национально-народной почвенностью (П.Чайковский, С.Рахманинов, А.Скрябин, Н.Метнер, Н.Мясковский, С.Прокофьев, Д.Шостакович и др.). Неразрывно связанный с западноевропейской культурой XVIII – XX веков сонатный цикл явился одним из основных «концептуально-структурных парадигм» музыкального искусства.

В современную эпоху соната подвергается изменениям, как во внешних приметах, так и в некоторых характерных чертах стиля, что обуславливает необходимость в ее новом осмыслении. В русле проблематики нашего исследования важно утверждение Г.Демешко, в котором соната представляется как «самая общая внемузыкальная программа данного жанра, связанная с образами драматической действительности, имеет конкретно-исторический характер и обусловлена

моделирующими функциями (антропоцентрическая концепция мира с противопоставлением человека как Микрокосмоса – Космосу) и социальной значимостью (идея сопричастности человека к общественным конфликтам и социальным потрясениям эпохи) классической сонаты» [1, с.3]. Для музыкальной культуры Казахстана, где развитие сонатного жанра представляет собой сжатый отрезок времени, последнее определение соответствует творческой действительности.

Ранние образцы сонат в контексте камерно-инструментальной музыки относятся к периоду становления отечественного сонатного творчества, которое рассматривается в контексте развития камерно-инструментального жанра. Соната сложилась значительно позже других жанров письменной европейской традиции, однако, именно здесь новые творческие идеи композиторов получают наиболее яркое художественное воплощение, характеризуя типологические черты казахской камерно-инструментальной музыки и вместе с тем, ее национальную характерность.

Предпосылки становления жанра, по Акпаровой, составили камерно-инструментальная миниатюра и практика обработки казахских народных песен и кюев. Процесс формирования сонаты происходил в тесной связи со становлением камерно-инструментальной музыки, в частности с творческим осмыслением струнного квартета.

А.Досаева отмечает, что началом появления сонатного жанра является Соната Б.Ерзаковича, посвященная Герою Советского Союза Маншук Маметовой (1947). В 1950-е годы появляются Поэма-соната М.Койшибаева и Соната памяти Юлиуса Фучика А.Бычкова. Интерес к сонатному жанру активизировался в 60-е годы. В этот период написаны сонаты Б.Джуманиязова, А.Исаковой, Ж.Дастенова. «Сонаты композиторов Казахстана, – пишет Досаева, – в эти годы не выходят по своему художественному уровню за рамки региона. В них, главным образом, идет освоение одного из сложнейших жанров европейской музыки. [2, с.3].

Акпарова дополняет историю появления сонаты в Казахстане. «История данного жанра в казахстанской музыке, – пишет автор, – начинается с создания К.Мусиным Сонаты для скрипки и фортепиано (1946) и Б.Ерзаковича Сонаты для фортепиано (1947). Этих композиторов можно назвать основоположниками программной сонаты в Казахстане, развитие которой продолжается в творчестве последующих композиторов. К числу ранних относятся одночастная Соната для скрипки и фортепиано К.Кужамьярова (1949), Соната для скрипки и фортепиано Б. Байкадамова (1953); Соната для фортепиано "Памяти Абая" М.Койшибаева (1954)». [1, с.4]. Эти образцы инструментальных сонат появляются в процессе профессиональной композиторской подготовки в стенах консерватории. Они явились определенным этапом на пути овладения сонатной формой, в тоже время способствовали формированию национального педагогического репертуара. В условиях становления и развития музыкального образования, республика испытывала злободневную необходимость в учебном репертуаре. Открывались музыкальные училища, школы, студии, которые требовали соответствующий инструментальный репертуар, основанный на национальном материале – и не только простой в исполнительском отношении, ориентированный на начальное образование, но и более сложный, концертный. Знаменательно, что, начиная с 1940-х годов XX века, исполнительская школа Казахстана пополняется рядом известных музыкантов-педагогов, среди которых В.Хесс, Д.Панкратов, Я.Давыдов, И.Лесман, М.Кацман, А.Барак, Э.Росман.

Таким образом, первый этап становления жанра, ограниченный 1940-ми и началом 1950-х годов – период освоения основополагающих черт сонатного жанра в композиторском творчестве. В сравнении со сложными, классико-романтическими формами, первые казахстанские сонаты были не всегда композиционно органичны. Тем не менее, в рамках камерных жанров тех лет решались важные художественные задачи, ставились специфические цели, постигались новые выразительные средства.

Несмотря на различие жанрово-стилевых тенденций, можно указать ряд общих признаков, объединяющих произведения начального периода: демократизацию, проявляющуюся в доходчивости музыкального языка, программность, свойственную почти всем композициям этого периода, совмещение жанровых признаков, отразившихся в чертах поэмности структур, героико-патриотические образы, обусловившие традицию именных посвящений (Герою Советского Союза Маншук Маметовой в Сонате для фортепиано Б.Ерзаковича, генерал-майору И.Панфилову в Сонате для скрипки и фортепиано К.Мусина).

Процесс адаптации публики к новой жанровой культуре происходил благодаря взаимодействию

европейской и национальной музыкальных черт. Во внешних контурах проявилось заимствование европейской структуры, в содержании присутствовали национальные элементы – тяготение к плагальности, применение натуральных доминант, отклонения в параллельные тональности; насыщение тематизма принципами свободной вариантности; кварто-квинтовые интонации. Широко используемый в эти годы принцип цитирования народных мелодий, стал характерным стилевым признаком «казахской» сонаты (в Сонате-поэме «Памяти Абая» М.Койшибаев в побочной партии использовал известную песню акына «Көзімнің қарасы»; главная партия Сонаты для скрипки и фортепиано К.Кужамьярова построена на материале уйгурской народной песни «Садыр»).

В плане композиционного решения ранние сонаты одночастные, представляющие собой некий компромисс между сонатно-разработочными и вариационными методами развития материала. Находясь на стадии поиска и организации музыкального материала в рамках сонатности, позволяющей использовать кюевый и песенный тематизм, жанр отвечал тенденциям времени. Композиторы, сравнительно быстро освоили экспозиционные принципы, но в создании разработки постоянно сталкивались с непреодолимыми барьерами. Требования к динамизации развития за счет резкой интонационной трансформации тем вызывали определенный «психологический дискомфорт». Это обусловило следование сонатной схеме, в срединных участках которой преобладали вариационно-вариантные методы развития материала, бережно сохраняющие национально-интонационные основы музыкальных тем.

Процесс становления жанра в республике проходил медленно, так как требовал наряду с композиторским опытом широкого круга подготовленных слушателей, а также высокого мастерства инструменталистов и сложной техники, которую еще предстояло освоить.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Акпарова Г. Жанр сонаты в камерно-инструментальном творчестве композиторов Казахстана. автореферат канд. дисс. – Алматы, 2009.
- 2 Досаева А. Казахская фортепианная музыка. – Алма-Ата, 1991.
- 3 Дернава В. инструментальная музыка//Очерки по казахской советской музыке. – Алма-Ата, 1962

Ниязбаев А. Қазақстандағы камералық-аспап музыкасының дамуының өзгешелік сурақ сипаттамасы Резюме

Мақалада бір камералық-аспап музыкасының дамуының өзгешеліктерінен Қазақстанда - классикалық еуро мұралық жанрының игерушілігі қарастырылады, дербес жағдайда “соната” жанрында. Бас негіз түрлі қазақстандық ғалымның зерттеуі, автор қорытуына сәйкес, бұл соната композицияның игерушілігінің үдерісі қазақстандық сазгерлермен 1930-ы жылдан бастап 1960-ы жылға дейін өтті.

Summary

Niyazbayev A. On the peculiarities of development of instrumental chamber music in Kazakhstan

The article discusses one of the features of the development chamber and instrumental music in Kazakhstan - mastering genres of classical European heritage, in particular the genre of the sonata. On the basis of studies of various Kazakh scientists, the author concludes that the process of development of the sonata composition Kazakh composers took place in the period from the 1930s to the 1960s.

ӘОЖ 81'25
БАК 10.02.19

И.Қ. ӘЗІМБАЕВА
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ АУДАРУДАҒЫ ҚИЫНДЫҚТАР (М.ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация

Мақалада фразеологизмдердің түпнұсқадан аударма тілге аударудың негізгі амал-тәсілдері мен жолдары көрсетілген. Фразеологизмдерде көрініс тапқан ұлттық-мәдени компоненттерді аудару барысында аудармашы үшін біршама қиындықтар туындайды. Олардың әлемдік бейнесінің екінше тілдегі көрінісі мүлдем басқа тілдік бірліктермен не басқа ұғымдармен көрініс табуы мүмкін. Сондықтан аударма барысындағы аудармашы қызметіне ерекше назар аударылған.

Тірек сөздер: фразеологиялық бірлік, түпнұсқа тілі, аударма тілі, фразеологиялық аударма, фразеологиялық емес аударма, аудармашы.

Ключевые слова: фразеологическая единица, исходный язык, язык перевода, фразеологический перевод, нефразеологический перевод, переводчик.

Keywords: phraseological unit, starting language, translation language, phraseological translation, non-phraseological translation, translator.

Аударма өнерінің адамзат тарихымен бірдей қалыптасуы мен көнелігінің себебі адамның әлеуметтік-мәдени болмыс ретінде әлемді барынша терең білуі үшін өзінің мәдени дүниетаным мен өмір салтының айрықша құбылыстарымен байланыс құру қажеттілігімен сабақтасады. Бұл байланыс ортақ өмір саласын бөлісудің бір қажеттілігі әрі адам сезімі мен дүниетанымын білдіру құралы болған тілдің көмегімен жүзеге асырған мәдениеттің өнімі. Мәдени өзгеріске жарыспалы сипатта уақытпен бірге тілде де өзгерістер пайда болады. Тіл жанды ағза сияқты: туады, дамиды, жаңарады, өзгереді, тіпті өледі де.

Мәдени жиынтық қордың ұрпақтар арасындағы көпірі болған тілдің өзгерісі ауызша қарым-қатынаста қоғамның күнделікті өмірде жүзеге асырылатын мәселені өмірге әкелді. Алайда көркем шығармаларға қатысты жағдай мүлдем басқаша. Қандай түрде болсын, жазбаша шығарма сол уақыт оқырманына арналады және оның тілімен жазылады. Жазбаша шығарма бір рет жазылады және жылдар бойы өмір сүреді. Алайда жазбаша шығарманың тілі жарияланғаннан кейін ескіре бастайды. Өйткені жазбаша шығарманың тілі тұрақты, ал қолданбалы тіл болса өзгермелі сипатта болады. Сондықтан кей жағдайда тарихи шығармаларда сөз ажарын келтіретін фразеологизмдер бүгінгі таңда қолданылмауы да мүмкін. Немесе мағынасы солғындаған жағдайлар да болады. Мақаламызда көркем аудармадағы фразеологизмдердің көркемдік кестесін танып, аудармашылық ізденістеріне шолу жасау мақсаты көзделген. Сондай-ақ М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы фразеологизмдердің танымдық мәнін, жасалу жолдарын, аудармада берілу амалдарын, жалпы әдеби аударманы түбірлі зерттеу, талдау барысында туындайтын өзекті мәселелерді өз деңгейінде саралау міндеті айқындалып отыр.

Романнан алынған бірнеше мысалдарды салыстыра талдайық:

Айналыық жегендей – тұрақты тіркесі әдетте төңіректен, ұзап кете қоймайтын, маңайлап жүріп алатын кісі туралы айтылады. Шығармада бұл тіркес келесі үлгіде берілген:

Түпнұсқа	Л.Соболев аудармасы	А.Ким аудармасы
«Абайдың үлкен үйіне кірісімен Шұбарды көрген жерде Такежан жиырылып, қарыс қарап қалды. «Әлгі қалаға асығыс жөнелткен пысық жігітіміз сенбісің? Семейге жеткен шығар десем, мұнда жүр ме ең малтығып, айналыық жегендей	«Увидев у брата Шубара, Такежан раздраженно сказал: - А, вот где тот, кого мы просили спешить в город! Я думал, ты уже там, оказывается, ты <i>крутишься</i> здесь! В прядки с нами играешь? – злобно усмехнулся он» [3, 95].	«Увидев Шубара в абаевском доме, Такежан скривился от досады и недооательно проворчал: – Е, ты ли это, наш расторопный джигит, которого мы послали в Семей? Мы-то думали, что ты уже там, а ты, оказывается, <i>заскочил сюда и</i>

айналсоқтап!» – деп кекетіп отырып ызымен күлді [1, 117].		<i>торчишь здесь</i> , – неужели затем, чтобы никого не обидеть, а? [4, 135].
---	--	---

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде айналшық – бірінші мағынасы мал көтенішегінің сыртқа қараған бөлігі, сыртқы жиегі, ернеуі. Екінші мағынасы – улы шөп [2, 25]. Қазақ халқының тұрмысында ет мүшелеу салтында малдың (әсіресе қойдың) көтенішегін жас балаларға жегізбейді, табаққа салмайды. Отбасынан айналсоқтап шықпай қояды деген түсініктен туған. Сондықтан айналшықта – бір жерді төңіректеп, қара үзіп кете алмау және айналшық жегендей – бір нәрсенің төңірегінен шыр айналып, айналсоқтап шықпау мағыналарын білдіретіні содан.

Түпнұсқадағы тұрақты тіркестің семантикалық транспозиция тұрақтылығы аудармада сақталмаған. Автор *малтығып, айналышқы жегендей айналсоқтап* сөздерін грация түрінде әдейі жақындастырып, жалғастыру арқылы ойды айрықша әсерлі жеткізіп, мәтіндегі көркемдегіш қасиетін арттырған, себебі малтығу, айналшық жегендей (шыр айналып шықпау) айналсоқтау (қайта айналып келе беретін, әдетте жел) барлығының беретін мағынасы бір. Ал аудармашылар *время кружиться около* сөзбе-сөз аудармасын пайдаланып *все крутись здесь* (Соболев), *заскочил сюда и торчишь здесь* (Ким) деп фразеологизмнің экспрессивтілік мәнін әлсіреткен.

Фразеологизм – (фразеологиялық бірлік) семантикалық тұрақты байланыста болатын сөйлемдер мен сөздердің тіркесуі [5, 261] болғандықтан, олар әрдайым жазушының бейнелі ойын жеткізуде бірден-бір таптырмас құрал болып табылады.

Айып-анжы берді – айып төледі, айыбының төлемін өтеді.

Айыбын бетіне басты, айып тақты, айыбын жуды, айып көрді, айыпқа жығылды, айыпқа бұйырма, айып-шамы жоқ сынды фразалық тіркестер құрамындағы айып – көне сөз, беретін мағыналары 1. Қылмыс жасап, жазалы болғандығы үшін заттай төленетін ақы. 2. Кінә, жазық, әбестік. 3. Мін, кемшілік, жетімсіздік [2, 29].

Алдымен *айып-анжы* сөзінің этимологиялық мағынасын ашу қажет және мұны аударма құбылысымен үйлестіру керек. Анжы – дәріге малынған қыл, анжыма – ердің алдыңғы және артқы қапталындағы тесіп өткізілген кішкене қайыс немесе шынжыр, анжырлы – қары қатқан, күрткі болған. [6, 47]. Айып-анжы – X-XII ғасырда монғолдар кісі өлтірген, ұрлық және басқа сол сияқты айып істегендерге құн төлететін болған. Ондай құн *анжу* (анжу) деп аталған. Сол анжыны төлегеннен кейін айыпкер ешбір жаза шекпейтін болған. Ал анжыға көбіне мал, кейде дүние-мүлік те төлеп отырған. Қазақ тіліндегі анжы және монғол жазба тілінде кездесетін анжы сөзімен мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да үйлесімді [6, 39].

Түпнұсқа	Л.Соболев аудармасы	А.Ким аудармасы
«Сол малымның төлеуі ғана емес, әр тұяғымның <i>айыбы-анжысы</i> бірге айтылмаса, бітімі жоқ [1, 132].	«Я хочу взыскать не только за уничтоженные косяки но и за обиду. Иначе о примерении ничего и говорить»[3, 102].	«Я не успокоюсь, пока Жигитек не заплатит кун за содеянное преступление и за обиду, которую нанесли нам!» [4, 152].

Романды бұл тіркесті автор бірнеше жерде қолданады: «*Айып-анжысымен* дәл жуандардан әперемін деп кетті», сондай ақ, «Сенің кешегі күнгі еңбегіне *ағайын-анжы* ырзалық айтыпты» тәрізді *ағайын-анжы* тіркесіндегі *анжы* сөзі осы тұлғасында жеке жұмсалмайды, сөздің құрамында ғана қолданады. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде анжы сөзінің мағынасы «енші» сөзіне жақын деп берілген. Ерте кезде қызға енші бергенде, дүние малмен қоса, малшы-жаршыларды тағы сол сияқты адамдарды қоса берген. Кейін еншіге берілген адамдардың біразы иелерімен жақындасып, ағайындасып кеткен. Сөйтіп інже басқа адамдармен ағайындасып, туыстасып кететін болған, сондықтан інжі (енжі) сөзі ағайын сөзінің ықпалынан інжі сөзінің дауысты дыбыстары жуандап, бірінші буында, i-ä-a болып, екінші буында i-ы болып ауысқан. [6, 38].

Аудармашы А.Ким *айып-анжысын өтеу* фразеологиялық тіркес құрамындағы сынарларының семантикалық-стильдік қызметін дәл жеткізу мақсатында *заплатит кун за содеянное преступление и за обиду* деп түсіндірме аударма жасаған. Бұл аудармасында фразеологизмнің ұлттық реңкі сақталғанымен (кун) оның әуелгі мағынасы өзгеріп, фразеологиялық тұтастықтан гөрі қара сөзбен

аудару тәсілін тиімді деп тапқан.

Басынан сырық кетпеді (арылмады) – қысым көрді, таяқ жеді, аяқ асты болды. Негізінде басынан сырық, желкесінен тоқпақ кетпеу не малынан құрық кетпеу тіркестерімен қоса айталады. Осы жердегі сырық – киіз үйдің киізін жөндеуге, түндікті көтеріп ашуға арналған ұзын таяқ. Сырықта – сырық жұмсау, ұру, сырықтау – ұзын, биік, сырықша – кішірек сырық [2, 766].

Түпнұсқа	Л.Соболев аудармасы	А.Ким аудармасы
«Сыныққа сылтау таба алмай отырған Құнанбай ғой. Қаршадай қыз өлді деп сауын айтып, ас беруші ме ем? Тіпті берсем де <i>басым сырықтан арылар</i> ма еді? Кінәласа, құн тілесін енді менен. Бірақ тек әлі жетсе, алып көрсін!» деп Бөжей бір-ақ томырылды [7, 171].	– Конечно, кому же раздувать пламя, как не Кунанбаю! Неужели мне оповещать народ и устраивать поминки по ребенку с ноготок? – грубо отрезал он. – Да если бы я даже сделал это, разве <i>отвел бы он удар от моей головы?</i> Если я виноват, пусть взыскивает с меня за кровь. Пусть попробует, если в силе! [8, 146].	– Это Кунанбаю свойственно искать причину для оправдания какого-нибудь своего нового подвоха. Что надлежало мне сделать? Неужели справить тризну по смерти девчонки, размером с ноготок? Ну, если и справил бы – то что, <i>моя голова убереглась бы от коварного удара сзади, с его стороны?</i> Если считает, что я виноват в смерти, пусть потребует с меня кун, выкуп за смерть. Только пусть сначала попробует взять его у меня, если на то хватит у него силенок [9, 224].

Басынан сырық, малынан құрық кетпеу – сөзбе-сөз аудармасы *с головы не сходит шест, с лошадей курок. Подвергаться притеснениям и побоям – быть под пятой / под гнетом, под властью/*.

Жарықтығым, Майбасар, *басыма сырық, малыма құрық* сілтеген өз қылығыңды, осы Майбасар қылығын, сен неге айтпайсың?

Говоришь, избили твоего посыльного? Почему же ты, почтенный Майбасар, молчишь о своем издевательстве над нами? Мы ведь *под пятой твоей*.

Г.Гачечиладзе аудармашы қызметі туралы мындай пікірде: «... шығармашылық үдеріс кезінде аудармашы өзінің интуициясы, интеллектісі мен тәжірибесіне сүйенуі керек. Тәжірибе де теориялық білімді қажет етеді. Тарихқа үңілетін болсақ, көркем аударма екі негізгі принцип негізінде жүзеге асырылады: сөзбе сөз дәл аударма бірақ көркемдігі қанық емес аударма және көркемдігі толық жеткізілген бірақ түпнұсқадан алыс еркін аударма» [10, 76]. Осы мақсатпен аудармашының жасаған өзгерістері шындыққа жанаспады деп сыналуы мүмкін. Түпнұсқа мәтіннен ажырамау үшін ондағы сөздердің орнына балама сөздермен алмастырып жасалатын аударма үнемі түпнұсқаға сәйкесе бермеуі де мүмкін. Өйткені аудармадан күтілген мақсат жасалған өнімнің қолданбалы болуы. Аударманың қолданбалы болуы түпнұсқа мәтіннің түпнұсқа мәтінде тудырған әсерін аударма мәтінінде мақсатты түрде жеткезе алуы саналады.

Көркем туындыларды қазіргі уақыт оқырмандарына ұсыну үшін шығармалардың аударылуына айрықша ықылас керек. Негізінен стильдік, тілдік көркемдігі сақталуы тиіс. Өйткені аударма тек тілдер арасында ғана емес, сонымен қатар бұл тілдің өткендегі мәдени элементтерін жаңа ұрпаққа жеткізу үшін де жасалады. Жазушының көркем шығарманы жазудағы мақсаты сол туындының қызықты оқылуы, оқырманның одан шынайы әсер алуы. Егер қандай бір шығарма оқырмандар тарапынан аса қызығушылықпен оқылса, жақсы қабылданса, онда жазушының алдына қойған шығармашылық мақсатына толық жеткені.

ӘДЕБИЕТ

1. Өуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Үшінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2013. – 384 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
3. Ауэзов М. Путь Абая. Роман. Том II. – Алматы: Жазушы, 2006. – 616 с.
4. Ауэзов М. Путь Абая / Пер. А.Кима. – Алматы: ИД Жибек жолы, 2009. Кн.3. – 420 с.
5. Салкынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік: – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 304 бет.
6. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Редколл. А.Исқаков, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев. Алма-Ата : Наука 1966. – 240 бет
7. Өуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.
8. Ауэзов М. Путь Абая. Роман. Том I. – Алматы: Жазушы, 2006. – 616 с.

- 9 Ауэзов М. Путь Абая / Пер. А. Кима. – Алматы: ИД Жибек жолы, 2007. Кн. 1. – 470 с.
10 Гачечиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. Москва: Советский писатель. – 1972. – 263
11 Кожаметова Х.К., Жайсакова Р.Е., Кожаметова Ш.О., Казахско- русский словарь. – Алма-Аты: Мектеп, 1988. – 224 с.
12 Орысша-қазақша фразеологиялық сөздік. Алматы: Ғылым, 1985. – 224 б.

REFERENCES

- 1 Auezov M. *Abaj zholy: Roman-jepopeja*. Yshinshi kitap. Almaty: Zhazushy, **2013**. 384 b. (in Kaz).
2 *Kazak tilinin tusindirme sozdigi*. Zhalpy redakcijasyn baskargan T.Zhanuzakov. Almaty: Dajk-Press, **2008**. 968 b. (in Kaz).
3 Auezov M. *Put' Abaja*. Roman. Tom II. Almaty: Zhazushy, **2006**. 616 s. (in Russ.).
4 Auezov M. *Put' Abaja* / Per. A. Kima. Almaty: ID Zhibek zholy, **2009**. Kn.3. 420 s. (in Russ.).
5 Salrynбай А., Abakan E. *Lingvistikalыk tusindirme sozdik*. Almaty: Sozdik-Slovar', **1998**. 304 bet. (in Kaz).
6 *Kazak tilinin kyskasha jetimologijalyk sozdigi*. Redkoll. A. Isakov, R. Syzdykova, Sh. Sarybaev. Alma-Ata : Nauka **1966**. 240 bet (in Kaz).
7 Auezov M. *Abaj zholy: Roman-jepopeja*. Birinshi kitap. Almaty: Zhazushy, **2013**. 376 b. (in Kaz).
8 Auezov M. *Put' Abaja*. Roman. Tom I. Almaty: Zhazushy, **2006**. 616 s. (in Russ.).
9 Auezov M. *Put' Abaja* / Per. A. Kima. Almaty: ID Zhibek zholy, **2007**. Kn.1. – 470 s. (in Russ.).
10 Gachechiladze G. *Hudozhestvennyj perevod i literaturnye vzaimozvjazi*. Moskva: Sovetskij pisatel'. **1972**. 263 (in Russ.).
11 Kozhahmetova H.K., Zhajsakova R.E., Kozhahmetova Sh.O., *Kazahsko- russkij slovar'*. Alma-Aty: Mektep, **1988**. 224 s. (in Kaz).
12 *Oryssha-kazaksha frazeologijalyk sozdik*. Almaty: Gylym, **1985**. 224 b. (in Russ.).

Азимбаева И.К.

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, PhD докторант
Казахстан, г. Алматы

ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ (НА МАТЕРИАЛЕ ЭПОПЕИ М.АУЭЗОВА «ПУТЬ АБАЯ»)

В статье рассмотрены основные способы и приёмы перевода фразеологизмов с исходного языка на язык перевода. Подчёркнуто значение личности переводчика при выполнении перевода. Заложенный в фразеологизме национально-культурный компонент зачастую становится сложным явлением при переводе образного устойчивого оборота с языка-оригинала на язык-аналог. Фразеологическая картина мира, бытующая в сознании одного языкового сообщества, не всегда совпадает с мировосприятием другого. В целях поиска приемлемого варианта понимания в случае соприкосновения разных культур переводчик прибегает к приемам описательного толкования, систематизация которого является задачей данной статьи.

Azimbayeva I.K.

Kazakh National University named after al-Farabi, PhD doctoral student
Kazakhstan, Almaty

TRANSLATION DIFFICULTIES OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS (ON THE BASIS OF M. AUEZOV'S NOVEL "WAY OF ABAI")

The main ways and methods of transferring phraseological units from source language into target one are considered in the given article. The importance of a translator's personality during translation is emphasized here. The national and cultural component put in the phraseological unit often becomes the difficult phenomenon throughout the translation of a figurative steady turn from original language into language-analog. The phraseological picture of the world occurring in consciousness of one language community does not always coincide with attitude of another society. To search an acceptable option of understanding in case of contact of different cultures the translator resorts to methods of the descriptive interpretation which systematization is a task of this article.

Әзімбаева Индира Қайратқызы

Фразеологизмдерді аударудағы қиындықтар (М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы негізінде)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің 3-курс PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтының кіші ғылыми қызметкері
Қазақстан, Алматы қ.

А.Қ.ҚАЛИЕВА

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

ИРАНБЕК ОРАЗБАЕВТЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ПОЭЗИЯСЫ

Аннотация

Мақалада ақын, драматург, аудармашы Иран-ғайыптың (И.Оразбаев) тәуелсіздік дәуіріндегі поэзиясы зерттелген. И.Оразбаевтың лирикасы бүгінгі күн құндылықтары тұрғысынан ғылыми зерделенеді. Талдау барысында Иранбек Оразбаев шығармашылығының көркемдік ерекшелігі, ақынның өзіндік стилі мен қолтаңбасы айқындалады.

Тірек сөздер: поэзия, лирика, тәуелсіздік, көркемдік, стиль.

Ключевые слова: поэзия, лирика, независимость, художественность, стиль.

Keywords: poetry, lyrics, independence, artistry, style.

Әдебиетсүйер қауымға Иран-Ғайып есімімен танылған ақынның әр жылдары «Жүрек жырлайды» (1974), «Жеті қазына» (1977), «Түннің көзі» (1979), «Сұлулықпен сырласу» (1980), «Өмір-Өлең» (1982), «Сұлулық сарасы» (1985), «Дүниежарық» (1987), «Батқан Кеменің Бейбақтары» (1990), «Мұнар, Мұнар, Мұнарым...» (1992), «Иран бағы» (1995), «Сөз патшалығы» (1996), «Жыр әлемі» (1996), «Қорқыттың көрі» (2001) атты көлемді кітаптары жарық көрген. «Глаза ночи» (1983), «Царь слова» (1984), «Наследник» (1988) атты орыс тіліне аударылған жыр жинақтары ақындық талантын өзге елдерге де паш етті. 2006 жылы 1000 дана болып жарыққа шыққан он үш томдық шығармаларының жинағына ақынның таңдаулы туындылары енген. Бүгінгі таңға дейін Иран-Ғайыптың 50-ге жуық кітабы басылып, поэзияны пір тұтқан көпшілік қауымның қолына жеткен екен. Қоғам өмірінің түрлі қия-қалтарыстарына, терең тұңғықтарына бойлайтын пәлсапалық ой өрнегі бедерлі өлеңдері республикамыздың «Қазақ әдебиеті», «Жас Алаш», «Егемен Қазақстан» газеттері мен «Жұлдыз», «Жалын» сынды әдеби газет-журналдарында ұдайы жарық көріп тұрады. Шығармалары әлемнің көптеген тілдеріне аударылған.

1970-жылдардың басында поэзия әлеміне өзінің ерекше өлең өрнегін алып келген, сыршыл да ойшыл лирикасымен жырқұмар қауымды баурап алған Иран-Ғайып ХХІ ғасыр табалдырығын аттағалы бері поэзия, драматургия жанрларында жемісті еңбек етіп келеді.

2006 жылы жарық көрген он үш томдық таңдамалы шығармалар жинағының 11-томына ақынның соңғы жылдардағы туындылары еніпті. Кейінгі уақытта ақын қаламынан туған өлең-жырлардан мазмұн жағынан да, пішін тұрғысында да біршама тың өзгерістер барын аңғарамыз. Соны метафораға, тың теңеулерге арқа сүйейтін Иран-Ғайып лирикасының стильдік-бейнелілік қыры өзіндік қалыбын сақтай отырып, жаңашыл ізденістермен толысқан. Аз сөзге көп мағына сыйдыруға талпыныс артқан. Қазақ қоғамына нарық заманымен ілесе келген тұрмыс тауқыметі, елдегі маңызды саяси-экономикалық һәм қоғамдық-мәдени жаңалықтар, олардың бұқара халық өміріне түсірер көлеңкесі Иран-Ғайып поэзиясында үнемі бедер тауып отырады.

Ақын өз айналасында болып жатқан өмір көріністеріне қашанда сын көзімен қарап, адами қарым-қатынастар мен әрекеттерді ар-ұждан таразысымен сарапқа салады. Қоғам мен әлеумет тіршілігіндегі құбылыстарға бейжай қарай алмайтындығын ол көңіл көрігінен өлең болып өріліп шыққан ақ-адал пайымдарымен дәлелдей түседі. Шынайы ақындық бірбеткей мінезімен, өзіне ғана тән оқшау өлең өрнегімен төл поэзиямызға үн қосқан тұлғалы ақынның соңғы жылдардағы өлең-жырлары әрқилы тақырыптарға арналған.

Сыршыл сезім-күй лирикасымен поэзия шыңына дербес соқпақ іздеген Иран-Ғайып қоғамның жүрек соғысына да айрықша көңіл бөледі. Бұл реттегі өлең тілі өткірлігімен, көркемдігімен әрі дәлдігімен ақынның азаматтық позициясын айқын бедерлейді. Нақты бір жеке тұлғаға немесе жалпы билік тізгініне қол жеткізген әкім-қараларға қарата айтылған жырларында Иран-Ғайып бірде Махамбетше жалындата сөз кестелейді:

...Түбі шикі шындықсың,
Тегі – бір-ақ күндікін:
Жең ұшынан жалғасып,
Сыбайласқан сұмдықсың.

Күл-талқандап ұнтайсың –
Құйрығыңмен қымтайсың:
Көрін қазған қазақтың –
Сұмырайсың, сұмдайсың! [1, 12]
(«Әкім емес Әлексін»)

Толғағы жеткен шындықты бет-жүз демей айтып салуда ашуын ақылға жеңдірген сабырлылықтан гөрі жанартау жарылысы тәрізді қуатты ой тасқыны аңғарылады. Ақын жүрегі әділетсіздікке, көзбояушылыққа төзбейді. Поэтикалық ой-толғамдар осылайша шапшаң айтылса да, сарабалдан сана сүзгісінен өтіп барып жария болса да, ең бастысы – олар туған елі үшін күйінген ақынның азаматтық үнін жеткізеді.

Қазақ жұртының ғасырлар тоғысындағы хал-күйіне, халық қалаулыларының нәтижесіз, берекесіз қам-қарекетіне қынжылатын Иран-Ғайып көбіне Абайша толғап, көңіл түпкіріндегі мұңды ойларға қозғау салады:

Мен де –
Бетті бастым,
Мен де –
Тұра қаштым:
Көбігімен жудым кір –
Көзден аққан жастың... [1, 15]

«Мен де» деп аталатын өлеңінде ақын іштей ұлы ақын рухымен сырласады. Шығармашылық диалогқа құрылған бұл өлеңде Иран-Ғайып дағдылы дәлдікке, сыр ақтаруға бара қоймаған. Тек үлкен рухани-психологиялық сілкіністен кейінгі тұнған ой-тұжырымның бетін қалқып алғандай абстрактылы әсер толқыны байқалады. Ақын басындағы сезім-халді, өзі ашып айтпаған сырлы ойды түсіну үшін Абайдың белгілі «Бойы бұлғаң» өлеңін қайта қарап, тереңірек үңілу қажет деген меңзеу бар. Абай заманы мен өз дәуірінің арасында өткел бермес ғасырлар асуы жатыр. Қазақ елі талай-талай дәуірлерден, тарихтың асулары мен белестерінен өтіп, тәуелсіздік таңына да жетті. Бірақ ғасырлар желі қазақ елін қабағын торлаған қалың мұңнан арылта алмағандай. ХХІ ғасырдың ақыны осылайша Абайша күңірене күрсінеді.

Осы ой ақынның «Әуезовке» атты өлеңінде жалғасын тапқандай болады:

...Қоғамың да –
Сол Қоғам,
Халқың да –
Сол – зарлаған:
Қой терісін жамылған
Қасқыр сынды көр надан!

Құт-байлығы қолда жат,
Қазағың да –
Сол Қазақ:
Абайың да –
Сол Абай,
Ойламсызға –
Ол – мазақ... [1, 71].

Тағы да Абайша күңірене жырлау аңғарылады. «Уағдада тұрмайтын», халқына қадірсіз, тәубесіз, уәдешіл әкім-қаралардан жәбір-жапа шеккен ел-жұртына ақын кейде осылай ызалы ашу, өкпе-реніш білдіреді. Абайдайын данышпанының ақылын жерге таптап, қара тобырша көркеуделік танытатын көпшілікке наразылық айқын. «Қоғам», «зарлаған халық», «қазақ» - өлеңдегі бір қауымды білдіре отырып, оның әрқилы сапасына назар аудартады. Ұланғайыр жерінде өз несібесі өзіне бұйырмаған қазағына келгенде ақынның оған деген аяушылық, реніш, өкпе-нала сезімдері араласып кеткендей. Өлеңде төбесін көрсеткен басты түйткіл – қоғамдық ойдың, ұлттық сана-сезімнің ілгерілемей, іркіліп, бір орында тұрып қалуы туралы пәлсапалық ой.

Қоғам және әлеумет, билік пен саясат төңірегінде ой тиегін ағытқанда ақынды таң қалдыратыны бұқара халық пен билік басындағы шағын топтың қоса құйылып, біте қайнасып жатпайтындығы. Билік сатысында биікке ұмтылған әкім-қаралардың көпшілік мұң-мұқтажына керемдігіне, «Арғымаққа міндім деп артқы топтан адасқан» пандығына ақын кейде тіпті ашына тіл қатады:

Өңкей жебір –
 Әкім,
 Ыңғай кебір –
 Ақын:
 Дерті асқынған туған Ел –
 Тәсілімге жақын [1, 11].

Көркемдік әсірелеудің нәтижесінде туған ел жайлы ақын ой-толғамдарының «зар-заман» поэзиясына хас түңілушілік сарынға да бой алдыратын тұстары бар. Ақын жан дүниесімен сезініп барып, өз пайымын жырға қосады. Дегенмен бұл сарын ақын поэзиясында басымдық танытады деген түсінік қалыптаспауы тиіс. Ақын қазақ еліне сағындырып жеткен азаттың таңының зілмауыр ауыртпашылығына мойынсына да біледі. Және онысы орынды. «Тәуелсіздік деген бейне бір «Жерұйықтағы» ғажайып тіршілік» деген қарапайым халық арасындағы балаң пікір-пайымның бұрыстығына да өз кезегінде сын айтады. «Азаттықты жырламасаң – келер ме ед...» өлеңінде ақын:

Сормандаймыз –
 Көннен өткен көніпке,
 Таң қалмаймыз –
 Теңесең де Өлікке!
 ...Жырламасақ –
 Аш жалаңаш Бостандық,
 Сұм-нарықтың
 Сұмдығына жерік пе?! [1, 96], -

деп тегеурінді пікір білдіреді. Ғасырлар бойы сарыла күткен «ұлттық тәуелсіздік» пен «егемендіктің» қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман орната қоймасын қалың ел уақыт өте келе түйсініп келе жатқандай.

Қалай десек те, ақын поэзиясындағы шоқтығы биік туындылар оның көңіл-күй лирикасы қатарынан табылатыны даусыз.

...Өле-өлгенше –
 Хас сұлулық Тағында,
 Көнергенше –
 Әз Құштарлық Бабында –
 Әйелдердің
 Тылсым – Құпия – Жұмбағы –
 Тәнінде емес,
 Тереңінде –
 Жанында!.. [1, 21], -

деп тамсана сөз кестелейді Иран-Ғайып. Әйел жан дүниесінің қия-қалтарыстары мен ғашықтық сынды ғаламат сезім сырын ұғып, құпиясын шешуге ынтызар ақын осы бір тақырыпты өмір бойы жырлаумен келеді.

Махаббатты сезім атаулының патшайымына балаған ақынның осы тақырыптағы лирикалық өлеңдері бір-біріне ұқсамайды; Иран-Ғайыптың әр туындысы бір-бірін қайталамайтын сезім атаулының нәзік бейнелерін сомдағандай әсер қалдырады.

Жан алауын жақты Үміт:

Жүрегімді ұсындым –
 Итке таста лақтырып?!

Қамалдайын қирадым –
 Дүниедегі ең осал:
 Көңілімді сыйладым –
 Көзің жұм да,
 Көме сал! [1, 37], -

(«Қалауы Бақ-құсымның»)

деп келетін өлең шумақтарында ғашықтықтан қамыққан жанның нәзік мұң мен реніш, құлай сүю сынды аралас көңіл әуендері қиыннан қиыса жарастық тауып, аса бір күрделі әрі шынайы сезім күйін шертеді. Сүйгенінен лайықты жауап ала алмаған, сөйтіп тауы шағылған лирикалық қаһарманның бейнесі айқын көрініс тапқан. Абайдың әйгілі өлеңіндегі «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» дейтін ситуация, одан әрірек шолсақ, шығыстық мақамға да келіңкірейтіні рас. Поэзияда жиі ұшырасатын дауасыз көңіл ахуалы болғанмен де, ғашықтық сезімінің алдында бас иген лирикалық қаһарманның асқақтығы, ешкімді қайталамайтын романтикалық кейпі елең еткізері рас.

Көңіл – Күйсің Сен,
Өнерімдегі Өлшемім:
Тұр-түсің емес,
Түйсінсең –
Тағдырыңды сүйдім Мен Сенің!

Жүрегімдегі Алаңсың,
Күңіренеді кемхал Кәрі – Жыр:
Теңдессіз –
Тылсым Ғаламсың,
Боянда,
Боян – бәрібір... [1, 47].
(«Өмірімде»)

Өлең тілін құбылта әрлейтін лирик акынның сұлулықты, сезімнің қилы күйлерін бейнелеуге келгендегі шеберлігі даусыз. Үсті-үстіне берілген метафоралар («Көңіл – Күйсің», «Жүрегімдегі Алаңсың», «Теңдессіз – Тылсым Ғаламсың») акынның айтар ойын тереңдете түсетіні анық. Салқын оймен рифмаға жегілген құрғақ ой емес, әр түйдегінен бас көтерген шынайы сезім құбылыстарын аңғарасыз. Және олар бір сәттік ет пен тері арасын кезген жалған сезім емес, лирикалық қаһарман пайымында өмірлік өлшемдерге лайық пәлсапалық сипаты бар салмаққа ие.

Акынның кейінгі жылдары жазылған кез келген туындысын алып қарасаңыз да бүгінгі өмірдің шынайы бет-бейнесін көресіз. Өзінің сыршыл сезім мен шыншыл пайымға құрылған лирикасымен Иран-Ғайып қазіргі қоғамның беталысы, жаңа өмірдің бет-келбеті жайлы өзіндік пікір-байламдарын ашық білдіріп келеді. Ең бастысы, акын ұлт тағдыры үшін жүрек алаңы мен көңіл көкжиегін боямасыз қалыпта ашық-жарқын үнмен жеткізе біледі.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Иран-Ғайып. Он үш томдық таңдамасы. Қаратентек. Т.11. – Алматы, 2006. – 445 бет.
- 2 Иран-Ғайып. Он үш томдық таңдамасы. Қорқыттың көрі. Т.6. – Алматы, 2006. – 437 бет.
- 3 Иран-Ғайып. Он үш томдық таңдамасы. Қанына тартқан қыңырлар. Т.7. – Алматы, 2006. – 429 бет.

А.К.Калиева. Произведения И.Оразбаева периода Независимости Резюме

В статье рассмотрено творчество известного мастера слова Иран-Гаипа. Во внимание взяты произведения периода Независимости. Лирика И.Оразбаева проанализирована с точки зрения научной парадигмы периода независимости. В ходе исследования выявлено художественное своеобразие поэзии Иранбека Оразбаева.

The work of the famous master of word Iran-Gayip period of Independence Summary

The article considers the work of the famous master of word Iran-Gayip (I.Orazbaev). Taken into account the works of the period of Independence. Lyrics of I.Orazbaev analyzed in terms of the scientific paradigm of independence period. During the research revealed the artistic originality of poetry of Iranbek Orazbaev.

А.К.Қалиева
М.О.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының
ғалым хатшысы, филол.ғ.к.

ҚАЙРАТКЕР ҒАЛЫМ

Сағындық Жүнісұлы Кенжебаев – 90-жылдық мерейтойы

Торқалы тоқсан жасқа келіп отырған көрнекті қоғам қайраткері, философ-ғалым, философия ғылымдарының докторы, профессор Сағындық Жүнісұлы Кенжебаевты халқына адал қызмет етіп, ұлт абыройын асырған, күрделі кеңес заманының өзінде қиыннан қиыстырып жол тауып, жерді тұтас, елді бүтін сақтап қалуға ықпал еткен тұғырлы тұлға деп ерекше мақтанышпен айтамыз.

Қайраткер ғалым Қарағанды облысының Қарқалы ауданындағы Қоңырқұлжа ауылында өмірге келген. Көршілес Бесоба ауылында балалық шағы өткен өрен жастың болашаққа қадамы, алғашқы талпыныстары осы қасиетті мекеннен бастау алды. Ауыл мектебін бітірісімен Қарқаралыдағы педагогикалық училищеге оқуға түседі. Ел басына күн туған 1942 жылдың жазында осы білім ошағын үздік бітіргеннен кейінол Бесоба ауылдық кеңесінің хатшысы етіп тағайындалып, әскери-есеп бөлімінің бастығы міндетін қоса атқарады, ауыл жастарын майданға жіберуге дайындайды. Аудан басшыларының қарсы болуына қарамастан өзі тіленіп майданға аттанады.

Сол жылы шілдеде Түркменстанның Шаржоу қаласындағы Орлов жаяу әскер училищесін жеделдетілген қысқа мерзімде оқып бітіріп, 1943 жылдың ақпанында сабақтастарымен бірге майданға жөнелтіледі. Резервтік, Брянск майдандарында фашист басқыншыларымен соғысып, зеңбірек дивизионы барлау бөлімшесінің командирі ретінде әйгілі Орлов-Курск шайқасының қиян-кескі ұрыстарына қатысады, жеке ерлігімен көзге түсіп, жараланған жауынгер серігін құтқарғаны үшін «Ерлігі үшін» медалімен марапатталады. Одан әрі Калинин, I-Балтық бойы, II-Белорус майдандарында шайқасып, Кенигсберг қаласы үшін болған ұрыстардың біріндегі жерден аяғы күйгеніне қарамастан жалын құшқан танктен рота командирін аман алып шығады. Осы ерлігі үшін екінші рет «Ерлігі үшін» медалімен марапатталады. Ержүрек жауынгер Горький қаласындағы әскери-саяси училищеге оқуға жіберіледі.

Соғыстан кейінгі қиын кезде маман кадрлар жетіспеуі себепті 1945 жылдың ақпанында курсант Кенжебаев Қарағанды облыстық партия комитетінің өтініші бойынша Кеңес Армиясы қатарынан босатылып, елге қайтып оралады да, 1946 жылдың басында Қарқаралы аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы болып сайланады. Жастар басшысы өзінің жоғары ұйымдастырушылық қабілетіменел ілтипатына бөленіп, 1948 жылы Мәскеудегі Орталық комсомол мектебіне оқуға жіберіледі. Екі жыл аралығында осы мектепті және М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің философия факультетін жеделдетілген мерзімде үздік бітіріп шығады. Сол жылдары Қазақстан комсомолы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарған көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Әмір Қанапин өзі оқуға жіберген Сағындық Кенжебаевтың екі оқу орнын бірдей бітіргенін естіп: «Ол нағыз жігіт екен! Екі қызыл дипломмен қайтып оралды, біреуі – МГУ-дікі. Осылайша, ол ауыл балалары астананың жоғары оқу орындарында оқи алмайды деген пікірді жоққа шығарды. Біз ауыл жастарының еліміздің жоғары оқу орындарында оқуға ұмтылысын қолдауымыз керек» деп ризашылығын білдіріпті [1, 51].

Одан кейін С.Кенжебаев 1951-1960 жылдары Қазақстан комсомолы Орталық Комитетінің хатшысы, одан кейін екінші, бірінші хатшысы қызметін абыроймен атқарып, республика жастарының білгір көшбасшысы ретінде елге кеңінен танылады. Одақтық орталық тарапынан қатаң бақылау болғанына қарамастан жас басшы өз қызметінде тәуелсіз болуға тырысып, туған халқына байланысты мәселелерде Мәскеу мінбелерінде өз ойын ашық айта білді. Республика комсомол ұйымын бұрынғы Кеңес Одағының дәуірлеп тұрған кезінде он жылға жуық білгірлікпен басқарған кезінде ұлттық жас кадрлардың тәрбиеленіп, өсіп-өркендеуіне, жан-жақты білім алып, қызмет сатысымен көтерулеріне ағалық қамқорлығын аямады. Қазақ жігіті Мәскеудегі жоғары

комсомол билігінің негізгі басшыларының бірі болып, есімі бүкіл Кеңес Одағына танылды. Оған үлкен сенім білдіріліп, Бүкілодақтық лениншіл коммунистік жастар одағы (ВЛКСМ) Орталық Комитетінің бюро мүшесі болып сайланды. Қазақстан комсомолын басқарғандар арасында мұндай құрмет басқа ешкімге көрсетілген жоқ.

Республика жастарының мұқтаж мәселелерін үнемі жоғары басшылыққа жеткізіп, дұрыс шешімін табуына табандылық көрсеткен С.Кенжебаев Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Л.И.Брежневке жолдаған бір хатында республикамыздағы көркемөнерпаздар жұмысы негізінен ауылды жерде дамытынын айта келіп, осыған байланысты жергілікті өнерпаздарға қажетті әдебиеттің қазақ тілінде шығуына жеткілікті көңіл бөлінбейтіндігін әңгіме еткен, бұл мәселені дұрыс шешкенде ғана халық таланттарының деңгейі көтерілетіндігін айтып, қазақ тілінде көмекші әдістемелік құралдар мен кітаптар шығуына көмектесуін сұраған [2].

Ол республика комсомол ұйымына басшылық еткен кезде тың жерлерді игеруге белсене қатысты. Бұл үлкен саяси науқанның сыртында жымысқы саясат бүркемеленді. Сол қиын кездің өзінде Сағындық Кенжебаев тың игеру науқанын қолдай отырып, Мәскеуде шыққан орталық «Комсомольская правда» газетінде жарияланған мақаласында тыңға келушілердің қазақ халқының тілі мен мәдениетін, тарихы мен салт-дәстүрін үйрену қажеттігін бірінші орынға қойды. Алып Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен қазақ жеріне ағылған жастар арасында бұрын ауыр қылмыс істеп, жазасын өтегендер, маскүнемдікке бой ұрып, бұзақылықпен айналысқан адамдар көп болды. Республикадағы саяси-қоғамдық, әлеуметтік жағдайдың ушығу қаупін білсе де, Мәскеу үнсіз қалып танытты.

ВЛКСМ Орталық Комитетінің 1959 жылы күзде Мәскеуде өткен кезекті Пленумында Қазақстан комсомолы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Сағындық Кенжебаев мінбеге шығып, қазақ елін «адам аяғы тимеген» жер деуге үзілді-кесілді қарсы екенін, тың игеру науқанының республика үшін кері демографиялық ықпалы бар екенін, мұндакелгендердің көпшілік бөлігі жағымсыз элементтерден тұратынын ашына айтып, ойын бүкпесіз білдірді.

Қазақстан КП Орталық Комитетінің 1959 жылы 23 қазанда өткен ХҮІ Пленумында Қарағанды металлургия зауыты құрылысының жай-күйі сөз болғанда республика комсомолының жетекшісі С.Кенжебаев шығып сөйлеп, қазақ ұлтынан жұмысшы кадрлар даярлау мәселесіне баса назар аударды. Осы зауыт бүкілодақтық комсомол құрылысы болып жарияланғаннан бері елдің түкпір-түкпірінен отыз ұлттың 12 мың жас өкілі келгенін айта келіп: «Көптеген кәсіпорындар мен құрылыстарда қазақ жұмысшыларының пайыздық көрсеткіші шамалы ғана екендігін ашық айтқан жөн. Істі бұлай жүргізуге болмайды: қазақ ұлтының қыз-жігіттері тек мал шаруашылығына жұмыс істеуге ғана барулары керек пе? Шын мәнінде тұтастай бір социалистік ұлттың саналы жас бөлігінің ауыр индустрия дамуынан қалыс қалуына көнуге болмайды... Біз қазақ жігіттері мен қыздарын техникалық ілгері өрлеу жолында озық орыс шеберлерінен кәсіби-техникалық дағдыларды машықтануы үшін өнеркәсіп орындарына көптеп және батыл жіберуіміз керек» деп ұлт болашағы үшін көкейтесті мәселені батыл айта білді (3).

Одақ көлемінде барлық газеттер Кенжебаевты сынаған қаншама қарсы мақалалар жазды. Партия басшылары Кенжебаевтың әрекетінен секем алып, оны Қазақстан Комсомолы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметінен босатады да, республиканың солтүстік облыстары жөніндегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті төрағасының орынбасары етіп Ақмола қаласына жібереді. Көп ұзамай Ақтөбе облыстық партия комитетінің хатшысы қызметіне тағайындалады. Екі жарым жылдан кейін Мәскеудегі Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанындағы Қоғамдық Ғылымдар академиясына оқуға жіберіледі.

С.Кенжебаевтың бұл батыл қадамына апаратын батыр, қолбасшы Бауыржан Момышұлының өзі риза болып халық қаһарманының өмірін жазып жүрген белгілі жазушы Мамытбек Қалдыбаймен кездескен бір сәтте жас қазақ басшысының Мәскеудегі жиында сөйлеген батыл сөзіне сүйсініп: – Сұрқия саясат оның ерлігі туралы айтқызбақ түгілі, атын да ататпай қойды. Ал ол халқымыздың ары үшін, намысы үшін басын қатерге тігіп перзенттік борышын адал атқарған азамат! – деп ерекше мақтаныш сезіммен айтса, сөзін әрі қарай жалғастырып: – Бүкілодақтық Комсомол жастар одағы басшылары бас қосқан бюрода Сағындық Кенжебаев: «Қазақстан тыңын игеруге бұдан былай қылмыскерлерді емес, жұмыскерлерді жіберуіңізді өтінемін» – деп сөйлеген. Оның ол өтініші орынды, әділ! – депті [4, 174].

Мәскеудегі қоғамдық ғылымдар академиясын сәтті бітірген соң 1964 жылы философия ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін қорғап, елге оралды. 1967-1976 жылдары республика Жоғары және арнаулы білім министрінің орынбасары қызметін абыроймен атқарып, ұлттық ғылыми зиялы қауымның өсіп өркендеуіне үлкен үлес қосты, елімізде көптеген жаңа оқу орындары мен жаңа мамандықтар оқытатын бөлімдердің ашылуына себепкер болды. С.Кенжебаевтың табанды іс-әрекетінің арқасында Мәскеу, Ленинград, Киев, Рига, Қазан, Новосибирск қалаларындағы ірі оқу орындары мен ғылыми орталықтарға жүздеген қазақ жастары жіберіліп, олар кейін кандидаттық және докторлық диссертацияларын қорғаған білікті маман және ғалым болып оралды.

Қайраткер ғалым жоғары білім саласына басшылық еткен қызметін де көп жалғастыра алмады. Ұлтжанды басшыдан сескенген болар, түрлі сылтаулармен қызметтен өз еркімен кетуге мәжбүр болды. Горькийде әскери-саяси училищеде оқығанда диалектикалық және тарихи материализмді құмарта тыңдап, теориялық шыңдалудың алғашқы мектебінен өтіп еді, енді осы мамандық бойынша докторлық диссертация қорғады, өзін түгелдей жоғары білім мен ғылым ісіне арнады. Осылайша 1976 жылы ақпанда Алматы шет тілдері педагогика институтының ғылыми коммунизм кафедрасының меңгерушісі етіп тағайындалады. Содан бері соңғы қырық жылдай уақыты Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетімен тығыз байланысты. Ұзақ жылдар университеттің оқу ісі жөніндегі проректоры қызметін атқарса, соңғы жылдары Қазақстан тарихы және қоғамдық ғылымдар кафедрасын басқарып келеді.

Философия ғылымының докторы, профессор С.Ж.Кенжебаев бірнеше монография мен оқулықтың, жүзден астам ғылыми және ғылыми-танымдық мақалалардың авторы. Ғылыми зерттеулері қоғам дамуының күрделі мәселелерін шешуге арналған. Ғалым еңбектерінде қалың көпшілік шығармашылығының даму диалектикасының, әлеуметтік-саяси мәдениет демократиясының ең маңызды аспектілері қарастырылған. Профессордың зерттеулеріне республикалық және бүкілодақтық баспасөз беттерінде, Пекин, Будапешт басылымдарында жоғары баға берілді. Алаш көсемдерінің бірі Мұстафа Шоқай туралы Францияда жарық көрген үш томдық кітапқа ғылыми кеңесші болып, философияның өзекті мәселелері бойынша көптеген ғылыми зерттеулерге басшылық етті. Кафедра меңгерушісі бола жүріп соңғы жылдары «Жетілдіру және адамдық фактор», «Қазақстан Республикасында жоғары білімді жетілдіру» монографияларын, «Тарих және тұлғалар» мақалалар жинағын жазып шығарды.

Ол 9 ғылым докторы мен 20-дан астам ғылым кандидатын даярлап шығарды, көптеген ізденушілердің докторлық және кандидаттық диссертацияларына сарапшы болып сөйледі. Ұзақ жылдар бойы Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің (қазіргі Абай атындағы ҚазҰПУ) жанында докторлық диссертациялық кеңестің мүшесі болды. Философия ғылымы бойынша теориялық семинарларға, жас оқытушылардың зерттеулеріне жетекшілік етті. Қазір университет магистранттарына «Ғылым тарихы мен философиясы» атты жаңа пән бойынша дәрістер курсы қазақ және орыс тілдерінде оқып келеді.

С.Ж.Кенжебаев – қазақ тілінің шынайы жанашыры. Оның тікелей қатысуымен философия, саясаттану, әлеуметтану пәндері бойынша қазақ тіліндегі тұңғыш оқулықтар жарық көрді. Жеке өзі «Ғылым философиясы» оқулығын қазақ тілінде жазып шығарды.

Қайраткер ғалым-ұстаздың ел алдындағы еңбегі ескерусіз қалған жоқ. Кеңестік кезеңде Еңбек Қызыл Ту, І-дәрежелі Отан соғысы ордендерімен, тәуелсіздік жылдары «Құрмет», «Парасат» ордендерімен, «Ерен еңбегі үшін» медалімен, ресейлік «Маршал Г.К.Жуков» медалімен марапатталды.

Үстіміздегі жылдың 18 сәуірінде Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Төралқасының қаулысымен С.Ж.Кенжебаев отандық гуманитарлық ғылымдарды дамытуға сіңірген елеулі еңбегі үшін осы мәртебелі академияның Құрметті мүшесі болып сайланды.

Көптеген ұлт зиялыларының ұлық ұстазына айналған көрнекті ғалым, ҚР ҰҒА Құрметті мүшесі Сағындық Жүнісұлы Кенжебаевқа зор денсаулық, ұзақ ғұмыр, шығармашылық табыс тілейміз.

Н.Т.Жанақова, Абылай хан атындағы

Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

МАЗМҰНЫ

Зерттеулер

Әбсәттаров Р.Б. Саяси жанжалдарды басқару және бақылау технологияларының ерекшеліктері: жүйелік талдау.....	3
Өтепов А.Т., Әбіл Е.К. Әуетасымалдау рыногы дамуының ерекшелігі және ҚР азаматтық авиациясының келешектер.....	11
Дүйсекова К.К. Толыбаева К.К. «Қонақжайлылық» концепті және оның қазақ, ағылшын және француз тілдерінде мәлімделуі (аударма мәселелері).....	17
Әбдікәрім А.М. О перспективах развития высших учебных заведений в контексте интеграции образования и науки.....	30
Маманова Х.М. Халықаралық туризм нарығы және Қазақстан.....	35
Фурсов В.Г. Виртуалды валютаның керектігінің кейбір аспектілері «Биткойн».....	41
Зейнулина А.Ф., Токсанбаев Д.О. Техникалық сала терминдерінің қазақ тіліне аударылуы мен қолданылу мәні.....	44
Шамахова А. Қырғыз сөз өнері және шынғыс айтматов туындыларын оқыту мен зерттеу мәселелері.....	48
Нүкеева А. Әбубәкір Қайран ақынның «Кенесары» дастаны.....	52
Әмірханова А.А., Сейіткереева Г.А., Қарабалина А.А., Наурзалина Д.Г. Өз біліктілігі тетігінің жүзеге асуы: қағидалық аспект.....	62
Қарабалина А.А., Аймағамбетова О.Х., Кажығалиев Н.Ж., Наурзалина Д.Г., Измағанбетов А.К., Утеуова А.А. Қазақстанда және Башкирияда әйел адамның стереотиптік мінез-құлқы орнату мүмкіндіктері.....	67
Наурзалина Д.Г., Файзуллина А.К., Толегенова А.А. Неврологиялық аурудың беймаза деңгейі байқауының психологиялық өзгешеліктері.....	73
Амирханова А.А., Наурзалина Д.Г., Нуганова А.Г. Формирование мотивов самообразовательной деятельности студентов.....	77
Наурзалина Д.Г., Қарабалина А.А., Бердимуратова Л.Б., Лаукенова О.Д., Сатығалиева Г.Б., Исатаева Б.Б. Студент-психологтарда тұлғалық регуляцияның әлеуметтік және эмоционалдық интеллект түсініктері.....	82
Ерімбетов Н.С., Мухамеджанов Б.А., Абусейітов Б.А., Данияров Т.Ә., Худияров Ф.Б. Дене тәрбиесі арқылы спортшы ізбасарларды дайындаудың ғылыми педагогикалық негізі.....	89
Ниязбаев А. Қазақстандағы камералық-аспап музыкасының дамуының өзгешелік сурақ сипаттамасы.....	93
Әзімбаева И.Қ. Фразеологизмдерді аударудағы қиындықтар (М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы негізінде).....	97
Қалиева А.Қ. Иранбек Оразбаевтың тәуелсіздік кезеңіндегі поэзиясы.....	101
Жанақова Н.Т. Қайраткер ғалым (Сағындық Жүнісұлы Кенжебаевтың 90-жылдық мерейтойы).....	105

СОДЕРЖАНИЕ

Исследования

<i>Абсаттаров Р.Б.</i> Особенности технологий управления и контролирования политическими конфликтами: системный анализ.....	3
<i>Утепов А.Т., Абил Е.К.</i> Особенности развития рынка авиаперевозок и перспективы гражданской авиации в РК.....	11
<i>Дуйсекова К.К. Толыбаева К.К.</i> Концепт «гостеприимство» и его репрезентация в казахском, английском и французском языках (к проблемам перевода).....	17
<i>Абдикарим А.М.</i> О перспективах развития высших учебных заведений в контексте интеграции образования и науки.....	30
<i>Маманова Х.М.</i> Казахстан и международный рынок туризма.....	35
<i>Фурсов В. Г.</i> Некоторые аспекты востребованности виртуальной валюты «Биткоин».....	41
<i>Зейнулина А.Ф., Токсанбаев Д.О.</i> Техникалық сала терминдерінің қазақ тіліне аударылуы мен қолданылу мәні.....	44
<i>Шамахова А.</i> Кыргызское искусство слова и проблемы обучения и исследования в произведениях Чингиза Айтматова.....	48
<i>Нукеева А.</i> Дастан «Кенесары» поэта Абубакира Кайрана.....	52
<i>Амирханова А.А., Сейткереева Г.А., Карабалина А.А., Наурзалина Д.Г.</i> Реализация механизмов самообразования: теоретический аспект.....	62
<i>Карабалина А.А., Аймагамбетова О.Х., Кажығалиев Н.Ж., Наурзалина Д.Г., Измаганбетов А.К., Утеуова А.А.</i> Кросскультурное исследование стереотипов женского поведения (Казахстан и Башкирия).....	67
<i>Наурзалина Д.Г., Файзуллина А.К., Толегенова А.А.</i> Психологические особенности изучения уровня тревожности неврологических больных.....	73
<i>Амирханова А.А., Наурзалина Д.Г., Нуганова А.Г.</i> Формирование мотивов самообразовательной деятельности студентов.....	77
<i>Наурзалина Д.Г., Карабалина А.А., Бердимуратова Л.Б., Лаукенова О.Д., Сатығалиева Г.Б., Исатаева Б.Б.</i> Социальный и эмоциональный интеллект в структуре личности современных студентов-психологов.....	82
<i>Еримбетов Н.С., Мухамеджанов Б.А., Абусейтов Б.А., Данияров Т.А., Худияров Г.Б.</i> Научно-педагогические основы подготовки будущих спортсменов посредством физкультуры.....	89
<i>Ниязбаев А.</i> К вопросу об особенностях развития камерно-инструментальной музыки в Казахстане.....	93
<i>Азимбаева И.К.</i> Трудности перевода фразеологизмов (на материале эпопеи М.Ауэзова «Путь Абая»).....	97
<i>Калиева А.К.</i> Произведения И.Оразбаева периода Независимости.....	101
<i>Жанакова Н.Т.</i> Ученый-деятель (к 90-летию юбилею Кенжебаева С. Ж.).....	105

CONTENTS

<i>Absattarov R.B.</i> Technology features of the political conflict management and control: systematic analysis.....	3
<i>Utepov A.T., Abil E.K.</i> Features of development of air transport market and the prospects for civil aviation in the Republic of Kazakhstan.....	11
<i>Duisekova K.K., Tolybayeva K.K.</i> Concept «Hospitality» and its representation in the Kazakh, English and French (to the problems of translation).....	17
<i>Abdikarim A.M.</i> About prospects of development of higher education institutions in the context of integration education and science.....	30
<i>Mamanova Kh.M.</i> The international tourism market and Kazakhstan.....	35
<i>Fursov V.</i> Some Aspects of the Demand for Virtual Currency «Bitcoin».....	41
<i>Zeinulina A.F., Toksanbaev D.O.</i> Essence of the translation of terms on the kazakh language and their primeniya in technical branch.....	44
<i>Shamakhova A.</i> Kyrgyz art of word and problem of educating andresearch in works of Chingiz Aitmatov.....	48
<i>Nukeyeva A.</i> Dastan «Kenesary» pojet Abubakir Kajran.....	52
<i>Amirkhanova A.A., Seyitkereyeva G.A., Karabalina A.A., Naurzalina D.G.</i> Realization of mechanisms of self-education :theoretical aspect.....	62
<i>Karabalina A.A., Aimagambetova O.Kh., Kazhygaliyev N.Zh., Naurzalina D.G., Izmagambetov A.K., Uteuova A.A.</i> Research of stereotypes of woman behavior (Kazakhstan and Bashkiria).....	67
<i>Naurzalina D.G., Faizullina A.K., Tolegenova A.A.</i> Psychological features of study of level of anxiety of neurological patients...73	73
<i>Amirkhanova A.A., Naurzalina D.G., Nuganova A.G.</i> Forming of reasons of of independent education activity of students.....	77
<i>Naurzalina D.G., Karabalina A.A., Berdimuratova L.B., Laukenova O.D., Satygaliyeva G.B., Isatayeva B.B.</i> Social and emotional intellect instructure of personality modern students-psychologists.....	82
<i>Erimbetov N.S., Mukhamedzhanov B.A., Abuseitov B.A., Daniyarov T.A., Khudiyarov G.B.</i> Scientific-pedagogical bases of preparation of future athletes through physical education.....	89
<i>Niyazbayev A.</i> On the peculiarities of development of instrumental chamber music in Kazakhstan.....	93
<i>Azimbayeva I.K.</i> Translation difficulties of the phraseological units (on the basis of M. Auezov's novel "Way of Abai").....	97
<i>Kaliyeva A.K.</i> The work of the famous master of word Iran-Gayip period of Independence.....	101
<i>Zhanakova N.T.</i> Scientist-figure (to the 90-years old anniversary of Kenzhebayev S.Zh.).....	105

ПРАВИЛА для авторов журналов НАН РК

В журналах публикуются научные статьи и заметки, экспресс-сообщения о результатах исследований в различных областях естественно-технических и общественных наук.

Журналы публикуют сообщения академиков НАН РК, а также статьи других ученых, представленные действительными членами НАН РК (академиками НАН РК), несущими ответственность за достоверность и значимость научных результатов и актуальность научного содержания рекомендуемых работ.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области физики, математики, механики, информатики, биологии, медицины, геологии, химии, экологии, общественных и гуманитарных наук, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях. Статья сопровождается разрешением на опубликование от учреждения, в котором выполнено исследование и представлением от академика НАН РК.

2. Статья представляется в одном экземпляре. Размер статьи не должен превышать 5-7 страниц (статьи обзорного характера – до 15 стр.), включая аннотацию в начале статьи перед основным текстом, которая должна отражать цель работы, метод или методологию проведения работы, результаты работы, область применения результатов, выводы (аннотация не менее 1/3 стр. через 1 компьютерный интервал, 12 пт), таблицы, рисунки, список литературы (12 пт через 1 компьютерный интервал), напечатанных в редакторе Word 2003, шрифтом Times New Roman 14 пт, с пробелом между строк 1,5 компьютерных интервала, поля – верхнее и нижнее 2 см, левое 3 см, правое 1,5 см. Количество рисунков – не более пяти. В начале статьи вверху слева следует указать индекс УДК. Далее посередине страницы прописными буквами (курсивом) – инициалы и фамилии авторов, должность, степень, затем посередине строчными буквами – название организации(ий), в которой выполнена работа и город, ниже также посередине заглавными буквами (полужирным шрифтом) – название статьи; Аннотация на языке статьи, **ключевые слова на 3-х языках**. В конце статьи даются резюме на двух языках (русском (казахском), английском, перевод названия статьи, также на 3-х языках данные автора). Последняя страница подписывается всеми авторами. Прилагается электронный вариант на CD-диске.

Просьба к авторам статей представлять весь материал в одном документе (одном файле) и точно следовать Правилам при оформлении начала статьи: посередине страницы прописными буквами (курсивом) – фамилии и инициалы авторов, затем посередине строчными буквами – название организации (ий), в которой выполнена работа, и город, ниже также посередине заглавными буквами (полужирным шрифтом) – название статьи. Затем следует аннотация, ключевые слова на 3-х языках и далее текст статьи.

Точно в такой же последовательности следует представлять резюме на двух других языках в том же файле только на отдельной странице (Ф.И.О. авторов, название статьи с переводов на 2 других языка, наименование организации, город, резюме). Далее в том же файле на отдельной странице представляются сведения об авторах.

Работы, оформленные без соблюдения этих правил, возвращаются без рассмотрения. Работы, направляемые в журнал, должны быть изложены в сжатой форме и в определенной последовательности.

1. На первой странице рукописи в левом верхнем углу помещается индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК).

2. Заголовок (прописные буквы). Необходимо представить максимально точное название работы, которое должно быть кратким и информативным.

3. Инициалы и фамилии авторов (строчные буквы).

4. Учреждение. Приводят полное название института и ведомства, город и почтовый индекс, e_mail.

5. Аннотация. Текст объемом не менее 10–15 строк должен полностью отражать результаты работы и ее новизну.

Аннотации на английском языке должна включать - Ф.И.О. автора (ов) полностью, название статьи, аннотация статьи, ключевые слова, место работы (учебы), почтовый адрес организации

● **Авторские резюме (аннотации) должны быть:**

- **информативными** (не содержать общих слов);
- **оригинальными** (не калька русскоязычной аннотации);
- **содержательными** (отражать основное содержание статьи и результаты исследований);
- **структурированными** (следовать логике описания результатов в статье);
- **«англоязычными»** (написаны качественным английским языком);
- **компактными, но не короткими** (от 200 до 400 слов)

Аннотация на английском языке может включать следующие аспекты содержания статьи:

- предмет, тему, цель работы; метод или методологию проведения работы; результаты работы; выводы. Последовательность изложения содержания статьи можно изменить, начав с изложения результатов работы и выводов. Предмет, тема, цель работы указываются в том случае, если они не ясны из заглавия статьи.

Метод или методологию проведения работы целесообразно описывать в том случае, если они отличаются новизной или представляют интерес с точки зрения данной работы.

Вводная часть к статье. Дается краткий обзор решаемой проблемы и обоснование постановки работы. Ссылки на цитированную литературу даются по порядку номеров (с № 1) в квадратных скобках. При цитировании нескольких работ ссылки располагаются в хронологическом порядке. Необходимо четко сформулировать цель работы.

Раздел “Методика” содержит сведения об объекте исследования (с указанием русского и латинского названий), условиях выращивания микроорганизмов, культуры клеток и др., последовательности операций при постановке эксперимента, приборах, реактивах, использованных в работе. При упоминании приборов и оборудования указываются название фирмы на языке оригинала (в кавычках) и страны (в скобках). Если метод малоизвестен или значительно модифицирован, кроме ссылки на соответствующую публикацию, дают его краткое описание. Желательна статистическая обработка данных.

При описании микроорганизмов, растений и животных указываются: в первый раз полное название на латинском языке вид с учетом современного уровня систематики, при отсутствии видового эпитета ставится sp., а при повторном упоминании – название рода одной буквой, вида, подвида – полностью, строчными буквами. В методике могут быть выделены подразделы.

Раздел “Результаты и их обсуждение” должен содержать краткое описание полученных экспериментальных данных с таблицами и рисунками, не дублирующими друг друга. Изложение результатов должно заключаться в выявлении обнаруженных закономерностей, а не в механическом пересказе содержания таблиц и графиков. Результаты рекомендуется излагать в прошедшем времени. Обсуждение не должно повторять результаты исследования. В конце раздела рекомендуется сформулировать основной вывод, содержащий ответ на вопрос, поставленный в разделе «Введение». В тексте должны быть использованы общепринятые в научной литературе сокращения: ДНК, РНКазы, АТФ, НАД, ГЖХ и т.п., при большом количестве нестандартных сокращений они приводятся в виде подстрочной сноски на первой странице. Обозначение аминокислотных остатков, сахаров и оснований нуклеиновых кислот приводят, как правило, в транскрипции. Например: Лей – лейцин, Иле – изолейцин, Фен – фенилаланин, Глю – глюкоза, Сах – сахароза. В случае если остатки аминокислот обозначаются одной буквой, используется латинский алфавит. При первом упоминании фермента необходимо привести его номер (КФ) в соответствии с рекомендациями Международного биохимического союза. Таблицы печатаются на отдельных страницах. Каждая таблица (не менее трех граф) должна иметь нумерационный и тематический заголовок. Подписи к рисункам помещаются на отдельном листе. Рисунки должны содержать минимум надписей. На осях указывается лишь размерность, а не название измерявшейся величины.

Кривые на графиках обозначаются арабскими цифрами, соответствующие пояснения даются в подписях к рисунку. Журнал не публикует цветные фотографии и рисунки.

Список литературы. Ссылки даются в тексте, в квадратных скобках. Цитируемая литература и источники приводятся в конце статьи согласно нумерации ссылок, не по алфавиту. В списке литературы могут содержаться источники на английском языке. Указывают всех авторов работы.

Ссылки на интернет даются в тексте. Не допускаются ссылки на издания, недоступные для большинства читателей. К ним относятся ведомственные издания и инструкции, ГОСТы, ТУ, ссылки на неопубликованные работы, тезисы докладов, авторефераты и диссертации.

Мировые базы данных реферативной и аналитической информации о научных исследованиях (Web of Science, Scopus и др.) требуют от русскоязычных журналов представления пристатейного библиографического списка в романском алфавите (латинице) – «References». Правильное представление используемых источников в пристатейном библиографическом списке дает возможность качественной оценки публикационной деятельности русскоязычных авторов и организации, в которой работают авторы.

Документы. Направление от института, в котором выполнена работа, акт экспертизы.

Рукопись присылается в 2-х печатных экземплярах и на дискете (в формате Word, шрифт Times New Roman № 14). На отдельной странице указываются полностью имена, отчества и фамилии всех авторов, телефоны, факсы, e-mail, почтовые адреса с индексом. Электронный вариант рукописи может быть отправлен по электронной почте на адрес редакции – электронный адрес.

При публикации статей редколлегией руководствуется датой их окончательного поступления от автора. Вне очереди публикуются заказные работы и статьи, имеющие, по мнению редколлегии, приоритетное значение. Редакция оставляет за собой право ставить новую дату поступления статьи в случае невозвращения с доработки в течение двух месяцев. Рукописи, не принятые к публикации, не возвращаются.

Общий объем рукописи может составлять до 15 страниц через полтора интервала с полями слева 3 см. В этот объем входят также аннотация, таблицы, рисунки и список литературы.

В случае переработки статьи по просьбе редакционной коллегии журнала датой поступления считается дата получения редакцией окончательного варианта.

После списка литературы приводится список литературы в романском алфавите (References) для SCOPUS и других БАЗ ДАННЫХ полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к русскоязычной части, независимо от того, имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите (латиница).

В References не используются разделительные знаки («//» и «-»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов типом шрифта, чаще всего курсивом, точкой или запятой.

Структура библиографической ссылки: авторы (транслитерация), название источника (транслитерация), выходные данные, указание на язык статьи в скобках.

Пример ссылки на статью из российского переводного журнала:

Gromov S.P., Fedorova O.A., Ushakov E.N., Stanislavskii O.B., Lednev I.K., Alfimov M.V. *Dokl. Akad. Nauk SSSR*, 1991, 317, 1134-1139 (in Russ.).

На сайте <http://www.translit.ru/> можно бесплатно воспользоваться программой транслитерации русского текста в латиницу, используя различные системы. Программа очень простая, ее легко использовать для готовых ссылок. К примеру, выбрав вариант системы Библиотеки Конгресса США (LC), мы получаем изображение всех буквенных соответствий. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на русском языке и нажимаем кнопку «в транслит».

Преобразуем транслитерированную ссылку:

- 1) убираем транслитерацию заглавия статьи;
- 2) убираем специальные разделители между полями (“/”, “-”);
- 3) выделяем курсивом название источника;
- 4) выделяем год полужирным шрифтом;
- 5) указываем язык статьи (in Russ.).

Тел. 8(727)272-13-19 (18)

Сайт :<http://akademianauk.kz/>

Эл. адрес: akadem.nauk@mail.ru

ТОО «Издательство «Гылым»

Национальной академии наук

Республики Казахстан»

050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28

ИИК KZ 16319A010006041681

АО «БТА Банк» г. Алматы

БИК AVKZKZKX

БИН 130 340 016 409

РНН 600700678265, КБЕ 17

За публикацию в журнале 1. Доклады НАН РК, Вестник НАН РК, Известия НАН РК. Серия _____ 5000 тенге

Подписано в печать: 02.06.2014

Тираж: 2000 экземпляров

6,3 уч.-изд. л.

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219-220, тел. 272-13-19, 272-13-18

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75

Редакторы: Ахметова М.С., Нургожина Ж.М.

Верстка на компьютере: Досаевой С.К.

Национальная академия наук Республики Казахстан, 2014 г.